राघवेन्द्रतरुजा मन्त्रार्थसन्मञ्जरी । विष्णवङ्घ्र्यम्बुजगन्धिनी बहुदला स्वृक्सू-

एषा श्रीयति- विकासाङ्गिनी ॥

॥ अथ श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जरीप्रारम्भः ॥

दीव्याकोविदु- सर्वेष्टा ॥ १ ॥

रीनिवासिकुमठा-नारायणाचार्यहृ- । द्ध्वस्ताम्भोजविकासिता बुधगले सूत्राश्रया

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः, ओ ३ म् ॥ अशेषगुणसंपूर्णं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ अनन्ताम्नायसंवेद्यं वन्देऽहं कमलापतिम् ॥ १ ॥ प्रणम्य श्रीमदानन्दतीर्थादिगुरुशेखरान् ॥ संग्रहीष्यामि ऋग्भाष्यप्रोक्तानर्थानृचां स्फुटम् ॥ २ ॥ ऋक्शाखागतैकोत्तरसहस्रसूक्तमध्ये कानिचिच्चत्वारिंशत्सूक्तानि भगवत्पादैरग्न्यादिदेवतापरत्वेन तदन्तर्गतविष्णुपरत्वेनाध्यात्मपरत्वेन चेत्येवं त्र्यर्थपरतया व्याख्यातानि ॥ तत्रैके चोदयन्ति–"तत्तत्कर्मणि विनियुक्तानां मन्त्राणामर्थविवक्षावत्त्वस्य पूर्वतन्त्रीयाध्यायद्वितीयपादे 'तदर्थशास्त्रात्' [१।२।३१] इति मन्त्राधिकरणे सिद्धत्वेन मीमांसकाभिमतशब्दसामर्थ्यरूपलिङ्गेन तत्तत्प्रकरणेन च तत्तद्देवतार्थकत्वमेवोचितम्। न तु विष्ण्वाद्यर्थत्वमपि। मानाभावात्। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्च। सर्वसूक्तानां विष्णुसूक्तत्वापत्त्या आग्नेयादिसूक्तव्यवस्थानुपपत्तेश्च। अनेकार्थत्वे तन्निबन्धनवाक्यभेदापत्तेश्च। 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' (२।१।४६) इति जैमिन्युक्त्या अर्थैकत्वनिमित्तकत्वादेकवाक्यताया इत्यादि ॥" तत्र ब्रूमः–'ओंकारस्तावद्ब्रह्मवाची 'ओमिति ब्रह्म'' (तै० उ० १) इत्यादिश्रुतेः। 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' (गी० १७।२३) इत्यादिस्मृतेः ॥ ब्रह्मोंकारवाच्यम्। गुणपूर्तिरूपोंकारप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वात्। यत् यच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत् तत् तच्छब्दवाच्यम्। यथा घटादिपदवाच्यं घटादिकमिति वा,। ओंकारो ब्रह्मवाची। तन्निष्ठधर्मप्रवृत्तिहेतुकत्वात्। सामान्यव्याप्त्या संमतवदिति वा,। इत्यनुमानाच्च ॥ 'ओतत्ववाची ह्योंकारः–' (१।१।१) इत्यनुव्याख्यानसुधयोरोंकारस्य गुणपूर्तिनिमित्तकत्वम्, ब्रह्म च गुणपूर्णमिति, तदेव विष्णुरिति च, व्यक्तम् ॥ वेदाश्चोंकारस्य

व्याख्यानम् । 'ओंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा–' (२।२३) इति च्छन्दोगश्रुतेः ॥ तथा च, विष्णुः सर्ववेदप्रतिपाद्यः । तद्व्याख्येयोंकारार्थत्वात् । यो यद्व्याख्येयार्थः स तद्व्याख्यानप्रतिपाद्यः । यथा संमत इति वा, । वेदा विष्णुपराः । विष्णुपरोंकारव्याख्यानत्वात् । यो यत्परशब्दव्याख्यानं स तत्परः । यथा संमत इति वा, । इत्यनुमानेन सर्ववेदानां विष्ण्वर्थत्वसिद्धेः 'मानाभावात्' इत्ययुक्तम् ॥ वेदानामोंकारस्य व्याख्यानव्याख्येयभावश्च साक्षादेव वा, अनुव्याख्यानऋग्भाष्ययोरुक्त दिशा व्याहृतिगायत्रीपुरुषसूक्तद्वारा वा, इति ध्येयम् ॥ किं च, 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःख प्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' इति (परमश्रुत्या) श्रुतेर्जीवानां दुःखप्रहाणरूपबन्धनिवृत्तिलक्षणमोक्षार्थं प्रवृत्तत्वात् । सत्यबन्ध निवृत्तेश्च 'यस्य प्रसादात्–' इत्यादि(नारायण)श्रुत्या राजप्रसादसाध्यनिगडबन्धनिवृत्तिदृष्टान्तेन च परमपुरुषप्रसादसाध्यत्वात् । प्रसादस्य च 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्–' (गी० ७।१७) इत्यादिना ज्ञानसाध्यत्वात् । शास्त्रैकसमधिगम्यपुरुष ज्ञानस्य च वेदैरेवोत्पाद्यत्वात्, वेदानां विष्ण्वर्थत्वसिद्धिः ॥ तथा च प्रयोगः–सर्वे वेदा विष्णुज्ञानजनकाः । तत्साध्यमोक्षार्थं प्रवृत्तत्वात् । यो यत्साध्ययदर्थं प्रवृत्तः स तज्जनकः । यथा भोजनक्रियासाध्यतृप्त्यर्थं प्रवृत्तो भोजनक्रियाजनक इति वा, । यः शब्दो यत्साध्ययदर्थं प्रवृत्तः स तज्जनकः । यथा घटादिज्ञानसाध्यघटादिव्यवहारार्थं प्रवृत्तो घटादिशब्द इत्यादिरूपेण वा । ध्येयः ॥ अपि च, नापातप्रतीत एव श्रुत्यर्थः । तथात्वे, कर्मतन्त्रे नामपादीयचित्राज्याधिकरणे 'आज्यैः स्तुवते' इति वाक्यस्थाज्यपदस्य 'यदाजमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्' इति वाचनिकनिरुक्त्यादिबलेन मन्त्रार्थत्वं नोच्येत । ब्रह्मतन्त्रे

चाकाशाधिकरणादौ 'आकाश इति होवाच–' (छा० उ० १।९) इत्यादिवाक्यस्थाकाशादिशब्दस्य 'स एष परोवरीयान्–' (छा० उ० १।९) इत्यादिवाक्यशेषस्थलिङ्गादिबलेन विष्ण्वर्थत्वं नोच्येत । किं तु मीमांसित एव । मीमांसा चोपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तीनां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां चानुगुण्यानुसंधानम् । उपपत्तिश्च मानान्तरोपबृंहितत्वमानान्तरविनियुक्तत्वादिका प्रागुक्तानुमानरूपा च, 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' (गी० भा० उदा० स्मृ०) इत्यादेः ॥ तथा च, अग्न्यादिशब्दानां निगमनिघण्ट्वादिरूपानुशासनबलेनाग्नेयादिकर्मादिसिद्धिरूपप्रयोजनबलेन च प्रसिद्धाग्न्यादाविव 'ॐ चमसवदविशेषात् ॐ' (१।४।९) इत्यादौ भाष्योक्तदिशा 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ति' (भाल्ल०) इति 'हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति' (१।४।२४ सू० भा० उदा०) इति 'सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः–' (म० उ०) इति 'यो देवानां नामधा एक एव–'(ऋ० म० १०।८२।३) इत्यादिश्रुतिभिः 'सर्वच्छन्दोभिधो ह्येष सर्वदेवाभिधो ह्यसौ' (वाम० पु०) इत्यादिस्मृतिभिश्च सामान्यतः' 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्' (ऋ० म० १।१६४।४६) इति 'यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुर्यं मित्रमाहुर्यमु सत्यमाहुः' (आ० उ० भा० २ उदा०) इत्यादिश्रुतिभिः 'बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते । एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः ॥ वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः' (ब्रह्मा० पु०) इत्यादिस्मृतिभिश्च विशिष्यानुशासनरूपाभिर्विष्णावपि शक्तेः सिद्धत्वेन विष्ण्वर्थत्वस्यापि मन्त्रेषु न्याय्यत्वात् ॥ एवं हि तत्त्वविदां मतम्–द्विविधा ह्यग्न्यादिशब्दाः । नीरसंवलित

क्षीरवत् अयःपिण्डसमारूढवह्निवच्च । अग्न्यादितत्तज्जीवचिता संवलितं यद्भगवच्चिद्रूपं विशिष्टं सपिण्डं तद्वाचिनः केचित् । केवलशुद्धचिद्वाचिनः केचिदिति ॥ शुद्धचिद्वाचिनोऽपि कचिद्भगवच्चिद्वाचिनो जीवचिद्वाचिनश्चेति द्वेधा ॥ तत्राद्याः–'अ॒ग्निमी॑ळे–' (ऋ० म० १।१।१) इत्यादौ प्रसिद्धाग्न्यादिदेवं विष्णुं च वक्ष्यमाणपरममुख्यमुख्यवृत्तिभ्याम्, 'गङ्गायां मीनघोषौ' इत्यत्र मुख्यामुख्यवृत्तिभ्यां प्रवाहतीररूपार्थद्वयं गङ्गापदमिव, 'राजा कुवलयोल्लासी' इत्यादौ रूढियोगाभ्यां कुमुदभूवलयरूपार्थद्वयं कुवलयपदमिव, युगपदेव व्युत्पत्तिमतः प्रत्याययन्ति ॥ अन्त्यास्तु–'अव्यक्तात्पुरुषः परः' (का० उ० १।३।११) इत्यादावव्यक्तादिपदं प्रकृतीश्वराविव 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः–' (१।४।१) इति न्यायात् 'अयमग्निर्वैश्वानरः–' (७।९) इति काण्वश्रुत्यादौ भगवच्चिन्मात्रवाचिनस्तदेव प्रत्याययन्ति। 'इन्द्रस्यात्मा–'(तै० आ० ३।११। ३) 'वायोरात्मानम्–' (तै० आ० ३।११।४) इत्यादौ 'परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः–' (ऐ० ब्रा० ८।५। २८) इत्यादौ 'भयादस्याग्निस्तपति–' (का० उ० २।३।३) इत्यादौ च केवलाग्न्यादिचिद्वाचिनस्तन्मात्रमेव प्रत्याययन्तीति, तत्रापि तदधीनत्वन्यायानुसंधाने तु विष्णवर्थत्वधीरस्त्येव, उक्तं ह्यनुव्याख्याने–'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ॥ प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ॥ उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ॥ तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते' (१।४।११) इत्यादि, तथा–'स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दाश्च विष्णवि' (१।४।३) इति च ॥ ननु च–'नामानि सर्वाणि–' इति (भाल्ल०) श्रुतिरप्रसिद्धा । 'यो दे॒वानां॒म्–' (ऋ० म० १०।८२।३) इत्यादिका तु विश्वकर्मसूक्तस्था ।

कथं विष्णोः सर्वदेवनामवाच्यतया नामधारकत्वोक्तिपरा ? सूक्तानां विष्णवर्थत्वे विवदमानं प्रति तद्वाक्यस्य विष्णुपरत्वासिद्धेः । अन्यथान्योन्याश्रयात् । इति चेन्मैवं वोचः–अर्वाचीनानामप्रसिद्धत्वेऽप्यनेकशाखाभिज्ञभाष्यकाराद्युक्तवाक्ये श्रुतित्वासंदेहात् । अन्यथा, शाबरभाष्यादावौदुम्बराद्यधिकरणेषु 'ऊर्जपशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्य' इत्यवरुध्यान्तवाक्यस्याप्रसिद्धस्योक्तिर्न स्यात् । परभाष्ये च 'ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ' (३।२।१८) इत्यादौ 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्' इत्याद्यप्रसिद्धश्रुत्युक्तिर्न स्यात् । श्रीभाष्ये च 'ॐ ज्योतिश्चरण–' (१।१।२४) इत्यत्र 'इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीडितः ॥ दुश्च्यवनो वृषा समुत्ससास हि' इत्याद्यप्रसिद्धवाक्योक्तिर्न स्यात् ॥ यद्यपि 'नाम॒धा–' (ऋ० म० १०।८२।३) इति वाक्यं विश्वकर्मसूक्तस्थम्, इति तत्रोक्तः समाधिः–'नापातप्रतीत एव श्रुत्यर्थः अपि तु मीमांसित एव' इति ॥ तथा च तत्र सूक्ते–अ॒जस्य॒ नाभा॒वध्येक॒मर्पि॑तम्–' (ऋ० म० १०।८२।६) इति वाक्यशेषोक्तेन 'अजस्य नाभाविति यस्य नाभेरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् ॥ तस्मै नमो व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये विष्णवे लोककर्त्रे' इति स्कान्दस्मृतिसिद्धपद्मनाभत्वलिङ्गेन निरवकाशेन विश्वकर्मश्रुतिसूक्तयोर्विष्णौ दत्तपदत्वात् ॥ न चैवमपि 'तत्रापि यौगिको मुख्यः सर्वत्रास्ति स वैदिके' इति कर्मनिर्णयोक्त्या वक्ष्यमाणदिशा च विष्णौ शब्दानां यौगिकत्वाद्योगाद्रूढे रथकाराधिकरणन्यायेन बलवत्तया न मन्त्रेष्वग्न्यादिशब्दैर्विष्णुधीरिति वाच्यम् । अज्ञरूढितो वाचनिकयोगस्य निरवकाशत्वेन 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायेन बलवत्त्वात् । अत एव 'ॐ कम्पनात् ॐ'

मन्त्रार्थ- (१।३।३९) इत्यत्र 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्–' (का० उ० २।३।२) इति वाक्ये वज्रशब्देन रूढ्यैवेन्द्रायुधस्य कृत्रिमाकृत्रिमयोः मञ्जरी.
उपो- कृत्रिमस्य ग्राह्यत्वात्, 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इति सांकेतिककृत्रिमनद्या एव 'अण्नद्याः' इत्यादौ ग्रहणमिव, अन्यथा संज्ञाकरणानर्थ
क्यादित्युक्तम्। तदुक्तं चन्द्रिकायाम्–'श्रुत्यर्थनिर्णयार्थत्वात्स्मृतेस्तत्र निरूपितः॥ अर्थो ग्राह्यो वेदवाक्ये तदभावे तु लौकिकः' द्धातः.
॥ ४ ॥ इति। अत्र वक्ष्यमाणाग्न्यादिशब्दयोगस्य वेदव्यासकृतनिरुक्त्यादिस्मृतिसिद्धत्वादिन्द्राग्न्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य परमैश्व
र्यादेरनन्याधीनत्वनिरवधिकत्वाभ्यां 'न ते विष्णो जायमानो न जातः–' (ऋ० म० ७।९९।२) इत्यादिश्रुतिस्मृतिबलेन
विष्णावेव मुख्यतः संभवेन योगस्य महायोगरूपत्वाच्च हरौ योगोऽपि बलवानेव। निमित्ताधिक्ये नैमित्तिकोत्कर्षस्य न्याय्य
त्वात्। किं च, 'इन्द्रं मित्रम्–' (ऋ०म० १।१६४।४६) इत्यादिश्रुतौ 'आहुः' इत्युक्तप्रयोगबाहुल्यरूपलिङ्गबलेन हरौ विद्व
द्रूढेरनुमानाच्च। सा च पूर्वतन्त्रस्थाद्याध्यायतृतीयपादीयव्यवहाराधिकरणोक्तदिशा अज्ञरूढितो बलवती, योगवृत्तावल्पत्व
महत्त्वयोः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामेव सिद्धत्वात्। रूढावज्ञरूढिर्विद्वद्रूढिरिति द्वैविध्यस्य तु 'ॐ समाकर्षात्
ॐ' (१।४।१६) इत्यधिकरणे चन्द्रिकादौ समर्थनात्। न च 'इन्द्रम्–' (ऋ० म० १।१६४।४६) इत्यादिकमभेदोक्तिपरम्,
न शब्दवाच्यत्वोक्तिपरमिति वाच्यम्। ऐतरेयभाष्येऽन्तर्नयचन्द्रिकायां चास्य निरासात्। अपि च, ऐतरेये–'तं यच्छतं व
र्षाण्यभ्यार्चत्–' (२।२।१) इत्यादौ 'सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' (२।२।२) ॥ ४ ॥
इत्यन्तवाक्ये 'एतम्' इत्यनेन 'प्राणस्तम्–' (२।१।८) इत्यत्र ब्रह्मत्वेन निर्णीतं 'प्राणो ह्येष य एष तपति–' (२।२।१) इति

पूर्ववाक्यस्थं प्राणं परामृश्य पुष्कलावयवार्थोक्त्या महायोगेन 'आचक्षते' इत्युक्त्या विद्वद्रूढ्या च लौकिकरूढिप्राबल्यप्रसक्त
मन्येषां मुख्यत्वमवधारणेन निरस्य 'तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते–' (२।२।१) इत्यादिरूपेणाभ्यासेन सता
त्पर्यं विष्णौ सर्वशब्दमुख्यार्थत्वस्योक्तिपूर्वं सर्ववेदानां विष्णुपरत्वस्योक्तत्वेन मन्त्रेष्वग्न्यादावज्ञप्रसिद्धिमात्रेण विष्णुप्रतीत्यप
हारो न शक्यः। तदुक्तमनुव्याख्याने–'आचक्षत इति ह्यत्र सन्तमित्यवधारणात्॥ योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्र
गाम्॥ बहुशो दर्शयत्यञ्जस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम्' (१।४।११) इति। 'अव॑ स्वराति॒ गर्ग॑रो गो॒धा परि॑ सनिष्वणत्॥ पिङ्गा॒
परि॑ चनिष्कद॒दिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मोद्य॑तम्' (ऋ० म० ८।६९।९) इति श्रुतौ गर्गरगोधादिशब्दानामपीन्द्रशब्दिते परमेश्वरे विष्णौ
मन्त्रशास्त्रसिद्धनादरूपवर्णाभिव्यक्तिद्वारा वाचकत्वमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थस्य वेदस्य विशिष्य तद्वाचित्वोक्तेश्च॥ न चेन्द्रशब्दः
पुरंदरपरः। प्रागुक्तमहायोगविद्वद्रूढिविरोधात्। इन्द्रस्य गोधादिशब्दवाच्यत्वस्य मुख्यतो वेदादिबोध्यत्वस्य च बाधाच्च।
'मत्सि॑ सोम॒ वरु॑णं मत्सि॑ मि॒त्रं मत्सीन्द्र॑मिन्दो पवमान॒ विष्णु॑म्' (ऋ०म० ९।९०।५) इति सामानाधिकरण्येन विशिष्येन्द्र
शब्दस्य विष्णौ सिद्धत्वाच्च 'णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा–' (३।२।६) इति विष्णुशब्दान्तर्गतणकारषकारयोर्बलचेष्टा
र्थकत्वमुक्त्वा 'स यो हैतौ णकारषकारावनुसंहितमृचो वेद–'(३।२।६) इत्यैतरेयश्रुतौ णकारषकारार्थो वेदे सर्वत्र पूर्वोत्तरवर्ण
संहितार्थ इत्युक्तत्वाच्च। 'अः इति ब्रह्म–'(ऐ० उ० २।३।८) इति ब्रह्मवाचितयोक्तेनाकारेण सह सर्वशब्दानां समानार्थत्वस्य
'अकारो वै सर्वा वाक्–'(ऐ०उ०२।३।६) इति श्रुतौ 'अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः' (गरु० पु०) इति स्मृतौ

चोक्तत्वाच्च । 'सृजतो हिं ते श्रुतयोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः कं वा विदधते कं वा निषेधन्ति स्तुतिमात्रा एव ते स्युः–' इति श्रुतिगीतातात्पर्योक्त(शाण्डिल्य)श्रुतौ विध्यादिभागस्यापि भगवतः स्तुतित्वोक्तेश्च । 'यद्वै किंचैतदध्यगीष्ठा नामैवैतन्नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थः–'(१) इत्यादिना 'नामैवैतत्–'(१) इत्यन्तेन च्छान्दोग्ये सप्तमाध्याये नारद सनत्कुमारसंवादे 'यद्वाच ओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदु चोल्बणिष्णु तद्वियूय कवयोऽन्वविन्दन्नामायत्ता समतृप्यञ्छूतेऽधि' (२।३।८) इत्यैतरेये च सर्ववैदिकशब्दानां भगवन्नामतोक्तेश्च । तथा च सूत्रम्–'ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ'(३।३।९) इति, 'सोऽहं (भगवो) नामविदेव–'(छा०उ० ७।१ शा०) इति श्रुत्या सर्वविद्यानां भगवत्संज्ञात्वाद्भगवद्गुणाभिधायकत्वात्सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारः कार्य इति चेत्तदुक्तमुपसंहारसूत्र इति व्याख्यानात् । अपि च, 'कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः–' (ऋ०म० १०।११४।९) इति श्रुतौ 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह्य इत्यहम् ॥ इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद्वेद कश्चन' (भाग० ११।२१।४३) इति स्मृतौ विधिभागदेवताभागादिरपि मामेव बोधयतीत्यर्थस्य दुर्ज्ञानत्वोक्तेश्च । 'नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः'(१५) इति द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्याये 'वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः'(२९) इति प्रथमस्कन्धद्वितीयाध्याये 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ॥ आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते' इति (ह० वं०) स्मृतौ च सर्वत्र विष्णुपरत्वोक्तेश्च। 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः–'(गी० १५।१५)इत्यवधारणेन कृष्णे न स्वस्यैव परममुख्यत्वेन सर्ववेदप्रतिपाद्यतोक्तेश्च। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति–'(का० उ० १।२।१५) इत्यत्राङ्गस्य मुख्यतो

ऽशेषवेदवेद्यत्वमुक्त्वा 'तद्विष्णोः परमं पदम्' (१।३।९) इत्युपसंहाराच्च काठके । समन्वयसूत्रे[१।१।४] सूत्रकृताप्यशेषवेदसमन्वयं हरौ प्रतिज्ञाय 'ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ' (१।१।१२) इत्यादिनाध्यायेन तस्य प्रपञ्चनाच्च । 'ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ' (१।१।२४) इत्यत्राशेषसूक्तोपलक्षकत्वेन 'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्' (ऋ० म० ६।९।६) इत्यग्निसूक्तस्य कर्णादिविदूरत्वादिरूपान्यत्रानवकाशविष्णुलिङ्गेन विष्णुपरत्वसमर्थनाच्च । विष्ण्वर्थत्वे वेदानामपूर्वतारूपस्य तात्पर्यलिङ्गस्य प्रतीत्या मोक्षपरत्वाच्च । 'तात्पर्ये नैव दूषणे' (१।२।२) इत्यनुव्याख्यानाद्युक्तदिशा 'न तादृशी प्रीतिरीड्यस्य विष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरि यादृशी स्यात् ॥ तत्प्रीणनान्मोक्षमाप्नोति सर्वस्ततो वेदास्तत्पराः सर्व एव' इति (सौपर्ण)श्रुत्या 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्–' (गी० ७।१७) इति स्मृत्या च विष्णुप्रतिपादने तज्ज्ञानसाध्यमोक्षाख्यमहाफलवत्त्वरूपस्य 'यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति' (ऋ०म० १।१६४।३९) इत्यादेर्विपक्षे निन्दारूपार्थवादस्य 'य इत्तद्विदुस्त इमे समासते' (ऋ० म० १।१६४।३९) इति स्तुतिरूपार्थवादस्य च भावाच्च । अनुक्रमणिकायामपि–'एकैव वा महानात्मा देवता–' (२) इति सर्वसूक्तानां परमात्मदेवतात्वस्योक्तत्वाच्च ॥ यत्तु—एवं सति, विष्ण्वर्थत्वेनैवालम् । किमग्न्यादिदेवतापरत्वेनापि? गौरवात् । इति, तन्न 'ॐ कल्पनोपदेशात्–' (१।४।११) इति सूत्रतात्पर्यनिरूपणपरेऽनुव्याख्याने–'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ॥ प्रयोजनबहुत्वेन तस्य तस्याविरोधतः ॥ उपदेशादिसामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते' इत्यत्राग्न्यादिदेवतास्वरूपसिद्ध्यादिबहुप्रयोजनाय तत्तद्देवतार्थकत्वस्याप्यावश्यकत्वोक्तेर्निगमनिघण्टुव्याकरणादिसिद्धव्युत्पत्तिलभ्याग्न्यादिदेवतार्थकत्व

स्य त्यागायोगाच्च । 'त्रयोऽर्थाः सर्ववेदेषु दशार्थाः सर्वभारते ॥ विष्णोः सहस्रनामापि निरन्तरशतार्थकम्' इति स्कान्दस्मृत्या त्र्यर्थत्वस्योक्तत्वाच्च । 'ॐ अन्यार्थं तु जैमिनिः–'(१।४।१९) इत्यादौ सूत्रकृता ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन कर्मदेवतारूपार्थान्तरस्योक्तत्वाच्च ॥ ननु एवं 'नामानि विश्वाभि न सन्ति लोके–' इति (भाल्ल०) श्रुतावन्यस्य वाच्यत्वनिरासपूर्वकं विष्णुवाचित्वोक्तिविरोधः । तथा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः–' (गी० १५।१५) इति स्मृतावधारणोक्तिविरोधः । तथा, 'ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ'(१।१।४) इत्यत्रावधारणार्थक'तु'शब्देन विष्णवाख्यं ब्रह्मैव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यमिति प्रतिज्ञाय 'ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ' (१।१।१२) इत्यादिना 'ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ' (१।४।२९) इत्यन्तेन प्रतिनयं समन्वयसूत्रात् 'तत्तु' इति पदमनुवृत्यानन्दमयादिशब्दार्थो विष्णुरेव, इन्द्रादिशब्दार्थो विष्णुरेव, आकाशप्राणाग्निसूक्तस्थज्योतिरादिशब्दार्थो विष्णुरेव, इति प्रमाणोक्तिपूर्वं सर्वशब्दानां विष्णुमात्रार्थत्वसमर्थनाच्च तद्विरोधः । वैश्वानरनये वैश्वानरनामसूक्तादिसर्ववैश्वानरविद्यासु 'ॐ अत एव न देवता भूतं च ॐ' (१।२।२७) इति सूत्रकृता कण्ठरवेणैवान्यस्य प्रतिपाद्यत्वनिरासात्तद्विरोधश्च । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ–' (आ० उ० ४।५) इत्यन्यस्य ज्ञेयत्वनिरासविरोधश्च । अत एवान्यप्रतिपादनस्य क्वाप्यनभिमतत्वादेव 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवम्–' (का० उ० १।३।१५) इति वाक्ये महत्परत्वलिङ्गेन प्रधानं प्रतिपाद्यत इति प्राप्ते 'ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ' (१।४।४) इति सूत्रे मुमुक्षुज्ञेयत्वं क्वापि विष्णोरन्यस्य नोच्यत इत्युक्तम् । इति चेन्मैवम् । मुख्यवृत्त्यान्यार्थकत्वेऽपि परममुख्यवृत्त्यैवान्यार्थकत्वस्य श्रुतिसूत्रादौ निरासात् । 'अन्या

वाचो विमुञ्चथ–' (आ०उ० ४।५) इत्यादिश्रुतिसूत्रयोः प्राधान्येनान्यस्य ज्ञेयत्वनिरासपरत्वोपपत्तेः । अत एव 'ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ' (३।३।५७) इत्युपासनापादीयाधिकरणे ब्रह्मरुद्रेन्द्रमित्रावरुणाद्यङ्गदेवतावबद्धास्तद्विषया इति यावत्, उपासना नमनपूजनमननादयः कर्तव्या इत्युक्त्वा 'ॐ मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॐ' (३।३।५८) इति गुणसूत्रे यथाऽधमदेवतापरमन्त्रास्तदुत्तमदेवतापरत्वेन ज्ञेयास्तथाऽधमदेवतागुणास्तदुत्तमदेवतासु ज्ञेया ध्येयाश्च, उत्तमदेवतागुणा अधमदेवतासु न ध्येया न ज्ञेयाश्च यथोत्तमदेवतापरत्वेन प्रतीता मन्त्रा अधमदेवतापरत्वेन न ज्ञेयास्तथेति चोक्तम् ॥ न चानेकार्थत्वे वाक्यभेदः । ॐ समाकर्षात् ॐ' (१।४।१६) इति नयसिद्धेन परममुख्यमुख्यवृत्तिभेदेन विष्णवर्थत्वतदन्यार्थत्वयोरभ्युपगमात् । तुल्यवृत्त्यानेकार्थत्वेऽक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वापत्त्या वाक्यभेदादिदोषः स्यात् । तदुक्तमनुव्याख्याने–'तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता' (१।४।११) इति । अत एव न सूक्तस्य व्यवस्थानुपपत्तिदोषः । अग्न्यादिदेवतापरत्वस्यापि सत्त्वेनाग्न्यादिसूक्तव्यवस्थोपपत्तेः ॥ न चैवमुभयत्र तात्पर्ये तात्पर्यभेदात्तन्निबन्धनवाक्यभेदः शङ्क्यः । महातात्पर्यार्थस्यैकत्वात् । 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् ॥ अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यत्सर्वागमानां पुरुषार्थस्ततोऽतः' इति (पैङ्गि)श्रुतौ 'सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयम् ॥ सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि ॥ सर्वेषामपि वेदानामितिहासपुराणयोः ॥ प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यते' इत्यादिनारदीयपुराणादौ च महातात्पर्यावान्तरतात्पर्यभेदेनानेकार्थकत्वोक्तेः । अग्न्यादिसूक्तैर्भगवदुपासकानामग्न्याद्यधिष्ठानेष्वेव भगवतोऽनुस्मर्तव्यत्वाभिव्यज्यमानत्वप्राप्यत्वरूपनिमित्तत्र

येणेदमग्निसूक्तमिदं वायुसूक्तमित्यादिव्यवस्थाया [१।२।२४]वैश्वानरनयान्ते सूत्रकारेणैव समर्थनाच्च ॥ न चैवं सौरसावित्रादिसूक्तभेदायोगो हरिसूक्तविष्णुसूक्तादिभेदायोगश्च, तत्र भगवदभिव्यक्त्यादिकं प्रत्यधिष्ठानभेदस्याप्यभावात्, हरिसूक्तादावधिष्ठानस्यैवाभावादिति शङ्क्यम्। एवं तर्हि, 'पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतान्तरगाणि च॥ अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तभिदा भवेत्' इति ऋग्भाष्योक्तदिशा अग्न्यादिमानभेदादग्न्यादिसूक्तव्यवस्थास्तु ॥ यापि इदमग्निसूक्तमेव न तु विष्णुसूक्तमित्याद्यध्यापकप्रसिद्धिः, सापि हि सूक्तव्यवस्थापकविष्ण्वादिनाम्नां व्यवस्थितत्वेनाग्न्यादिसूक्तेष्वभावादिदं हि हरिसूक्तं न तु विष्णुसूक्तमिति प्रसिद्धिवदज्ञानमूलेति 'ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ' (१।१।२४) इत्यत्र चन्द्रिकोक्तदिशा युक्ता ॥ यदप्यग्न्यादिसूक्तानां विष्णवर्थकत्वेऽभिमते सति 'नारायणो वा इदमग्र आसीत्–' इत्यादाविव*'विष्णुमीळे पुरोहितम्–' (ऋ० म० १।१।१) 'विष्णवाया हि दर्शत–' (ऋ० म० १।२।१) * इत्यादिरूपेण प्रसिद्धविष्ण्वादिशब्दप्रयोगः स्यादिति चोद्यम्, तदप्यग्न्यादिदेवतापरत्वस्यापि सत्त्वादग्न्यत्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताग्न्यत्वादिगुणविशिष्टत्वेनोपासनार्थमग्न्यादिशब्दप्रयोग इति [१।१।२५]'च्छन्दोनये सूत्रकृतैव 'तथा चेतोर्पणनिगदात्–' (१।१।२५) इति समाधानाद्वा निरस्तं ध्येयम् ॥ न चात्रोपासनाया अश्रवणं शङ्क्यम् । 'ईळे' इत्युक्तस्तुतेर्गुणानुसंधानपूर्वकत्वात् । 'ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ' (३।३।१५) इति न्यायाच्च । तत्र हि सर्वत्र गुणोक्तेः प्रयोजनान्तराभावेनाध्यानार्थत्वज्ञानार्थत्वयोरुक्तेरिति संक्षेपः ॥" इति श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जर्यां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीसुधीन्द्रगुरुपादशिष्यश्रीराघवेन्द्रयतिविरचितायामुपोद्धातः ॥ श्रीः ॥ ऋषिच्छन्दोदेवतोक्तिपदार्थान्वयपूर्वकम् ॥ मन्त्रार्थ

संग्रहं कुर्मो बालानां बोधसिद्धये ॥ ३ ॥ 'ऋषिच्छन्दोदैवतानि ज्ञात्वार्थं चैव भक्तितः ॥ स्वाध्यायेनैव मोक्षः स्याद्विरक्तस्य हरिस्मृतेः' (ऋ० भा० उदा०) इति स्मृत्या 'यो ह वाविदितार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयत्यध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पद्यते प्रवा मीयते–' (छ० ब्रा० शे०) इति श्रुत्या च ऋष्यादिज्ञाने सत्येव मन्त्रार्थज्ञानस्य फलवत्त्वम् । अन्यथा त्वनर्थ इत्यस्यावगमेन ऋष्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वम् । छन्दोज्ञानमावश्यकमित्यत्र न वर्णसमावेशरूपच्छन्दोज्ञानमात्रं विवक्षितम् । किं तु, तदभिमानिदेवताज्ञानं च । श्रुतौ स्मृतौ च च्छन्दःपदस्य 'ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ' (२।१।६) इत्यत्रोक्तदिशा मुख्यामुख्यवृत्तिभ्यामभिमान्यभिमन्यमानोभयपरत्वात् । श्रुतौ ब्राह्मणशब्दो विनियोगार्थकः, द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, मन्त्रोऽन्यपदार्थः ॥ तत्र–आद्यं नवर्चं वर्गद्वयात्मकमाग्नेयं सूक्तं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकं तदन्तर्गततन्नामकविष्णुदेवताकं च ॥ वेदस्य मूलवेदोपवेदावान्तरवेदरूपेण त्रैविध्यान्मूलवेदे ऋचां यः क्रमस्तत्रर्चोऽनन्तरिताः कृत्वा यावत्पठितं तावदुपवेदे सूक्तमुच्यते । उपवेदगतसूक्तान्तर्गतऋक्प्रबन्धोऽवान्तरवेदे सूक्तमिति ज्ञेयम्, 'सूक्तं त्वनारतं प्रोक्तम्–' (ऋ० भा०) इत्युक्तेः । वर्ग इति तु सांकेतिकं नाम ॥ तत्र–अग्निसूक्तस्य प्राथम्ये बीजं तु–'अग्रणीत्वं यदग्नित्वमित्यग्रे नाम तद्भवेत्' इति भाष्योक्तदिशा अग्रशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'अभिपूज्यः' इत्यर्थे 'तद्धिताः' इति सूत्रेण निप्रत्यये रशब्दलोपे सिद्धस्याग्निशब्दस्य प्रथमपूज्यताभिधायित्वं ध्येयम् ॥ ऋषिस्तु–'अग्निमीळे–' (१।१/१) इत्यारभ्य 'अग्निं दूतम्–' (१२।१/१११) इत्यतः प्राक्तनस्य दशोत्तरऋक्शतस्य मधुच्छन्दा एव

ज्ञेयः ॥ विनियोगो विष्णुप्रीतिद्वारा मोक्षे । अवान्तरविनियोगः कर्मणि ॥ 'अ॒ग्निमी॑ळे–' (१।१/१) इत्यारभ्य 'गाय॑न्ति त्वा–' (१०।१/९१) इत्यतः प्राक्सूक्तनवकं गायत्रीछन्दस्कम् । गायत्रीछन्दसोऽभिमानिदेवतास्तु–श्रीर्ब्रह्माणी भारती गरुडः स्वाहेति पञ्च ॥–पुरोहितम्, अनादितः सर्वप्राणिनामनुकूलम्, 'उदात्तस्योच्चतार्थता' (ऋ०भा०) इत्युक्तेरुदात्तस्वरेणोच्चत्वलाभा त्प्रभुम् । यज्ञस्य ऋत्विजम्, जातावेकवचनम्, यज्ञानां ज्योतिःष्टोमादीनां कर्तृतया ऋत्विङ्नामकेष्वध्वर्युहोत्रुद्गातृप्रभृतिषु नियामकतया स्थिततया 'ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ' (१।४।३) इत्युक्तन्यायेन ऋत्विङ्नामकम् । होतारम्, 'तद्येयं वा

(१) ओ३म् ॥ अ॒ग्निमी॑ळेपु॒रोहि॑तंय॒ज्ञस्य॑दे॒वमृ॒त्विज॑म् ॥ होता॑रंरत्न॒धात॑मम् ॥ १ ॥

(प०) अ॒ग्निम् । ई॒ळे॒ । पु॒रःऽहि॑तम् । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ होता॑रम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम्॥१॥

क्सोऽयमग्निः स होता–' (बृ० उ०५।१।३) इति श्रुत्या होतृनियामकतया विशिष्य तत्र सांनिध्यात् 'ॐ तदधीनत्वात्–' (१।४।३) इति प्रागुक्तन्यायेनैव होतृना २ त्विजं होतारम्' इति कुरुपाण्डवन्यायेन (भाग०१०।१।६) सामान्य विशेषभावादपुनरुक्तिः । रत्नधातमम्, रमेः औणादिके क्त्नप्रत्यये 'लशक्वतद्धिते' इति ककारलोपे 'अनुदात्तोपदेशवन तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' इति धातोर्मकारलोपे 'रत्न' इति रूपत्वाद्रत्नं सुखं धत्त इति रत्नधाः 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यतः 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति चाद्विच्प्रत्यये रूपत्वात्, अतिशयेन रत्नधा रत्नधातमस्तम् 'अति ॥ ८ ॥

शायने तमबिष्ठनौ' इति तमप्प्रत्ययः, निरवधिकानन्दमित्यर्थः, 'ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ' (३।२।२८)इति नये 'ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ' (३।२।३१) इति सूत्रे गुणगुणिभेदस्य निवारणेऽपि 'ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ' (३।२।२९) 'ॐ पूर्ववद्वा ॐ' (३।२।३०) इति सूत्रद्वये विशेषबलाद्गुणगुणिभाव इत्युक्ते रतिधारकोत्तमत्वोक्तिर्भाष्ये नायुक्तेति ज्ञेयम्, रत्नशब्दस्य धननामसु पाठाद्धनाढ्यमिति (२।१० वै० नि०) वार्थः । देवम्, 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' इत्युक्तेः क्रीडाद्यर्थकाद्दीव्यतेः कर्तरि 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यनेन पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्यये 'पुगन्तल घूपधस्य च' इति गुणे 'देवम्' इति निष्पत्तेः क्रीडादिकर्तारमित्यर्थः, तथा–स्तुत्यर्थाद्दीव्यतेः कर्मणि 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्प्रत्यये गुणे च 'देवम्' इति रूपसिद्धेः स्तुत्यमित्यर्थः । अग्निम्, प्रागुक्तव्युत्पत्त्या सर्वपूज्येभ्यः प्रथम पूज्यम्, 'अग्रे भवः' इत्यर्थे तद्धितनिप्रत्यये रशब्दलोपे 'अग्निः' इति सिद्धेरग्निमग्रे भवं सर्वोत्तममिति वा, अग्रशब्दोपपदा न्नयतेः डिप्रत्यये टिलोप उपपदरशब्दलोपे च 'अग्निः' इति सिद्धेः प्रथमप्रवर्तकं वा, 'अ॒ग्निना॒ग्निः समि॑ध्यते–' (१२।६/११६) इति वक्ष्यमाणत्वेनाग्निनियन्तृत्वात्तदधीनत्वन्यायेन (१।४।३) चाग्निनामकं विष्णुं तदधिष्ठानं प्रसिद्धाग्निं वा । ईळे, स्तौमि, 'ईड स्तुतौ' ऋक्षु डस्य ळः प्रायेण ॥ अत्रोक्तगुणानां हरौ निरवधिकत्वम्, तदधिष्ठानेऽग्नौ तु यथायोग्यम् । एवमग्रेऽपि ॥ अत्र विशेषणानां कृत्यम्–अग्निनाम्नोऽस्य स्तुत्यत्वोपपादनमेव, ऋचां कर्माङ्गत्वेन ऋत्विग्वाक्यतयात्मनियामकस्य सर्वदा हितरू

पस्य ऋग्वेदिनो होतृत्वापेक्षितया होतृस्थितस्य सुखाद्यर्थिनः पूर्णसुखरूपस्य धनाढ्यस्य देवशब्दोक्तगुणाढ्यस्य च स्तुतेः कार्यत्वात्तस्य स्तुतिर्युक्तेति ॥ अत्र सर्वापेक्षितसुखप्रदोपासनविषयनिरतिशयसुखस्वरूपत्वमहागुणप्रतिपादकत्वादस्य मन्त्रस्यादित्वं ध्येयम् ॥ तदधीनत्वन्यायसिद्धं स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भवति न वेति संदेहे भृत्यगतबन्धमृतिदुःखादे राजाधीनत्वेऽपि भृत्ये बद्धे मृते दुःखिनि 'राजा बद्धो मृतो दुःखी' इत्यप्रयोगाद्व्यभिचारेण न निमित्तमिति प्राप्ते, भृत्यजयस्य राजाधीनत्वेन भृत्ये जयिनि 'राजा जयी' इति प्रयोगदर्शनेन 'यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते' (स्कां० पु०) इति स्मृत्या च भवति स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । राज्ञि बद्धादिशब्दाप्रयोगस्तु सत्यपि निमित्तेऽमङ्गलत्वादिभयेन प्रतिरोधादिति ॥ अध्यात्मपरत्वे त्वयमर्थः-पुरोहितम्, अनादितः सर्वानुकूलम् । यज्ञस्य, ज्ञानयज्ञस्य । ऋत्विजम्, ऋत्विग्भूतेन्द्रियाभिमानिनियामकतया तत्र स्थितत्वेन ऋत्विङ्गमकम् । होतारम्, इन्द्रियाख्याग्निषु विषयलक्षणहविषां होतारम्, 'हु दानादनयोः' इत्युक्तेर्दातारम्, विषयभोगप्रदमिति यावत् । अग्निम्, अङ्गं शरीरं नयति प्रेरयतीत्यङ्गशब्दोपपदान्नयतेः डिप्रत्यय उपपदानुस्वाराकारलोपे 'अग्निः' इति रूपसिद्धेः सर्वशरीरप्रवर्तकम् । ईळे, इति ॥ अत्राध्यात्मं सर्वत्र मोक्षसाधको यः कश्चित्सात्त्विक एव यजमानो ज्ञेयः ॥ शिष्टं प्राग्वद्व्याख्येयम् ॥ अत्रापि विशेषणानां कृत्यं तु-ज्ञानार्थिनः सर्वेन्द्रियप्रेरकस्य यथोचितभोगप्रदस्य च स्तुत्यता युक्तेति स्तुत्यत्वोपपादनमेवेति ॥ १ ॥ आचारबलादप्यग्नेः स्तुतिर्युक्तेति भावेनात्राचार उच्यते-अग्निः । पूर्वेभिः, पूर्वैरतीतैः । नूतनैः, अद्यतनैर्वर्तमानैरिति यावत् । उतशब्दादागामिभिरपि । ऋषिभिः, ज्ञानितया ऋषिनामकैर्देवादिभिः । ईड्यः, स्तुत्यः ॥ सः, स्तुतोऽग्निस्तद्गतोऽध्यात्मगतो हरिश्च । इह, बाह्ययज्ञे । देवान्, हविर्भुजो देवान् । आ वक्षति, आनयेत् ।-इह, ज्ञानयज्ञे । देवान्, इन्द्रियाभिमानिनो देवान् । आ वक्षति, आनयेत् ।-विशेषेणोपकारिणः करोत्वित्यर्थः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इत्युक्तेः 'अतो भिस ऐस्' इत्यैस्त्वाभावात् 'पूर्वेभिः' इति साधु । एवमग्रेऽपि ॥ 'ऋष ज्ञाने' इत्यतः किप्रत्यये 'क्ङिति च' इति गुणाभावे 'ऋषिभिः' इति रूपम् ॥ अद्यशब्दपर्यायात्

(२) अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त ॥ स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥ २ ॥

(प०) अ॒ग्निः । पूर्वे॑भिः । ऋषि॑ऽभिः । ईड्यः॑ । नूत॑नैः । उ॒त ॥ सः । दे॒वान् । आ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति॒ ॥२॥

'नू' इत्यव्ययात् 'सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इति ट्युल्प्रत्यये तस्य तुडागमे 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशे 'नूतनैः' इति रूपम् ॥ 'वह प्रापणे' इत्यस्मात् 'लिङर्थे लेट्' इति लेटि तस्य तिपि 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमे 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्प्रत्यये 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'षढोः कः सि' इति ढस्य कत्वे 'इण्कोः' इति सस्य षत्वे कषयोगे 'क्ष' इति 'वक्षति' इति रूपम् ॥ आङः 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रेण क्रियान्वयः ॥ 'दीर्घादटि समानपादे' इति 'देवान्' इति नकारस्य रुः । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति रोः पूर्ववर्णस्यानुनासिकः । 'भोभगोअघो-' इत्यादिना रोर्यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । 'देवाँ' इति सिद्धिः ॥ २ ॥

अभीष्टदातृत्वाच्चाग्नेः स्तुतिर्युक्तेति भावेनात्राभीष्टदातृत्वमुच्यते–एवशब्दोऽग्निनैवेत्यप्यन्वेति ॥ [स्तोता]। अग्निना(एव), अग्निनामकयोः प्रसादेनैव । रयिम्, बाह्ययज्ञे–धनात्मकम्, अध्यात्मम्,–ज्ञानाख्यम्, वित्तम् । अश्नवत्, प्राप्नोति ॥ [प्राप्तस्य वित्तस्य] । दिवेदिवे, दिवसे दिवसे नित्यमिति यावत् । पोषम् एव, पुष्टिमेव । (अश्नवत्), प्राप्नोति, न तु लोकवद्धीनतामित्यर्थः ॥ वीरवत्तमम्, वीरः पुत्रोऽस्यास्तीति वीरवत्, अतिशयेन वीरवद्वीरवत्तमम्, अतिशयितत्वं योग्यतया वीरेऽन्वेति, अतिशयितपुत्रवत् । यशसम् [च], यशश्च कीर्तिं च । (अश्नवत्), प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वीरपदं

(३) अग्निनारयिमश्नवत्पोषमेवदिवेदिवे ॥ यशसंवीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

(प०) अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे ॥ यशसम् । वीरवत्ऽतमम् ॥ ३ ॥

भावप्रधानं कृत्वा वीर्यवत्तमं यशो ज्ञानं सुखं चाश्नवदित्यध्यात्ममर्थो ज्ञेयः ॥ 'अशू व्याप्तौ–' इत्यतः 'व्यत्ययो बहुलम्' इति लडर्थे लेटि परस्मैपदे च सति 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नुप्रत्यये 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमे बहुलग्रहणात्सिबभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणेऽवादेशे तिप इकारस्य लोपे 'आश्नवत्' इति रूपम् ॥ 'यशसम्' इति यशस्शब्दादमोऽलुक्त्वं पुंलिङ्गत्वं वा छान्दसम् ॥ ३ ॥ एवं स्तुतेरुपपत्तिं तृचेनोक्त्वाधुनाग्निं स्तौति–[हे] अग्ने [त्वम्] । अध्वरम्, अध्वनि मार्गे रतं विधिमार्गस्थितं विहितप्रकारेणानुष्ठितम् । यम् । यज्ञम्, बाह्यमान्तरम् । विश्वतः, विश्वस्मिन्काले सदेति यावत् । ॥ १० ॥

परितो भवतीति परिभूः ।–असि, भवसि ।–परितो भूत्वा रक्षसीति यावत्, 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति परियोगे 'यज्ञम्' इति द्वितीया ॥ सः इत्, स एव यज्ञः । देवेषु गच्छति, देवानाप्नोति, परमेश्वररक्षितमेव यज्ञं देवाः स्वीकुर्वन्ति, तादृशस्यैव ज्ञानयज्ञस्य देवादिकं विषयीभवतीत्यध्यात्ममभिप्रायो ध्येयः ॥ ४ ॥ होता, प्रागुक्तदिशा ($\frac{१।१}{१}$) होतृप्रेरकतया विशिष्य होतरि स्थितत्वेन 'होता' इत्युक्तः । कविक्रतुः, कवित्वे सर्वविषयकज्ञानाय क्रतुः प्राज्ञा

(४) अग्नेयंयज्ञमध्वरंविश्वतःपरिभूरसि । सइद्देवेषुगच्छति ॥ ४ ॥

(प०) अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिऽभूः । असि ॥ सः । इत् । देवेषु । गच्छति ४

(५) अग्निर्होताकविक्रतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमः ॥ देवोदेवेभिरागमत् ॥ ५ ॥ १ ॥

(प०) अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः ॥ देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥ १

यस्यासौ कविक्रतुः । सत्यः, सद्भिर्गुणैस्त् ततः, यो नियामकः, सच्चासौ यश्चेति सत्यः, 'सद्भावे साधुभावे च–॥–सच्छब्दः पार्थ युज्यते' (गी० १७।२६) इति वचनात्सच्छब्दो गुणवाची, 'तनु विस्तारे' इति धातोः क्विप्प्रत्यये तस्य डित्त्वे च 'त्' इति व्याप्तवाची, यच्छति नियमयतीति यमेः डप्रत्यये डित्वादभस्यापि टेर्लोपे 'य' इति रूपम्, साधुगुणव्याप्तो नियन्ता चेत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः, चित्रमद्भुतं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ चित्रश्रवाः, अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्र

श्रवस्तमः, अध्यकीर्त्तीनां पुंसां मध्य उत्तम इति यावत् । देवः, क्रीडाविजयादिकर्ता स्तुतिविषयश्चेति पूर्ववत् (१।१/१) अर्थो ज्ञेयः । एवंभूतः, अग्निः । देवेभिः, देवैर्यज्ञभाग्विबुधैः, अध्यात्मम्-इन्द्रियाभिमानिभिश्च । आ गमत्, सार्वकालिको लुङ्, आगन्ता भवति, यज्ञस्थानं भक्तशरीरं वा प्राप्नोति, एवंभूतो भगवान्भक्तानां बाह्याध्यात्मिकपूजास्वीकारतत्परः सँस्तत्र विशेषतः संनिहितो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥ 'अङ्ग' इति प्रियसंबोधनम् ॥ [हे] अङ्ग, सज्जनप्रिय । अङ्गिरः, कालविशेषेऽग्नेरङ्गिरसः पुत्रत्वात्कार्यकारणशब्दानां 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' (ऋ० म०९।४६।४) इत्यादौ

(६) यदुङ्गदाशुषेत्वमग्नेभुद्रंकरिष्यसि ॥ तवेत्तत्सत्यमंङ्गिरः ॥६॥

(प०) यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि ॥ तव । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ६

सांकर्यदर्शनात् 'यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्य-' (ऐ०उ०२।१।८) इति श्रुतेश्चाङ्गिरसः पुत्रोऽग्निरपि 'अङ्गिराः' इत्युच्यते, तत्स्थत्वाद्धरिरपि तथोच्यते, तस्य संबुद्धिरङ्गिरः, अध्यात्मं तु-अङ्गानां रसोऽङ्गिरास्तस्य संबुद्धिरङ्गिरः सर्वशरीरप्रेरकेत्यर्थः, 'अङ्गरस' इति वाच्ये पूर्वपदस्यैकारोऽन्तादेशो रसशब्दस्यान्तलोपश्च च्छान्दस इति 'अङ्गिरः' इति निर्देशो ध्येयः, तथा हि श्रुतिः-'एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसस्तेन-' (छा० उ० १।२।६) । इति [हे] अग्ने त्वम् । दाशुषे, दात्रे यजमानाय, 'दाशृ दाने' 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाँश्च' इति निपातनात् । भद्रम् । करिष्यसि [इति] यत्, सनर्थे लृट्, कर्तुमिच्छसीति यत् । तत्, इच्छारूपमीहनम् । तव इत्, तवैव । सत्यम्, अवितथम् ॥-अस्मा इदं दास्यामीतीच्छसि चेद्दास्यस्येवेति भावः ॥ ६ ॥ [हे] अग्ने । धिया, उपलक्षणम्-बुद्ध्यादिगुणैः । ['अल्पा अपि]' इति शेषः । वयम् । दिवेदिवे, दिवसे दिवसे । तत्रापि-दोषावस्तः, दोषा रात्रिः, वस्तरहः, अहोरात्रम्, सदेति यावत् । नमः भरन्तः, त्वन्नमनं बिभ्राणाः, विकरणव्यत्ययश्छान्दसः, 'भृञ् भरणे' शब्विकरणं वा । त्वा, त्वाम् । '[उच्चगुणमपि]' इति शेषः । उप आ

(७) उपत्वाग्नेदिवेदिवेदोषावस्तर्धियावयम् ॥ नमोभरन्तएमसि ॥ ७ ॥

(प०) उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् ॥ नमः । भरन्तः । आ । इमसि ७

(८) राजन्तमध्वराणांगोपामृतस्यदीदिविम् ॥ वर्धमानंस्वेदमे ॥ ८ ॥

(प०) राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ॥ वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥८॥

इमसि, उपयाम, 'व्यवहिताश्च' इत्युपसर्गान्वयः, 'इदन्तो मसि' इति 'मस्' इति बहुवचनस्य च्छन्दसीकारोऽन्तागमो भवतीति विधानात् 'इण् गतौ' इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम्, शरणं व्रजेमेत्यर्थः ॥ 'धिया' इति पदसामर्थ्यात् 'अल्पा अपि' इति शेषे वक्तव्ये स्तुतित्वसिद्ध्यर्थमीश्वरं त्वाम् 'उच्चगुणमपि' इत्यपि शेषो वाच्यो भवति । 'धिया वयं त्वामुपेमसि' इत्येवोक्तौ गुणाधिक्यालाभात् ॥ ७ ॥ '[हे] अग्ने' इत्याद्यनुवृत्तिः ॥ अध्वराणाम्, यज्ञानाम् । राजन्तम्, राजानम्, 'राजृ दीप्तौ'

इत्यस्मादौणादिके झप्रत्यये 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशे 'राजन्तम्' इति रूपसिद्धेः, बाह्याध्यात्मिकाध्वरेशम् । ऋतस्य, यथार्थज्ञानस्य । गोपाम्, गोप्तारम्, रक्षकम्, 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मादाकारप्रत्ययः । स्वे दमे, स्वसद्मनि, स्वर्गादौ हृदये च । दीदिविम्, देदीप्यमानम्, द्युत्यर्थाद्दीव्यतेः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङ्प्रत्यये 'सन्यङोः' इति द्विर्वचने हलादिशेषे 'यङोऽचि च' इति यङो लुकि तस्मादिकारप्रत्यये 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्येकारे 'दीदिविम्' इति रूपसिद्धेः । वर्धमानम्, सार्वकालिकः शानच्छान्दसः, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति ताच्छील्यार्थ

(९) सनः॑पि॒तेव॑सू॒नवेऽग्ने॑सूपाय॒नोभ॑व ॥ सच॑स्वानः॒स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥ २ ॥ १ ॥

(प०) सः । नः॒ । पि॒ताऽइ॑व । सू॒नवे॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽउ॒पा॒य॒नः । भ॒व ॥ सच॑स्व । नः॒ । स्व॒स्तये॑ ॥९॥२॥१॥

श्चानश्वा, 'आने मुक्' 'कर्तरि शप्' 'पुगन्त-' इति गुणः, सदा पूर्णम् । 'त्वामुपेमसि' इत्यनुवर्त्य योज्यम् ॥ ८ ॥ [हे] अग्ने । सः, एवमस्माभिः शरणं प्राप्तः । [त्वम्] । नः, अस्माकम् । पितेव । सूनवे, पुत्राय, पुत्रस्येति यावत् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सूपायनः, 'सु, उप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् 'इण् गतौ' इत्यतोऽधिकरणे ल्युट्, 'हलन्त्यम्' 'लशक्वतद्धिते' इति द्वाभ्यां लकारटकारयोरित्संज्ञया लोपे 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'एचोऽयवायावः' इत्ययादेशे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घे च सति 'सूपायनः' इति रूपसिद्धिः, शोभनोपाश्रयः । भव ॥ किं च, ॥ १२ ॥

[त्वम्] । नः, अस्मान् । स्वस्तये, संततसौख्याय, सदा सम्यक्सत्त्वाय वा । सचस्व, रक्ष ।-यथा रक्षणेन संततसौख्यादिकं भवति तथा रक्षेति भावः ॥ 'स्वस्तये' इति सुपूर्वस्य सत्तावाचिनोऽस्तेः विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । सत्तावाचिनां सौख्यवाचित्वं च-'सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचिनः' (ऋ० भा० टी० उदा०) इति स्मृतिसिद्धम् ॥ सचतेः सेवार्थकत्वेऽपीह तदयोगादनेकार्थत्वाद्धातूनां रक्षार्थत्वं ध्येयम् ॥ ९ ॥ इति द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥ प्रथमं सूक्तम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमपि नवर्चं वर्गद्वयात्मकं सूक्तम् ॥ तत्र-आद्यस्तृचो वायव्यः । द्वितीयस्तृच ऐन्द्रवायवः । तृतीयस्तृचो मैत्रावरुणः ॥ तत्र-वाय्वादिशब्दो महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णौ परममुख्यवृत्तिः । वाय्वादिप्रसिद्धदेवेषु तु 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः-' (१।४।१) इत्यत्रोक्तदिशा वाय्वादिशब्दपरममुख्यार्थविष्णुसंबन्धनिमित्तकः सन्नपि तीरे गङ्गाशब्द इव न लाक्षणिकः, अपि तु 'ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ' (१।४।११) इत्यत्रोक्तदिशा निघण्टुव्याकरणादिभिर्मुख्यवृत्तिरेव । तथा चात्र परममुख्यमुख्यवृत्तिभ्यां विष्णुतदितरयोर्द्वयोरपि प्रतिपत्तिर्मन्त्रेषु न विरुध्यत इत्यवोचाम (उपोद्घाते) ॥ योगो नाम-अवयवशक्त्यार्थप्रत्यायकत्वम् ॥ तथा चेत्थमवयवार्थः-वशब्दो बलवाची, प्रसिद्धः । एतीत्यायुः, 'इण् गतौ' इत्यत औणादिक उण्प्रत्यये 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धावायादेशे 'आयुः' इति रूपसिद्धिः । वश्चासौ बलरूपश्चासावायुश्च गमनकर्ता चेति 'वायुः' इति वा, । वाति गच्छतीति वः, 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यतः कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे 'वः' इति सिद्धेः । लोकस्य प्राणधारणहेतुत्वादायुः । वश्चासावायुश्चेति 'वायुः' इति वा, ।

वाति जानातीति वा वायुः, वातेः गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात्, 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्यनेन वातेः कर्तर्युणप्रत्यये 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति वातेः परतः 'आद्यन्तौ टकितौ' इति युगागमे 'वायुः' इति सिद्धेः, । वृणोति व्रियत इति वा वायुः, 'वृञ् वरणे' इति धातोः कर्तरि कर्मणि वा डायुप्रत्यये टिलोपे 'वायुः' इति सिद्धेः, । इति ॥–दर्शत, दर्शेन ज्ञानेन तत, सर्वज्ञेति यावत्, 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यतो भावे घञ्प्रत्यये 'पुगन्त–' इति गुणे 'दर्श' इति, तनोतेः कर्मणि डप्रत्यये टिलोपे च 'त' इति च, रूपसिद्धेः । [हे] वायो । अध्यात्मं बाह्यं च [यज्ञम्] प्रति । आ याहि, आगच्छ ॥–

(१०) वायवायाहिदर्शतेमेसोमाअरंकृताः ॥ तेषांपाहिश्रुधीहवम् ॥ १ ॥

(प०) वायोइति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरम्ऽकृताः ॥ तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् १

कस्मादागतिः प्रार्थ्यत इति चेत्–इमे सोमाः अरंकृताः, अध्यात्मम्–मनोवृत्तयो भक्त्यादिभिरलंकृताः, बाह्ययज्ञे च–इमे प्रसिद्धाः सोमा हिरण्येनालंकृताः । [सन्ति] । सोमानां मनसां च चन्द्ररूपैकदैवत्यत्वात्सोमपदेन मनोग्रहणं ज्ञेयम् । एवमग्रेऽपि ॥ तेषाम्, द्वितीयार्थे षष्ठी, 'व्यत्ययोऽभेदकरणस्वातन्त्र्येषु–' (ऋ० भा०) इत्यादेरिह विभक्तिव्यत्ययः । स्वातन्त्र्ये, त्वदीयानेव सोमान्मनोवृत्तीर्वा । पाहि, पिब, 'पा पाने' पिबादेशाभावश्छान्दसः ॥ हवम्, त्वदाह्वानम् । श्रुधि, ॥ १३ ॥

शृणु, श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशो विकरणाभावश्च ज्ञेयः, संहितायां दैर्घ्यमुक्तार्थस्याधिक्यज्ञापनार्थम्, उक्तं च–'संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदकाले न विद्यते ॥ उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम्' इति ॥ मनोवृत्तीनां पानं नाम–प्रीतियुक्तत्वम्, बाह्ये सोमानां पानं नाम–अप्राकृतदिव्यदेहेन्द्रिययुक्ततया गुहाधिकरणोक्तन्यायेन सारभोक्तृत्वं भगवतो ध्येयम्, 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च–' (गी० ९।२४) इत्यादेः । एतेन शृण्विति प्रार्थनापि समाहिता, दिव्यश्रोत्रादीन्द्रियवत्त्वात्तस्येति ॥ ननु–अत्र वायुरूपजीवे 'ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ' (२।३।२०) इत्यधिकरणोक्तन्यायेनाणावागतियोग्यत्वेनागतिप्रार्थनासंभवेऽपि हरावपरिच्छिन्ने क्रियावत्त्वमेवायुक्तम्, न हि व्याप्ते गगनादौ क्रियोपलभ्यते । न च वाय्वन्तर्यामिणः क्रियावत्त्वं युक्तम्, 'एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्याः–' (छा० उ० ३।१४) इत्यादिश्रुत्यान्तर्यामिणोऽपि व्याप्तत्वात् । न च न्यायमते व्याप्तजीवानामिव देहद्वारागतिर्युक्तेति वाच्यम्, तद्रीतेरेव दुष्टत्वात्, हरेर्देहेन भेदाभावेन 'ॐ अरूपवदेव हि–' (३।२।१४) इत्यधिकरणोक्तदिशा तदभिन्नदेहस्यापि व्याप्तत्वात् । इति चेन्मैवम् । 'ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ' (१।३।१०) इति नये 'ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ' (१।३।१२) इति सूत्रे हरेरणुत्वस्याप्युक्तत्वात्, गमनागमनादिक्रियावत्त्वे महत्त्वाभावस्य वा महत्त्वासमानाधिकरणाणुत्वस्य वा गौरवेणाप्रयोजकतयाणुत्वमात्रस्यैव प्रयोजकत्वेन महत्त्वस्य शक्त्यात्मतादशायामणुत्वस्य व्यक्त्यात्मत्वेन तत्प्रयुक्तगत्यादेरपि संभवेन हरावागतिप्रार्थनाया युक्तत्वात् । एवमग्रे

ऽपि॥ १ ॥ [हे] वायो । सुतसोमाः, सुतः सोमो यैस्ते सुतसोमाः । 'अच्छ' इति निपातः 'अभि' इत्यर्थे 'अहर्विदः' इत्यत्रा न्वेति, अच्छाहर्विदः । 'अहः' इति यस्मिन्दिने सोमाभिषवस्तद्दिनमुच्यते, यज्ञोपलक्षणमेतत्, अच्छ, अभितः । अहर्विदः, यथावद्यज्ञवेदिनः । जरितारः, स्तोतारः । उक्थेभिः, उक्थैः शस्त्रैः । त्वाम् । जरन्ते, स्तुवते ॥ २ ॥ [हे] वायो । तव, द्वितीयार्थे षष्ठी, त्वाम् । प्रपृञ्चती, 'पृची संपर्के' संस्पृशन्ती, त्वद्विषयिणीति यावत् । अत एव-उरूची, अतिमह

(११) वायउक्थेभिर्जरन्तेत्वामच्छाजरितारः ॥ सुतसोमाअहर्विदः ॥ २ ॥

(प०) वायोइति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छ । जरितारः ॥ सुतऽसोमाः । अहःऽविदः॥२॥

(१२) वायोतवप्रपृञ्चतीधेनाजिगातिदाशुषे ॥ उरूचीसोमपीतये ॥ ३ ॥

(प०) वायोइति । तव । प्रऽपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे ॥ उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

ती । धेना, वाक् । सोमपीतये, सोमस्य पीतिः पानं यस्य स सोमपीतिस्तस्मै । दाशुषे, यजमानाय । जिगाति, गत्य र्थोऽयं धातुः अन्तर्णीतण्यर्थः, प्रवर्तयतीत्यर्थः । '[ईप्सितम्]' इति शेषः ॥-तव स्तुतिर्यजमानाभीप्सितसाधिका । अतः ॥ १४ ॥
स्तुवतामस्माकमभीप्सितं कुर्विति भावः ॥ ३ ॥ इति प्रथमो वायव्यस्तृचः ॥ १ ॥ अत्र वायुशब्दनिरुक्तिः प्रागवत् (२।१ / १०) ॥

'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्मादौणादिके रन्प्रत्यये 'इदितो नुम्धातोः' इति नुमागमे सति 'इन्द्र' इति वा । इदं विषयजातमुद्दिश्य द्रवति सर्वविषयाननुभुङ्क्ते इति 'इन्द्र' इति वा, इदम्शब्दोपपदात् 'द्रु गतौ' इति धातोर्डप्रत्यय उपपदेदम्शब्दस्येमादेशे च 'इन्द्र' इति सिद्धेः, । इदं सर्वं पश्यतीति 'इन्द्र' इति वा, इदम्शब्दोपपदाद्दृशेः ड्रप्रत्यय उपपदेदम्शब्दस्येमादेशे सति 'इन्द्र' इति सिद्धेः, 'इदमदर्शमितीँ३ तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण-' (२।४।३) इत्यैतरेयश्रुतेः । 'इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध१ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण-' (६।२।२) इति काण्वश्रुतेर्दीप्तिमत्त्वात् 'इन्द्र' इति वा, 'ञिइन्धी दीप्तौ' इत्यतो रन्प्रत्यये धकारस्य च दकारे सति 'इन्द्र' इति सिद्धेः, इदमभीष्टं

(१३) इन्द्रवायूइमेसुताउपप्रयोभिरागतम ॥ इन्दवोवामुशन्तिहि ॥ ४ ॥

(प०) इन्द्रवायूइति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतम् ॥ इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि॥४॥

राति ददातीति वा 'इन्द्र' इति ध्येयम्, 'रा दाने' इत्यतः कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोप इदमश्चेन्दादेशे सति 'इन्द्र' इति सिद्धेः, ॥-[हे] इन्द्रवायू इमे । सुताः, सोमाः । [संपादिताः सन्ति] ॥ [ते च] । इन्दवः, सोमाः, अभिमानिनियन्यायेन (२।१।६)-बाह्ययज्ञे-सोमाभिमानिनो देवाः, अध्यात्मम्-मनोवृत्त्यभिमानिनः । हि, यस्मात् । वाम्, युवाम् । उशन्ति, इच्छन्ति, 'वश कान्तौ' इति धातोर्युवयोरागमनं कामयन्ते । [तेन], कारणेन । प्रयोभिः, प्रियतमैः सहेत्यर्थः, ईयसुन्प्रत्ययेकारस्याकारश्छान्दसः, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । उप आ गतम्, उपागच्छतम्, 'व्यव

हिताश्च' इत्युपसर्गान्वयः, गमेः 'इषुगमियमां छः' इति मकारस्य च्छादेशाभावश्छान्दसः, 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिक लोपः ॥ अत्रेन्द्रवायुशब्दाभ्यां प्रसिद्धेन्द्रवायू तदन्तर्गवायुपेन्द्रसंकर्षणौ च गृह्येते । भगवद्रूपयोर्भेदस्य 'ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ' इति युक्तिपादीयाष्टमाधिकरणे निषिद्धत्वेन भेदाविनाभूतद्वित्वस्यैकत्ववति भगवत्ययोगेन द्वि वचनायोगेऽप्यधिष्ठानभूतयोरिन्द्रवाय्वोर्द्वित्वाद्विवचनं युक्तम् । यद्वा-यथा पूर्वतन्त्रे नवमे-'मेधपतित्वं स्वामिदेवताख्यं स मवायात्' इति तृतीयपादीयद्वादशाधिकरणे-'मेधपतये मेधम्, मेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यत्राग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रेषे मेधपतिशब्दार्थयोरग्नीषोमयोरेकवचननिर्वाहाय देवतात्वेनैकत्वम्, देवतात्वस्य व्यासज्यत्वात्, द्विवचननिर्वाहाय तु देवता त्वाधिष्ठानत्वरूपेण द्वित्वम्' इति द्वित्वैकत्वयोः समुच्चय उक्तस्तथेहापि हरेः स्वरूपेणैकत्वं रूपविशेषेण द्वित्वमिति द्वित्वै कत्वयोः समुच्चयोऽस्तु । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते-' (ऋ० म० ६।४७।१८) 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्-'(य० वे०) 'एकं रूपं बहुधा यः करोति' (का० उ० २।२।१२) 'पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः' (गी०११।५) इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिरेव समुच्चयावगतेः । 'ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ' (१।२।११) इति सूत्रकृतापि 'ऋतं पिब न्तौ-' (का० उ० १।३।१) इति श्रुतिगतद्विवचनस्यात्मान्तरात्माख्यरूपद्वयाभिप्रायेण निर्वाहोक्तेश्च ।-उक्तं हि तत्रानुव्या ख्याने-'द्वित्वं चैकस्य युज्यते' (१।२।११) इति । किं चैतरेये-'अथ देवरथः-' (२।३।८) इत्यादिना 'तदयं प्राणोऽधि तिष्ठति-' (२।३।८) इत्यन्तेन वाक्येनोक्ते 'ॐ प्राणस्तथानुगमात् ॐ' (१।१।२८) इति पादान्त्यप्राणनये विष्णुतया निर्णी

तैकवचनान्तप्राणशब्दार्थस्य देहाख्यरथाधिष्ठातृत्वरूपेऽर्थे संमतित्वेन 'तदुक्तमृषिणा-' (ऐ०२।३।८) इत्युपनिषदुदाहृतयोः 'आ तेन यातं मनसो जवीयसा रथं यं वामृभवश्चक्रुरश्विना ॥ यस्य योगे दुहिता जायते दिव उभे अहनी सुदिने विवस्वतः' (ऋ० म० १०।३९।१२) 'निमिषश्चिज्जवीयसा रथेना यातमश्विना ॥ अन्ति षद्भूतु वामवः' (ऋ० म०८।७३।२) इति म न्त्रयोरेकस्यैव विष्णो रूपद्वयाभिप्रायेण द्विवचनान्तशब्दवाच्यत्वोक्तेश्च । भेदाभावेऽपि भेदकार्यनिर्वाहकेण भेदप्रतिनिधिस्व रूपसामर्थ्यशब्दितेन विशेषेण द्वित्वसंख्योपपत्तेश्च ।-तदुक्तम्-'विशेषाद्विवचनविषयाभ्यामुभाभ्याम्-' (वा० स्तु० २६)

(१४) वायविन्द्रश्चचेतथःसुतानांवाजिनीवसू ॥ तावायातमुपद्रवत ॥ ५ ॥ ३ ॥

(प०) वायोइति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसूइतिवाजिनीऽवसू ॥ तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत ॥ ५ ॥ ३ ॥

इति ॥ सोमवत्सोमभृत्यानामपि केषांचित्सोमरश्मिगततया च सोमभृत्यतया च सोमशब्दवाच्यानां सोमरसानां मनसां च देवतात्वात् 'इन्दवः' इति बहुवचनोपपत्तिः, 'सोमानां मनसां चैव देवताः सोमरश्मिगाः ॥ सोमभृत्याः समस्तस्य सोम एवा धिपो हरिः' (ऋ० भा०) इति ॥४॥ [हे] वायो । वाजिनीवसू, वाजमन्नम्, तदेव वाजि, 'तृतीयोऽतिशये' (म० व्या० सू०) इत्युक्तेरकारस्येकारः, वाजि नयतीति वाजिनीः सूर्यः, 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्'

इति क्विप् । स हि वर्षादिनान्नं प्रवर्तयति, तत्र वसति इति वाजिनीवसू, वसतेः उः, अन्नपतौ सूर्ये सदा स्थितौ । इन्द्रः । चकारात् [त्वं च] सुतानाम्, सुतान्सोमान्मनोवृत्तीर्वा, 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्युक्तेः । चेतथः, 'चिती संज्ञाने' विजानीथः, अस्मत्स्वीकरणयोग्याः सोमा इति विजानीथ इति यावत् ॥–अतः, द्रवत्, द्रुतम् । तौ [युवाम्] । उप आ यातम्, उपागच्छतम् ॥ 'वायवा याहि–'(२।१/१०) 'उप प्रयोभिरा गतम्' (२।४/१३) 'तावा यातम्–' (२।५/१४) इति पुनःपुनरुक्तिस्तात्पर्यज्ञापनार्था ॥ ५ ॥ इति तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥ [हे] वायो । नरा, नरौ, 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः'

(१५) वायविन्द्रश्चसुन्वतआयातमुपनिष्कृतम् ॥ मक्ष्वि१त्थाधियानरा ॥ ६ ॥

(प०) वायोइति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःऽकृतम् ॥ मक्षु । इत्था । धिया । नरा ६

इति सूत्रेण द्विवचनस्य 'आ' इत्ययमादेशः, 'ला परिवर्तने', नञ्पूर्वात्कप्रत्यये रलयोरभेदात् 'नर' इति रूपसिद्धेर्निर्विकारावित्यर्थः, अविनाशिनौ वा,–'रीङ् क्षये' इत्यतो वा 'रिष हिंसायाम्' इत्यतो वा नञ्पूर्वाड्डुः (उभयत्र–) नलोपाभावश्छान्दसः, नसमासो वा । [युवाम्] । इन्द्रः । चकारात् [त्वं च] । सुन्वतः, यजतः । निष्कृतम्, तत्कृतपूजानुसारिफलदानं प्रति, तत्कर्तुमिति यावत् । इत्था, इत्थंभूतया, 'ददाम्येवास्मै फलम्' इत्येवंभूतया । धिया । मक्षु, क्षिप्रम्,* संहितादैर्घ्यमतिशयार्थम् * । उप आ यातम्, उपागच्छतम् ॥ अत्र नरपदोक्ताविकाराविनाशित्वे–विष्णुरूपयोरुपेन्द्रसंकर्षणयोः 'ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ' (२।३।९) 'ॐ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ' (२।३।१७) इति नयद्वयसिद्धतया मुख्ये ।–प्रसिद्धवाय्विन्द्रयोस्तु गौणे,–मुक्तावविनाशित्वादेर्निश्चितत्वात्प्रागपि तथोपचर्येते,–मुख्याविनाशित्वादित्वे तु 'ॐ तदुपर्यपि–' (१।३।२६) इत्यादिदेवताधिकरणविरोधः, तत्र देवानां स्वस्वपदविशिष्टानामाद्यन्तवत्त्वोक्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ इति द्वितीय ऐन्द्रवायवस्तृचः ॥ २ ॥ माति=जानाति त्रायते चेति मित्रः, रक्षणीयं ज्ञात्वा रक्षतीत्यर्थः, 'मा माने' 'त्रैङ् पालने' इत्याभ्यां कः, पूर्वस्याकारस्येकारः । वर उत्कृष्टो ण आनन्दो यस्यासौ वरणः, स एव वरुणः, 'णो हि निर्वृ

(१६) मित्रंहुवेपूतदक्षंवरुणंचरिशादसम् ॥ धियंघृताचींसाधन्ता ॥ ७ ॥

(प०) मित्रम् । हुवे । पूतऽदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ॥ धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥७॥

तिवाचकः' (ऋ० भा०) इत्युक्तेर्णशब्दः सुखवाची, वरशब्दाकारस्योकारो निरुक्तत्वात् ॥–पूतदक्षम्, पूताः पवित्रा दक्षा यजमाना अनेनेति पूतदक्षस्तम् । रिशादसम्, रमेः भावे डिप्रत्यये 'रि' इति रूपम्, रि च तच्छं च रिशम्, सुखसुखम्, अतिशयितसुखमिति यावत्, रिशमत्त्यनुभवतीत्यदेः औणादिकोऽसुन्प्रत्ययः, रिशादास्तं रिशादसम्, अतिशयितसुखभोक्तारम् । मित्रम्, मित्रदेवतां तदन्तर्गतं हरिं च । वरुणम् च, वरुणदेवतां तदन्तर्यामिणं हरिं च । हुवे, ह्वयामि, ह्वयतेः शपो लुक् संप्रसारणं च छान्दसम्, तेन वकारस्योकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'अचि श्नुधातु–' इत्युवङादेशे रूपम् ॥ घृताची

म्, 'घृ क्षरणदीप्त्योः' इत्यतः कर्तरि क्तः, घृतो विष्णुः, तमञ्चतीति घृताची, तां विष्णुविषयिणीम् । धियम् । साधन्ता, साधन्तौ, 'सुपां सुलुक्–' इत्यादिना द्विवचनस्य 'आ' इत्यादेशः, अन्तर्णीतणिच्, साधयन्तौ। [युवाम्]। यतोऽतो ह्वया मीत्यर्थः ॥ ७ ॥–ऋतवृधौ, ऋतमनुगतं सर्वकाल इत्यृतशब्दोऽत्र नित्यपर्यायः, 'वृधु वृद्धौ' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्यये 'क्ङिति च' इति गुणाभावे 'वृध' इति रूपसिद्धेर्ऋतवृधौ नित्यवृद्धावित्यर्थः । ऋतेन, भावप्रधानम्, ऋत त्वेन सत्यत्वेन, न तूपचारत इति यावत् । ऋतस्पृशा, ऋतस्पृशौ, ऋतशब्दोऽत्र यथार्थत्वाद्वेदवाची, ऋतं वेदं स्पृशत

(१७) ऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ॥ क्रतुंबृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

(प०) ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा ॥ क्रतुम् । बृहन्तम् । आशाथेइति ॥ ८ ॥

इत्यृतस्पृशौ, 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति स्पृशधातोः क्विन्प्रत्यये 'ऋतस्पृश्' इति सिद्धेर्वेदप्रतिपाद्याविति यावत् । मित्राव रुणौ, मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, मित्रवरुणशब्दितभगवद्रूपविशेषौ । बृहन्तम् क्रतुम्, महज्ज्ञानं सुखं वा । आशाथे, ईशाथे, 'ईश ऐश्वर्ये' प्रेरयथ इति यावत्, 'ईशाथे' इति वक्तव्य ईकारस्य 'तृती योऽतिशये' (म० व्या० सू०) इत्याकारः, व्युत्क्रमेणाकारस्येकारापेक्षया तृतीयत्वात्, 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी क्र तुशब्दे छान्दसत्वान्न कृता ॥ प्रसिद्धमित्रावरुणपक्षे तु–'ऋतवृधौ' इत्यादावृतशब्द ऋतः सर्वगत इति विष्णुपरः, ऋतेन भ

गवता वृधौ, ऋतस्पृशौ, 'ऋतेन' इत्यस्य नित्यपर्यायत्वेनात्र विवक्षया सदेत्यर्थः, शिष्टं प्राग्वत् ॥ अत्र संहितायां दैर्घ्यमुक्ता र्थस्यावधारणार्थम्, एवमन्यत्रापि, उक्तं हि–'संहितायां तु दैर्घ्यादिरुक्ताधिक्ये पदेऽन्यथा ॥ अनन्यार्थत्वविज्ञप्त्यै–' (ऋ० भा०) इति ॥ ८ ॥ कवी, सर्वज्ञौ । तुविजातौ, तुवित्वेन पूर्णत्वेन जातौ स्थितौ, तुविना पूर्णेन ब्रह्मणा जाताविति देवतान्तरे । उरु क्षया, 'सुपां सुलुक्–' इत्यादिना विभक्तेराकारः, क्षयशब्दः स्थानवाची गतिवाची च, 'क्षि निवासगत्योः' इत्यतः 'एरच्' इत्यधिकरणेऽच्प्रत्यये 'सार्वधातुक–' इति गुणेऽयादेशे च 'क्षय' इति सिद्धेर्महास्थानौ सर्वगताविति यावत्, नित्यं गतिम

(१८) कवीनोमित्रावरुणातुविजाताउरुक्षया ॥ दक्षंदधातेअपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥ २ ॥

(प०) कवीइति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया ॥ दक्षम् । दधातेइति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥ २

न्ताविति वा । मित्रावरुणा, मित्रावरुणौ–भगवद्रूपविशेषौ, प्रसिद्धमित्रावरुणदेवौ वा । नः, अस्मदर्थे । दक्षम्, यजमानं प्रति ।–अपसम्, कर्म । –दधाते, कुर्वाते, यजमानं कर्मकर्तारं कुर्वाते इति यावत् ।–अपस्शब्दः कर्मवाची क्लीबश्च, छान्द सत्वात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो लुङ् भवति ॥–यद्वा–नः, अस्मदीयम् । अपसम्, 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मतुबर्थेऽच्प्र त्ययः, कर्मकर्तारम् । दक्षम्, समर्थम् । दधाते, कुर्वाते । इति ॥ ऋचां यज्ञे विनियुक्तानामृत्विग्वाक्यतया 'नः' इत्यृत्विजामु क्तिर्ध्येया ॥ ९ ॥ इति तृतीयो मैत्रावरुणस्तृचः ॥ ३ ॥ इति चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥ द्वितीयं सूक्तम् ॥ २ ॥ अथ तृतीयं द्वाद

शर्चं वर्गद्वयात्मकं सूक्तम्॥ तत्र आद्यस्तृचआश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः। चतुर्थः सारस्वतः ॥ [हे] द्रवत्पाणी, द्रवन्तौ पाणी ययोस्तौ द्रवत्पाणी क्षिप्रहस्तावौदार्यवन्ताविति यावत्, शीघ्रप्रदाविति वा । (शुभ+पती=) शुभस्पती, शुभाधिपौ, पारस्करादित्वात्सुडागमः, अध्यापकास्तु–'शुभः । पती इति ' इति पदद्वयं वदन्ति । पुरुभुजा, पुरुभुजौ, 'सुपां सुलुक्–' इत्याकारादेशः, पुरोर्बहोर्विश्वस्य भुजौ गोप्तारौ, बहोर्भोक्ताराविति वा, 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्युभयार्थाद्भुजेः क्विप् । [हे] अश्विना, अश्विनौ, आशुगतिमत्त्वाच्छीघ्रावगतिमत्त्वाद्वाश्विपदवाच्यौ भगवद्रूपविशेषौ प्रसि

(१९) अश्विनायज्वरीरिषोद्रवत्पाणीशुभस्पती ॥ पुरुभुजाचनस्यतम् ॥ १ ॥
(प०) अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणीइतिद्रवत्ऽपाणी । (शुभस्पतीइति) शुभः । पती इति ॥
पुरुऽभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

द्धदेवौ वा । '[युवाम्]' इति योग्यतयान्वेति । यज्वरीः, यज्ञयोग्यानि, यज्ञसाधनानीति यावत्, यजतेः करणे वरट्प्रत्यये 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप्प्रत्ययः, 'यस्येति च' इति रेफस्थाकारलोपः। इषः, अन्नानि, हवींषीति यावत्। [नः]। चनस्यतम्, प्रयच्छतम् ॥–यद्वा–यज्वरीः, यज्ञे वृतान् । इषः, स्वभागान् । चनस्यतम्, स्वीकुरुतमित्यर्थः॥ आशुपदोपपदात् 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मादिनिप्रत्ययः, आशुपद आकारह्रस्वत्वोवर्णलोपौ ध्येयौ ॥ प्रसिद्धाश्विपक्षे–अश्वरूपात्सूर्याज्जातत्वादि ॥ १८ ॥

त्यपि ध्येयम्, अश्वपदादपत्यार्थे 'तद्धिताः' इति सूत्रेणेन्प्रत्यये 'यस्येति च' इत्यकारलोपे 'अश्विन्' इति सिद्धेः ॥ १ ॥ पुरुदंससा, पुरु बहु दंसः कर्म ययोस्तौ पुरुदंससौ, द्विवचनस्याकारादेशश्छान्दसः, बहुकर्मकृतावित्यर्थः । नरा, नरौ निर्विकाराववविनाशिनाविति वा, 'वायविन्द्रश्च सुन्वत–' ($\frac{२।६}{१५}$) इत्यस्यामृचि व्याख्यातमेतत्पदम् । धिष्ण्या, धिष्ण्यौ सदा सर्वाश्रयौ, 'धिष्ण्यमोको निवसनम्–' इत्यभिधानात् । अश्विना, अश्विनौ । [युवाम्] शवीरया, शं सुखम्,

(२०) अश्विनापुरुदंससानराशवीरयाधिया ॥ धिष्ण्यावनतंगिरः ॥ २ ॥
(प०) अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया ॥ धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥
(२१) दस्रायुवाकवःसुतानासत्यावृक्तबर्हिषः ॥ आयातंरुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥
(प०) दस्रा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः ॥ आ । यातम् । रुद्रवर्तनीइतिरुद्रऽवर्तनी ३

वीरं वीर्यम्, सुखवीर्यात्मिकया । धिया । गिरः, अस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचः । वनतम्, भजतम्, 'वन संभक्तौ' इति धातोः, स्वीकुरुतमिति यावत् ॥ २ ॥ रुद्रवर्तनी, रुजं रोगादिदुःखं द्रावयतीति व्युत्पत्त्या रुद्रो वायुः, तं स्नेहतो भृत्यत्वाद्वानुवर्तनाद्यथाक्रमं भगवद्रूपविशेषौ प्रसिद्धाश्विनौ च रुद्रवर्तनिशब्दोक्तौ । नासत्या, नासत्यौ, हरी चेत्–नासमीचीनगुणौ सद्गुणवन्तावित्यर्थः, प्रसिद्धदेवौ चेत्–नासिकाभिमानित्वान्नासासंस्थावित्यर्थः । दस्रा, दस्रौ सर्वशत्रुभेदकौ ।

[हे अश्विनौ]। वृक्तबर्हिषः, वृक्तं विस्तृतं बर्हिर्येन तस्य वृक्तबर्हिषो यजमानस्य संबन्धिनः । सुताः, सोमाः । युवाकवः, युष्मदीयाः, युष्मदर्थे संपादिता इति यावत् । [तस्मात्] । आ यातम्, आगच्छतम् ॥ रुज्शब्दे कर्मण्युपपदे 'द्रु गतौ' इत्यस्मादन्तर्णीतण्यर्थाड्डुप्रत्यये टिलोपे पूर्वपदान्तस्य दकारे 'रुद्रः' इति रूपम् । 'वृतु वर्तने' इत्यतो भावेऽनिप्र

॥ १९ ॥ त्यये 'पुगन्त–' इति गुणे 'वर्तनिः' इति सिद्धम् । रुद्रस्य वायोर्वर्तनिरनुवृत्तिर्ययोस्तौ 'रुद्रवर्तनी' इति विग्रहः ॥ 'नासत्या' इत्यस्याद्येऽर्थे–सत्यशब्दसच्छब्दयोः पर्यायत्वात् 'सद्भावे साधुभावे च–' (गी० १७।२६) इत्यादेः सत्यशब्दः सद्गुणवाची,

(२२) इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः ॥ अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ४ ॥

(प०) इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानोइतिचित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ॥ अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४

सत्या नेत्यसत्याः, न विद्यन्तेऽसत्या ययोस्तौ 'नासत्यौ' इति विग्रहः, 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचि–' इत्यादिना निपातनान्नलोपाभावः ।–द्वितीयेऽर्थे तु–नासाशब्दाद्भवार्थे त्यप्प्रत्यये पूर्वस्य ह्रस्वे 'नासत्य' इति रूपम् ॥ 'दसु विभेदने' इत्यतो रक्प्रत्यये 'दस्र' इति ज्ञेयम् ॥ धातूनामनेकार्थत्वादत्र वृक्तशब्दो विस्तृतार्थो ध्येयो न तु छिन्नेति ॥ युवयोरिदमित्यर्थ
आकुप्रत्यये युष्मदो युवादेशे 'युवाकु' इति रूपम् ॥ ३ ॥ इति प्रथम आश्विनस्तृचः ॥ १ ॥ चित्रभानो, चित्रा अद्भुताः ॥ १९ ॥
'चित्रमालेख्यमद्भुतम्' इत्यभिधानात्, भानवो ज्ञानानि तेजांसि वा यस्य तस्य संबुद्धिः । [हे] इन्द्र, निरुक्तोऽयं शब्दः प्राक् (२।४ / १३), हे विष्णो, हे वज्रिन्, इत्यर्थः । अण्वीभिः, सूक्ष्माभिः सूक्ष्मतन्तुभिः । '[पटीभिः]' इति शेषः ' तना, 'तनु विस्तारे' इत्यतः क्त्वाप्रत्ययार्थे आकारप्रत्ययः, तनित्वा विस्तृत्येति यावत् । पूतासः, पूताः, 'आज्जसेरसुक्' शोधिताः । इमे । सुताः, सोमाः सोमरसास्तदभिमानिन इति यावत्, तेषां पूतत्वमभिमन्यमानद्वारेति ज्ञेयम् । त्वायवः, त्वदिच्छवः ।–[सन्ति]।–कदा रसानिन्द्र आस्वादयिष्यतीति कामयमानाः सन्ति, युष्मद्शब्दादिच्छार्थे क्यच्प्रत्यये युष्मदस्त्वादेशे (पृषोदरादित्वादन्त्यस्याकारे तदन्तादुप्रत्यये) 'त्वायवः' इति सिद्धेः । [तस्मात्] । आ याहि, आगच्छ ॥

(२३) इन्द्रायाहिधियेषितोविप्रजूतःसुतावतः ॥ उपब्रह्माणिवाघतः ॥ ५ ॥

(प०) इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥५॥

अध्यात्मम्–अण्वीभिः, सूक्ष्माभिः सूक्ष्मार्थविषयिकाभिः । '[प्रमाभिः]' इति शेषः । तना, विस्तृत्य । पूतासः, शोधिता निर्मलीकृताः । इमे । सुताः, मनांसि तदभिमानिन इत्यर्थः, सोमाभिमानिन एव मनोभिमानिन इति प्रागेव (२।४ / १३) अवादिष्म । त्वायवः [सन्ति] । [तस्मात्] आ याहि । इति ॥ ४ ॥ [हे] इन्द्र । धिया, अस्मद्बुद्ध्या । इषितः, अधीष्टः, प्रार्थित इति यावत् ।–यद्वा–धिया, स्वबुद्ध्या । इषितः, प्रेरितः । विप्रजूतः, विप्रैर्ब्राह्मणैऋत्विग्भिर्जूतो भक्त्या प्रेरितः । [त्वम्] । वाघतः, 'वाघृ शब्दे' (पृषोदरादित्वाच्छस्य घः), स्तुवतो होतुः ।

ब्रह्माणि, स्तुतिवाक्यानि ।-सुतवतः, सोमवतो यजमानस्य, संहितायां दैर्घ्यमाधिक्यार्थे, 'सुतवतः' इत्युक्त्या '[सोमान्]' इति लभ्यते, होतुः स्तुतिवाक्यानि यजमानसंबन्धिसोमांश्च प्रति । उप आ याहि, उपागच्छ । इति ॥ अध्यात्मं तु-सुतवतः, मनोवत इच्छारूपमनोवृत्तिमतस्त्वदागमनमिच्छत इति यावत्, मोक्षसाधकस्य यजमानस्य सोमान् मनोवृत्तीः प्रति । तस्यैव वाघतः, मन्त्रैः स्तुवतो होतृत्वात्तदीयस्तुतिवाक्यानि च प्रति । उप आ याहि । इति ॥ आह्वानरूपेन्द्रविषया स्तुतिर्वाचिको यज्ञः, तद्विषयमनोवृत्तिर्मानसिको यज्ञ इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ हरिवः, भक्तानां जननमरणादिसंसारक्लेशं

(२४) इन्द्रायाहितूतुजानउपब्रह्माणिहरिवः ॥ सुतेदधिष्वनश्चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

(प०) इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः ॥ सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥६॥५॥

परिहरन्, वर्तमान, 'हृञ् हरणे' इत्यतः कर्तरीकारप्रत्यये 'सार्वधातुक-' इति गुणे 'हरि' इति सिद्धौ 'वृतु वर्तने' इत्यतोऽसुन्प्रत्ययो डिच्च, डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपे कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तौ 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे च 'हरिश्चासौ वाश्च' इति विग्रहे 'हरिवाः' इति रूपसिद्धौ तस्य संबुद्धिर्हरिवः ।-[हे] इन्द्र, विष्णो ।-हरिभिर्हरिनामकैरश्वैर्वर्तत इति हरिणा विष्णुना प्रेरितो वर्तत इति वा हरिवाः, तस्य संबुद्धिर्हरिवः । [हे] इन्द्र, पुरंदर, इति वा ।-अध्यात्मं तु-विषयाणां हरणाद्धरय इन्द्रियाणि, तेषु वर्तत इति [हे] हरिवः, इति ज्ञेयम् । { नः } अस्मा

कम् । ब्रह्माणि, स्तुतिवाक्यानि प्रति । तूतुजानः, वेगवान् । उप आ याहि, उपागच्छ । आगत्य च, नः सुते, अस्मदीये सोमे । चनः, मनः । दधिष्व, धत्स्व कुरु ।-अस्मदीयं सोमरसं पातुमिच्छां कुर्विति भावः ॥ 'तुज गतौ' इत्यस्माच्छन्दसि भृशार्थे यङ् । 'सन्यङोः' इति द्विर्वचनम् । यङो लुक् । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यङ्लुगन्ताच्चानश्प्रत्ययः । तूतुजानो वेगवानिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ इति द्वितीय ऐन्द्रस्तृचः ॥ २ ॥ इति पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥ ओमासः, आ समन्तात् उ ऊरीकृता माः प्रमा यैस्त ओमाः, ओमा एवोमासः 'आज्जसेरसुक्' सर्वविषयकज्ञानवन्त इत्यर्थः, एतच्च

(२५) ओमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगत ॥ दाश्वांसोदाशुषःसुतम् ॥ ७ ॥

(प०) ओमासः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत ॥ दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

भगवत्यन्यत्र च यथायोग्यं ज्ञेयम्, ओंपदपर्यायौकारवाच्येन विष्णुना मा निर्मिता इत्यप्यर्थो देवतान्तरे ध्येयः, ओशब्दोपपदात् 'मा निर्माणे' इत्यतः कप्रत्यये आतो लोपे च रूपसिद्धेः । चर्षणिधृतः, चर्षणीनां प्रजानां धृतो धर्तारः । दाश्वांसः, दातारः । [हे] विश्वे देवासः, सर्वत्र प्रविष्टत्वहेतुना 'विश्वे' इत्युच्यमानाः, देवाः 'अग्निमीळे-' (१।१/१) इत्यत्रोक्तदिशा देवशब्दिता भगवद्रूपविशेषाः प्रसिद्धविश्वेदेवा वा । दाशुषः, यजमानस्य । सुतम्, सोमं प्रति । आ गत, आगच्छत, गमेः मकारस्य च्छादेशाभावश्छान्दसः ॥ 'विश प्रवेशने' इत्यतो वप्रत्ययः किच्च, असर्वनामत्वेऽपि जसः शीभावश्छान्दसः, तेन 'विश्वे'

इति रूपं ध्येयम्, देवतान्तरे तु—सर्वशब्दपर्यायतया सर्वनामत्वादेव शीभावः ॥ ७ ॥ अप्तुरः, कर्मवेगिनः, कर्मवाच्यप्शब्दे उपपदे 'तुर त्वरणे' इति धातोः क्विपि 'अप्तुर्' इति रूपम्, तस्य संबोधनबहुवचनम् । [हे] विश्वे देवासः, विश्वे देवाः । स्वसराणि, दिनानि प्रति । उस्राइव, रश्मयइव । तूर्णयः, त्वरिताः सन्तः, 'ञित्वरा संभ्रमे' इत्यतः 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' इत्यूठि संप्रसारणसवर्णदीर्घयोः सतोः 'तूर्णयः' इति प्रथ

(२६) विश्वेदेवासोअप्तुरःसुतमागन्ततूर्णयः ॥ उस्राइवस्वसराणि ॥ ८ ॥

(प०) विश्वे । देवासः । अप्ऽतुरः । सुतम् । आ । गन्त । तूर्णयः ॥ उस्राःऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

(२७) विश्वेदेवासोअस्रिधएहिमायासोअद्रुहः ॥ मेधंजुषन्तवह्नयः ॥ ९ ॥

(प०) विश्वे । देवासः । अस्रिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः ॥ मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

माबहुवचने रूपम् । [अस्मदीयम्] । सुतम्, सोमं प्रति । आ गन्त, आगच्छत ॥ ८ ॥ अस्रिधः, 'स्रिधु हिंसायाम्' इत्यतो भावे क्विप्, न विद्यते स्रिद्धिंसा येषां तेऽस्रिधोऽहिंस्याः, एतच्च विशेषणमीशरूपाणां नित्यमुक्तत्वादन्यदेवतानां तु निश्चितमुक्तिकत्वादुपचारेणेति ज्ञेयम् । एहिमायासः, 'आ—इ—हि—मायासः' इति वर्णविवेकः, 'इष इच्छायाम्' इत्यतो डिप्रत्यये 'इ' इति रूपम्, हिशब्दः प्रसिद्धवाचित्वान्निश्चितार्थः, आ समन्तादि इच्छाधीना हि निश्चिता माया ज्ञानं येषां त एहिमायाः, ॥ २१ ॥

एहिमाया एवेहिमायासः, 'आज्जसेरसुक्' सर्वविषयकस्वतन्त्रनिश्चितज्ञाना इत्यर्थः। अद्रुहः, 'द्रुह क्लेशे' इत्यतः संपदादित्वात्क्विप्, न विद्यते ध्रुग्येषां तेऽद्रुहोऽदुःखाः। वह्नयः, जगत्प्रवर्तकाः, 'वह प्रापणे' इत्यत औणादिको निप्रत्ययः।[हे] विश्वे देवासः, विश्वे देवाः। मेधम्, अस्मदीयं यज्ञम्। जुषन्त, जुषत सेवध्वमित्यर्थः, 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'॥९॥ इति तृतीयो वैश्वदेवस्तृचः॥३॥ पावका, शोधिका, 'पूञ् पवने' इत्यतः 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्, 'अचो ञ्णिति' इति धातूकारवृद्ध्यावादेशौ, प्रत्ययस्य 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः, स्त्रीत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इतीत्त्वाभावश्छान्दसः । वाजिनीव

(२८) पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती ॥ यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ १० ॥

(प०) पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ॥ यज्ञम् । वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

ती, वाजमन्नम्, तदेव वाजि, 'तृतीयोऽतिशये' (म० व्या० सू०) तन्नयतीति वाजिनीरन्नपतिः सूर्यः पुत्रत्वेनास्या विष्णवाख्याया वाण्याश्चास्तीति वाजिनीवती, यद्वा—वाजमन्नं युद्धं च, अन्नवत्त्वाज्ज्ञानयुद्धवत्त्वाच्च वाजिनी वागुच्यते, तदभिमानिन्युमा पुत्रीत्वेन विष्णोर्वाण्याश्च वर्तत इति वाजिनीवती । धियावसुः, धिया सह वसतीति धियावसुः, वसतेः उकारोऽलुक्समासो नित्यबोधेत्यर्थः । सरस्वती, सरो व्याप्तिर्ज्ञानं सुखं च, 'सृ गतौ' इत्यतो डप्रत्यये गतेर्निरुपचरितत्वेन व्याप्तिरूपत्वाद्गतेर्ज्ञानार्थत्वप्रसिद्धेश्च सपदेन व्याप्तिज्ञानयोर्लाभः, रमेः औणादिकेऽसुन्प्रत्यये तस्य डित्त्वे च 'रः' इति सुखलाभः,

व्याप्त्यादयो गुणा अस्याः सन्तीति स्त्रीरूपो हरिरुच्यते, देवतान्तरे तु–'सृ गतौ' इत्यतः कर्तर्यसुन्प्रत्यये 'सार्वधातुक–' इति गुणे सरा व्याप्तः सर्वज्ञो वा हरिः सरस्शब्दार्थः, तत्प्रियत्वेन तद्वान्वायुः सरस्वान्, सरस्वतः स्त्री सरस्वती वायुभार्या च। नः, अस्माकम्। यज्ञम्, बाह्ययज्ञम्, अध्यात्मम्–ज्ञानयज्ञं च। वाजेभिः, वाजैरशनैः,अध्यात्मम्–ज्ञानयुद्धैश्च, अशनादि दत्त्वेति यावत्। वष्टु, वहतु, प्रवर्तयत्विति, 'यज्ञं वष्टु–' इत्यस्य 'यज्ञं वहतु–' इति ब्राह्मणे व्याख्यानात्, 'वह प्रापणे' इत्यस्य विकरणलोपो हस्य षत्वं च छान्दसत्वात्॥ अत्र भगवतः स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वम्–'ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा

(२९) चोदयित्रीसूनृतानांचेतन्तीसुमतीनाम् ॥ यज्ञंदधेसरस्वती ॥ ११ ॥

(प०) चोदयित्री। सूनृतानाम्। चेतन्ती। सुऽमतीनाम् ॥ यज्ञम्। दधे। सरस्वती ॥ ११ ॥

दृष्टान्तानुपरोधात् ॐ' (१।४।२४) इत्यधिकरणचरमसूत्रे 'ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ' (१।४।२८) इत्यत्रोक्तदिशा अव्यवहितप्रसवहेतुस्त्रीत्वरूपनिमित्तस्य सत्त्वान्मुख्यमेवेति ज्ञेयम् ॥१०॥ सूनृतानाम्, सुवाचाम्। चोदयित्री, प्रेरका। सुमतीनाम्, सुबुद्धीनाम्, द्वितीयार्थे षष्ठी। –चेतन्ती, चेतयन्ती, 'स्वातन्त्र्यस्नेहयोरन्तर्णीतणिच्' (म०व्या०सू०) इति स्वातन्त्र्येऽन्तर्णीतणिच्, सुबुद्धीनां ज्ञापिका। सरस्वती, प्रागुक्तरूपा (३।१० / २८) विष्ण्वाख्या वाणी च। यज्ञम्। दधे॥– ॥ २२ ॥
पूर्वोक्तरीत्या वाग्बुद्धिप्रवर्तकत्वेन यज्ञादिधारिणीति स्तुतिः, वाग्बुद्धिमूलकत्वात्सर्वकर्मणाम् ॥११॥ सरस्वती, प्रागुक्तनिरुक्त्या (३। / २८) तत्पदवाच्यः स्त्रीरूपो विष्णुः। महः, तेजस्त्वान्महत्त्वाच्च महःपदोक्तम्। अर्णः, अरमलमानन्दरूपत्वहेतुनार्णःपदवाच्यम्, रेफाकारलोपः। [स्वात्मानमेव]। केतुना, ज्ञानेन, भक्तानां ज्ञानं दत्त्वेति यावत्। प्र चेतयति, प्रकर्षेण महत्तरज्ञानेन प्रकाशयेदित्यर्थः ॥–वाणीपक्षे–महोअर्णःपदार्थं हरिं केतुदानेन प्र चेतयति भक्तानामित्यर्थः ॥–योग्यतया प्रशब्दः केतुगतप्रकर्षवाची ॥ [ततः], सुज्ञानदानादेव हेतोः। [भक्तानाम्,]। विश्वाः, सर्वाः। धियः, बुद्धीः।

(३०) महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना ॥ धियोविश्वाविराजति ॥ १२ ॥ ६ ॥ ३ ॥ १ ॥

(प०) महः। अर्णः। सरस्वती। प्र। चेतयति। केतुना ॥ धियः। विश्वाः। वि। राजति ॥१२॥६॥३॥१॥

(३१) सुरूपकृत्नुमूतयेसुदुघामिवगोदुहे ॥ जुहूमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

(प०) सुरूपऽकृत्नुम्। ऊतये। सुदुघाम्ऽइव। गोऽदुहे ॥ जुहूमसि। द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

वि राजति, विराजयति ॥–ज्ञानवतां बुद्धिर्विराजते हि ॥ १२॥ इति चतुर्थः सारस्वतस्तृचः ॥ ४॥ इति षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥ तृतीयं सूक्तम् ॥ ३ ॥ प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥ अथ दशर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं चतुर्थं सूक्तम् ॥–द्यविद्यवि, दिवेदिवे प्रतिदिवसम्। गोदुहे, गोदोहाय, 'दुह प्रपूरणे' इत्यतः संपदादित्वात्क्विप्। सुदुघामिव, सुष्ठु दोग्धीति सुदुघा, 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्यये हस्य घत्वे रूपसिद्धेः, तां कामधेनुमिव। ऊतये, यजमानस्याभिप्रेतार्थसिद्ध्ये, रक्षणाय वा,

अवतेः क्तिनि 'ज्वरत्वर–' इत्यूठि सवर्णदीर्घे च 'ऊतये' इति रूपम् । सुरूपकृत्नुम्, साधुरूपाणां कर्तारम् । [इन्द्रम्], विष्णुमिन्द्रं च । जुहूमसि, स्वाह्वयामः, 'ह्वेञ् शब्दे–' इत्यतः कर्तरि शपि तस्य श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, संप्रसारणपूर्वरूपत्वे, धातोर्दीर्घः, 'इदन्तो मसि', 'जुहूमसि' इति रूपं ज्ञेयम् ॥ १ ॥ [हे] सोमपाः, इन्द्र । [यः] । रेवतः, 'रयेर्मतौ–' इति रयिशब्दयकारस्य मतुपि संप्रसारणे पूर्वरूपे 'आद्गुणः' अध्यात्मम्–ज्ञानाख्यरयियुक्तस्य बहिरपि–त्वत्पूजा

(३२) उप॑नः॒सव॑ना॒ग॑हि॒सोम॑स्यसोमपाः॒पिब ॥ गो॒दाइद्रे॒वतो॒मदः॑ ॥ २ ॥

(प०) उप॑ । नः॒ । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ । सोम॑स्य । सोम॒ऽपाः॒ । पि॒ब ॥ गो॒ऽदाः॑ । इत् । रे॒वतः॑ । मदः॑ ॥ २ ॥

(३३) अथा॑ते॒अन्त॑मानांवि॒द्याम॑सुम॒तीना॑म् ॥ मानो॒अति॑ख्य॒आग॑हि ॥ ३ ॥

(प०) अथ॑ । ते॒ । अन्त॑मानाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒ऽम॒तीना॑म् ॥ मा । नः॒ । अति॑ । ख्यः॒ । आ । ग॒हि॒ ॥ ३ ॥

र्थं हिरण्यादिमतो यजमानस्य । इत्, एव । गोदाः, ज्ञानदः । मदः, सुखकारी । [च] । [स त्वम्] । नः, अस्माकम् । सोमस्य । सवना, सवनानि । उप आ गहि, उपागच्छ, गमेः छत्वाभावश्छान्दसः ॥ आगत्य च [सोमम्] । पिब । इत्यर्थः ॥ २ ॥ [यस्मात्त्वं ज्ञानादिमतोऽभिप्रेतार्थदायी] अथ, तस्मात् । [वयम्] । अन्तमानाम्, अन्त उत्तमोत्तमगणनस्यान्ते मितानाम्, अत्युत्तमानामिति यावत्, द्वितीयार्थे षष्ठी । ते, तव, त्वद्विषयाः । सुमतीनाम्, सुमतीः । ॥ २३ ॥

विद्याम, लभेमहि ॥ [त्वम्] । नः, अस्मान् । अति, अतिक्रम्य । [अन्यान्] । मा ख्यः, नैव पश्य, दयार्द्रदृष्ट्या स्मानेव पश्येत्यर्थः ॥ आ गहि, आगच्छ ॥ चक्षिङः लुङि 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशे 'च्लि लुङि' इति च्लिप्रत्यये च्लेः 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेश आतो लोपे माङ्योगेनाडभावे 'इतश्च' इति सिप इकारस्य लोपे सिपः सस्य रुत्वविसर्गयोः 'ख्यः' इति रूपम् ॥ ३ ॥ ऋषिः स्वान्तःकरणं प्रति वक्ति [हे मनः] । [यद्यपि त्वमिन्द्रात्] । परा, दूरे वर्तसे, तद्ग्रहणासमर्थम्, यद्वा–[इन्द्रो हरिः स्वतः] । परा, दूरे वर्तते, त्वद्विषयो न भवति । [तथापि त्वम्] ।

(३४) परे॑हि॒विग्र॒मस्तृ॑त॒मिन्द्रं॑पृच्छा॒विप॒श्चित॑म् ॥ यस्ते॒सखि॑भ्य॒आवर॑म् ॥ ४ ॥

(प०) परा॑ । इ॒हि॒ । विग्र॑म् । अस्तृ॑तम् । इन्द्र॑म् । पृ॒च्छ॒ । वि॒पः॒ऽचित॑म् ॥ यः॒ । ते॒ । सखि॑ऽभ्यः । आ । वर॑म् ॥ ४ ॥

विग्रम्, 'वि' इत्युपसर्गो नञर्थे, 'ग्रह उपादाने' कर्मणि डः, अग्राह्यम् । अस्तृतम्, अनाच्छन्नम्, 'स्तृञ् आच्छादने' इति धातोः । विपश्चितम्, विपूर्वात् 'आप्लृ व्याप्तौ' इति धातोरसुन्प्रत्यये धात्वाकारलोपे च विपा व्याप्त्या चिच्चित्तं यस्यासौ विपश्चित्तम् । इन्द्रम्, परमेश्वरम् । इहि, गच्छ, शरणं याह्यवगच्छेति वा ॥ पृच्छ, तदर्थं गुरून्पृच्छ ॥ यः, इन्द्रः । ते । सखिभ्यः, विषयेभ्यः । आ वरम्, आ समन्ताद्वरो नित्यमुत्तमः । [तम्] । 'इन्द्रम्' इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ [ये] । निदः, समीपवर्तिनः, सृष्ट्यादावेवेन्द्रशब्दितविष्णुसमीपे वर्तमाना ब्रह्मादयः । [ते] उत, तेऽपि । नः, अस्मान्प्रति ।

[देवम्] ब्रुवन्तु, परमेश्वरस्वरूपं यथावद्व्याकुर्वन्तु ॥ [ये] चित्, येऽपि । अन्यतः, स्थानान्तरात्, अस्मात्संसारहेतो रज्ञानतः । निः, निर्गत्यैव । [तम्], परमेश्वरम् । आरत, प्रापुः । [ते] { उत }, तेऽपि । { नः } । [परमेश्वरम्] । { ब्रुवन्तु } ॥ [ये च] । इन्द्रे इत्, ईश एव । दुवः, प्राणान्, आत्मनो विषयान्दुहन्तीति दुहः डुप्रत्ययः । दधानाः । [वर्तन्ते], तत्प्राप्त्यर्थं तमुपासते । [ते] { उत }, तेऽपि । { नः } । [परमेश्वरम्] । { ब्रुव

(३५) उतब्रुवन्तुनोनिदोनिरन्यतश्चिदारत । दधानाइन्द्रइद्दुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

(प०) उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । अरत ॥ दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः । ५ ॥ ७ ॥

(३६) उतनःसुभगाँअरिर्वोचेयुर्दस्मकृष्टयः ॥ स्यामेदिन्द्रस्यशर्मणि ॥ ६ ॥

(प०) उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ६

न्तु } [एव] ॥- इति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजना ॥ ५ ॥ इति सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥ [हे] दस्म, शत्रुभेदिन्, 'दसु विभेदने' इत्यतो मप्रत्ययः । अरिः उत, अरयोऽपि । कृष्टयः, प्रजाः । नः, अस्मान् । सुभगान् । [सदा] । वोचेयुः, वदेयुः, 'वच परिभाषणे' छान्दसं शब्विकरणमुमागमश्च ॥ किं च, [वयम्] । इन्द्रस्य । [तव] । '[अनुग्रहे सति]' इति शेषः । शर्मणि, सुखे । स्याम इत्, स्यामैव, त्वदनुग्रहे सति सुखिनो भवामैव ॥६॥ विशब्दो वीर्यवाची, आशु ॥ २४ ॥

वि वीर्यं यस्यासावाशविः, आशुपदोकारस्याकारः, तस्य संबुद्धिः-[हे] आशवे, आशुवीर्य क्षिप्रकारिसामर्थ्य । आशुम्, क्षिप्रम्, वेगवन्तमिति यावत्, द्रवत्वात् । यज्ञश्रियम्, यज्ञभूषणम् । नृमादनम्, पुंमदकरम्, कृतपानानां पुंसां हर्षकरमिति यावत् । पतयत्, पतयन्तम्, पातॄणां मदमुत्पाद्योत्पतनादिव्यापारहेतुम् । मन्दयत्सखम्, मन्दयति सखायमिति मन्दयत्सखम्, मयूरव्यंसकादित्वात्साधुत्वम्, यः सोमं पिबति तत्सखीनां मन्दत्वहेतुम्, धावनादौ कृतपानस्य बलवत्त्वेनाकृतपानेभ्यः

(३७) एमाशुमाशवेभरयज्ञश्रियंनृमादनम ॥ पतयन्मन्दयत्सखम ॥ ७ ॥

(प०) आ । ईम । आशुम । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियम । नृऽमादनम । पतयत । मन्दयतऽसखम ७

(३८) अस्यपीत्वाशतक्रतोघनोवृत्राणामभवः ॥ प्रावोवाजेषुवाजिनम ॥ ८ ॥

(प०) अस्य । पीत्वा । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम । अभवः ॥ प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम ॥ ८ ॥

सखिभ्यः कृतपानस्य पुरोगमनान्मन्दत्वं तेषां करोतीति भावः । 'एम्' इत्यत्र 'आ-ईम्' इति विभागः, 'ईम्' इत्यस्य 'तव' इत्यध्याहृतेनान्वयः, आङः 'भर' इति क्रियान्वयः । उक्तगुणविशिष्टम् । [तव] ईम्, तवैव, त्वदधीनमेव । [सोमम्] । '[स्वोदरे]' इति शेषः । आ भर, बिभृहि, भृञः शब्विकरणं छान्दसम् ॥ अध्यात्मं तु-एवंविधं मनस्तुष्ट्या हृदि साध्विदमित्याभरेत्यर्थः, मनसश्चञ्चलत्वादाशुत्वम्, तदुद्रेकेण च पुंसां मदादिकं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ [हे] शतक्रतो, शतशब्दोऽत्रामितवाची,

क्रतुर्ज्ञानम्, हे अपरिमितज्ञान विष्णो, शताश्वमेधयज्ञ पुरंदर,–इति वा। अस्य पीत्वा, द्वितीयार्थे षष्ठी, व्यत्ययश्च स्वातन्त्र्ये, त्वदधीनमेवैनं सोमं पीत्वा। वृत्राणाम्, 'यदिमाँल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्' इति श्रुतेः सर्वजीवावरणहेतुना वृत्रपदवाच्यानामज्ञानानाम्। घनः, अभेद्यः। अभवः, अज्ञानैरनावृतोऽभूरिति यावत्, विष्णुपक्षे–यस्मिन्यज्ञे भगवता सोमः पीतस्तद्यज्ञेनोदितविष्णुप्रसादात्तेषु मुक्तेष्वज्ञानस्पर्शं न सहत इति भावो ध्येयः॥ किं च, [त्वम्]। वाजिनम्, अन्नवन्तम्, अन्नदं नरमिति यावत्। वाजेषु, अन्नेषु, सर्वभोगविषये। प्र आवः, अरक्षः॥– वाजिनम्, ज्ञानादिविषये

(३९) तंत्वावाजेषुवाजिनंवाजयामःशतक्रतो। धनानामिन्द्रसातये॥ ९॥

(प०) तम्। त्वा। वाजेषु। वाजिनम्। वाजयामः। शतक्रतोइतिशतऽक्रतो॥ धनानाम्। इन्द्र। सातये॥ ९॥

योद्धारम्। वाजेषु, ज्ञानादियुद्धेषु। प्र आवः, अरक्षः॥– इति वा॥ ८॥ शतक्रतो। [हे] इन्द्र,। तम्, एवमुक्तगुणकम्। वाजिनम्, योद्धारम्। त्वा, त्वाम्। धनानाम्, ज्ञानादिवित्तानाम्। सातये, लब्धये। वाजेषु, युद्धेषु। [अज्ञानाद्यस्मदरिभिर्बाह्यशत्रुभिश्च सह]। वाजयामः, योधयामः॥ ९॥ यः इन्द्रः। रायः, अशेषद्रविणस्य। ॥ २५ ॥
अवनिः, अवनिरिवावनिः, भूमिरिवाश्रयः। महान्, उत्तमः। सुपारः, सु सुखदः संसृतेः पारश्चेति सुपारः। सुन्वतः,

यजमानस्य। सखा। तस्मै। इन्द्राय। गायत, सामगानं कुरुत। [हे उद्गातारः]।–इत्यर्थः॥–यद्वा–'गै शब्दे' स्तुतिशब्दान्कुरुतेत्यर्थः॥ 'कम्पोऽशेषग्रहे क्वापि–'(ऋ० भा०) इत्यादेरत्र 'रायो ३ऽ–' इति कम्पोऽशेषार्थः॥ १०॥ इत्यष्टमो वर्गः॥ ८॥ चतुर्थं सूक्तम्॥ ४॥ अथ पञ्चममपि दशर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं सूक्तम्॥ [हे] सखायः, सखिभूताः। स्तोमवाहसः, स्तोमान्सामविशेषान्वहन्तीति स्तोमवाहाः, 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्ययः, 'अत उपधायाः' इति

(४०) योरायो३ऽवनिर्महान्त्सुपारःसुन्वतःसखा॥ तस्माइन्द्रायगायत॥ १०॥ ८॥ ४॥

(प०) यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः। सखा॥ तस्मै। इन्द्राय। गायत १०॥८॥४

(४१) आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत॥ सखायःस्तोमवाहसः॥ १॥

(प०) आ। तु। आ। इत। नि। सीदत। इन्द्रम्। अभि। प्र। गायत॥ सखायः। स्तोमऽवाहसः १

वृद्धिः, स्तोमवाहा एव स्तोमवाहसः, आज्जसेरसुकि 'स्तोमवाहासः' इति वाच्ये छान्दसो ह्रस्वः, उद्गातार इति यावत्। आ इत, आगच्छत, आङ्पूर्वादिणः मध्यमपुरुषबहुवचनम्, संहितायां दैर्घ्यमाधिक्ये॥ आ नि षी(सी)दत, आगत्योपविशत, 'व्यवहिताश्च' इत्याङोऽन्वयः॥ इन्द्रम् अभि प्र गायत (तु) [च], आगमननिषदनयोर्गानरूपक्रियायामित्थंभाव

सूचकस्तुशब्दः ॥ स्पष्टत्वादियमृक् भाष्यकृता न व्याख्याता, टीकायां तु व्याख्याता ॥ १ ॥ पुरूणाम्, सुपूर्णानां मध्ये । पुरुतमम्, पूर्णतमम्, 'पुरूणाम्' इत्युक्त्यैवातिशयार्थलाभात्तमप् छान्दसः, यद्वा–'तमु (अभि)काङ्क्षायाम्' इति धातोः कर्मण्यकारप्रत्यये 'तमम्' इति रूपम्, पुरुभिस्तम्यते काङ्क्ष्यत इति पुरुतमस्तम्, 'पुरूणाम्' इत्येतत् 'वार्याणाम्' इत्यस्य विशेषणम् । वार्याणाम्, वरणीयानामुपादेयानां वस्तूनाम् । ईशानम्, अधीश्वरम् । इन्द्रम् । सोमे । सुते, अभिषुते

(४२) पुरूतमंपुरूणामीशानंवार्याणाम् ॥ इन्द्रंसोमेसचासुते ॥ २ ॥

(प०) पुरुऽतमम् । पुरूणाम् । ईशानम् । वार्याणाम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

(४३) सघानोयोगआभुवत्सरायेसपुरंध्याम् ॥ गमद्वाजेभिरासनः ॥ ३ ॥

(प०) सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरम्ऽध्याम् ॥ गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

सति । सचा, सुखेनैव, मनःप्रसादपूर्वकम् । '[गायत]' इत्यनुवृत्त्या योज्यम् ॥ २ ॥ घोऽवधारणे ॥ सः घ, स एव परमेश्वरः, दीर्घः प्राग्वत् (४।३/४७) । नः, अस्माकम् । आ, समन्तात् । योगे, योगाय, सायुज्यलक्षणमुक्तये । भुवत्, अभवत्, व्यत्ययेन शविकरणम्, अडभावश्छान्दसत्वात्, विकरणस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वेन 'क्ङिति च' इति गुणा

भावे 'अचि श्नुधातु–' इत्युवङादेशे 'भुवत्' इति रूपम् ॥ सः [एव] । राये, ज्ञानद्रविणरूपधनाय । { भुवत् } ॥ सः [एव] पुरंध्याम्, पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति पुरंधिर्बुद्धिः, 'कर्मण्यधिकरणे च' इति घोः किः, 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, पूर्वस्य मुमागमश्छान्दसः, सर्वबुद्धौ वर्तत इत्यध्यात्ममर्थः, बाह्ये तु–पुरंधिः पत्नी, तन्नामसु पाठात् 'योगे' इत्यत्रेव सप्तमी तादर्थ्ये, स एव च पत्न्यर्थम् । { भुवत् }, अभवदित्यर्थः ॥ किं च, सः, इन्द्रः । वाजेभिः । वाजैरन्नैः सह, अन्नानि दातुमिति यावत् । नः, अस्मान्प्रति । आ गमत्, आगच्छेत्, लिङर्थे लुङ्, 'च्लि लुङि' इति

(४४) यस्यसंस्थेनवृण्वतेहरीसमत्सुशत्रवः ॥ तस्माइन्द्रायगायत ॥ ४ ॥

(प०) यस्य । समऽस्थे । न । वृण्वते । हरीइति । समत्ऽसु । शत्रवः ॥ ० (४।३० / ४०) ॥ ४ ॥

च्लिप्रत्ययः 'पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु' इति च्लेरङ्, अडभावश्छान्दसः, 'इतश्च' इतीकारलोपस्तिपः, 'व्यवहिताश्च' इत्याङोऽन्वयः ॥ ३ ॥ यस्य, इन्द्रस्य ।–संस्थे, सम्पूर्वस्य तिष्ठतेः 'घञर्थे कविधानम्–' इति भावे कप्रत्ययः, आल्लोपः, स्थितौ सत्यामित्यर्थः, यस्मिन्निन्द्रे रथे स्थिते सतीति यावत् । समत्सु, युद्धेषु । शत्रवः । हरी, अश्वौ, अश्वाग्रमपि । न वृण्वते, न प्राप्नुवन्ति । 'तस्मै इन्द्राय गायत' इति प्राग्वत् (४।३० / ४०)॥–इन्द्राश्वानां सहस्रत्वेऽप्यग्रगामित्वेन प्राधान्याद्द्वयोरेवोक्तिः ॥ अध्यात्मं तु–यस्य, इन्द्रस्य, । संस्थे, यस्मिन्परमेश्वरे विशेषतो भक्तशरीरे संनिहिते सति । समत्सु, ज्ञानयुद्धेषु ।

शत्रवः अज्ञानादीनि । हरी, विषयहरणाद्धरिशब्दोक्ते मनोबुद्धी ।—न वृण्वते, मनोबुद्धी नाज्ञानाद्यावृते भवतः । इति॥ ४॥ शुचयः, शुद्धाः । सुताः, अभिषुताः । दध्याशिरः, दध्याशिराः, 'आशिरशब्दो मिश्रितार्थः' इत्येके, 'अहोरात्रान्तरितं दधि आशिरम्' इत्यन्ये, ततश्चाशिरं दधि येषु ते दध्याशिराः, दधिमिश्रिता इति यावत् । इमे सोमासः, सोमाः । वीतये, प्राप्तये, 'वी गतौ–' इति धातुपाठात्, यजमानस्येन्द्रप्राप्त्यर्थम् । सुतपाव्ने, सोमपे, 'पा पाने' इत्यतः 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति वनिप्प्रत्ययः, इन्द्राय । यन्ति, यान्ति, 'इण् गतौ' 'गत्यर्थकर्मणि–' इति चतुर्थी ॥ अध्यात्मं तु–

(४५) सुतपाव्नेसुताइमेशुचयोयन्तिवीतये ॥ सोमासोदध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

(प०) सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये ॥ सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥९॥

सुताः, वेदवाक्यसंघर्षवन्तः । शुचयः, रागादिविधुराः । दध्याशिरः, दध्याशिराः, दधि हरौ धारणम्, ध्यानमिति यावत्, तेन मिश्रिताः, 'डुधाञ् धारणे–' इत्यतः 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' इति किप्रत्यये तस्य लिड्वद्भावे 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति पूर्वस्याभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति सूत्रेणाभ्यासस्य ह्रस्वत्वे धातोराकारस्य ॥ २७ ॥
'आतो लोप इटि च' इति लोपे 'दधि' इति रूपसिद्धेः । इमे सोमासः, सोमाः मनांसि, सोमपदेन मनोग्रहणे एकदैवत्यत्व

युक्तिः प्रागेवोक्ता (२।१/१०) । सुतपाव्ने, मनसा सेव्याय हरये । वीतये, तत्प्राप्त्यर्थम् । [सदा] । यन्ति, 'इण् गतौ' 'इणो यण्' ॥ ५ ॥ इति नवमो वर्गः ॥ ९ ॥ सुक्रतो, शोभनज्ञान । [हे] इन्द्र । सद्यः वृद्धः, समानेऽहनि 'सद्यः–' इति निपातनात्, यस्मिन्नहनि स्वयं वर्तते तस्मिन्नहनीत्यर्थः, सदा च वर्तते, अतः सद्यो वृद्धः सदा वृद्धो नित्यपूर्ण इत्यर्थः । त्वम् । सुतस्य पीतये, सोमस्य पानाय । [यज्ञे यत्] । अजायथाः, अभिव्यक्तोऽभवः । [तत्] । ज्यैष्ठ्याय, ज्यैष्ठ्य

(४६) त्वंसुतस्यपीतयेसद्योवृद्धोअजायथाः ॥ इन्द्रज्यैष्ठ्यायसुक्रतो ॥ ६ ॥

(प०) त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ॥ इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतोइतिसुऽक्रतो । ६

(४७) आत्वाविशन्त्वाशवःसोमासइन्द्रगिर्वणः ॥ शंतेसन्तुप्रचेतसे ॥ ७ ॥

(प०) आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ शम् । ते । सन्तु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

व्यक्त्यै, सर्वदेवताभ्योऽतिशयेन सोमपानादिना ज्यैष्ठ्यं प्रकटयितुमेव, न तु क्षुदादिहेतोरित्यर्थः ॥ ६ ॥ गिर्वणः, गीर्वणः, गीर्भिर्वननीय भजनीय, 'वन संभक्तौ' इत्यतोऽसुन्, वनतेर्णत्वम् । [हे] इन्द्र, प्रभो । आशवः, क्षिप्राः द्रवत्त्वात् । सोमासः, सोमाः । त्वा, त्वाम् । आ विशन्तु ॥ [आविष्टाश्च ते] । प्रचेतसे, प्रकृष्टचित्ताय । ते, त्वदीयाय, त्वद्भृत्याय

यजमानाय । शम्, सुखम् ।-सन्तु, सुखकरा भवन्तु ॥ ७ ॥ [हे] शतक्रतो, संपूर्णज्ञान, शताश्वमेध । त्वाम् । स्तोमाः, सामविशेषाः । अवीवृधन्, व्यञ्जयन्ति स्म, 'वृधु वर्धने' लुङ् ॥ त्वाम् । उक्था, उक्थानि, ऋक्षु गता मन्त्रविशेषाः । {अवीवृधन्} ॥-यस्मादेवं तस्मात्, नः, अस्माकम् । गिरः त्वाम् वर्धन्तु, महागुणैर्युक्तं त्वां व्यञ्जयन्तु ॥ ८ ॥ यस्मिन्,

(४८) त्वांस्तोमांअवीवृधन्त्वामुक्थाशतक्रतो ॥ त्वांवर्धन्तुनोगिरः ॥ ८ ॥

(प०) त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो ॥ त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

(४९) अक्षितोतिःसनेदिमंवाजमिन्द्रःसहस्रिणम् ॥ यस्मिन्विश्वानिपौंस्या ॥ ९ ॥

(प०) अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ॥ यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । पौंस्या, पौंस्यानि, पौरुषाणि सामर्थ्यानि । [सन्ति], 'ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॐ' (२।१।२९) इत्यादेः ॥ अक्षितोतिः, अक्षीणाभिप्रायः, वाञ्छितस्याखिलस्य पूर्तिमान् । इन्द्रः । सहस्रिणम्, सहस्रशब्दोऽत्रानन्तवाची, अनन्तवन्तम्, अनन्तफलदमिति यावत् । इमम् । वाजम्, अन्नं हविः । सनेत्, अस्मत्तो लभताम्, 'वन षण संभक्तौ' ॥ यद्वा-आत्मपूजार्थमन्यान्प्रति वाजमस्माभिः सनेत्, सनयेत्, अस्मभ्यं यथेष्टं ददात्वित्यर्थः ॥९॥ [हे] गिर्वणः, प्राग्वत् (५।७/४७) इन्द्र । मर्ताः, मर्त्याः । नः, अस्माकम् । तनूनाम्, तनूभ्यः, व्यत्ययेन षष्ठी ('चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति वा षष्ठी), शरीरेभ्यः । मा अभि द्रुहन्, द्रोग्धारो मा भूवन् ॥ [येन], कारणेन । [त्वम्] । ईशानः, समर्थः । [तेन], कारणेन । {नः}, अस्माकम् । वधम् । यवय, अपगमय, 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इति धातोः ॥-यद्वा-नः तनूनाम्, अस्मच्छरीराणाम् । मर्ताः । मा अभि द्रुहन्, मनुष्येभ्यो विपत्तयो नैव स्युः ॥ [वरम्] । ईशानः । [त्वम्] ।

(५०) मानोमर्ताअभिद्रुहन्तनूनामिन्द्रगिर्वणः ॥ ईशानोयवयावधम् ॥ १० ॥ १० ॥ ५ ॥

(प०) मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥ ५ ॥

वधम् । यवय, प्रापय ॥-दुर्जनैः क्रियमाणादुपद्रवाद्दैवाधीनं मरणमेव वरम्, अतस्तत्परिहारं कुर्वित्याशयः ॥ १० ॥ इति दशमो वर्गः ॥१०॥ पञ्चमं सूक्तम् ॥ ५॥ अथ षष्ठमपि दशर्चं वर्गद्वयात्मकं सूक्तम् ॥ तत्र (आद्यास्तिस्र ऐन्द्र्यः। चतुर्थी षष्ठ्यष्टमी नवमी च मारुत्यः । पञ्चमी सप्तमी चैन्द्रमारुत्यौ-दशमी त्वैन्द्री ।-इत्यनुक्रमणिकोक्तदेवतानां भाष्यकारैर्दूषितत्वात्तदुक्तदिशा-) आद्या द्वितीया चतुर्थी च मारुत्यः, मरुच्छब्दितास्त्वत्र सर्वे ब्रह्मादिदेवा ध्येयाः । तृतीया पञ्चमी चैन्द्रमारुत्यौ । शेषाश्चैन्द्र्यः (६।७।८।९।१०) । इति विभागः ॥ '[ब्रह्मादिसर्वदेवाः]' इति ग्राह्यम् ।

अरुषम्, अरुणवर्णम् । तस्थुषः, स्थावरान्गिरीन् । परि, परितः । चरन्तम् । ब्रध्नम्, वृद्धत्वेन ब्रध्नशब्दवाच्यं दिवाकरम्, 'वृधु वृद्धौ' इत्यतो नक्प्रत्यये धातोरमागमे यणादेशे वकारस्य बकारे 'ब्रध्न' इति सिद्धत्वात् । युञ्जन्ति, नियुञ्जते, प्रवर्तयन्तीति यावत् ॥ किं च, [तैरेव देवैर्दिवाकरादन्यानि निशाकरादीनि] । रोचना, रोचनानि, ज्योतींषि । दिवि, त्रिविष्टपे । रोचन्ते, दीप्यन्ते, अन्यान्रोचयन्ति चेत्यर्थः ॥ विष्णुपक्षे पूर्वस्मात् (५।१/४९) मन्त्रात्पौंस्यपदं मण्डूकप्लुत्यानुवृत्य

(५१) युञ्जन्तिब्रध्नमरुषंचरन्तंपरितस्थुषः ॥ रोचन्तेरोचनादिवि ॥ १ ॥

(प०) युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

(५२) युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे ॥ शोणाधृष्णूनृवाहसा ॥ २ ॥

(प०) युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरीइति । विऽपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णूइति । नृऽवाहसा ॥२॥

[यस्य], हरेः । [पौंस्या], [पौंस्यानि], सामर्थ्यानि । अरुषम् । ब्रध्नम्, सूर्यम् । तस्थुषः परि चरन्तम् । युञ्जन्ति, नियुञ्जते । [तैरेव] । [पौंस्यैः], निमित्तैः । रोचना, रोचनानि । दिवि । रोचन्ते, दीप्यन्ते, रोचयन्ति चान्यानिति, 'रुच दीपने' ॥१॥ इति प्रथमा मारुती ॥१॥ [ब्रह्मादिदेवाः], [प्रकृतविष्णुपौंस्यानि], वा । अस्य, इन्द्रस्य । रथे । काम्या, ॥ २९ ॥

काम्यौ, गुणाधिकत्वेन कमनीयौ । विपक्षसा, विपक्षसौ, विशिष्टौ पक्षौ ययोस्तौ विपक्षौ, विपक्षावेव विपक्षसा, विशिष्टपक्षयुक्तपक्षिणाविव शीघ्रगतिमन्तावित्यर्थः । शोणा, शोणौ, श्यामवर्णत्वेऽप्यग्रगाम्यश्वयोर्मूर्ध्नि शोणत्वसंबन्धाल्लक्षणया 'शोणौ' इत्युच्यमानौ । धृष्णू, धृष्टौ । नृवाहसा, नृवाहसौ, नॄन्प्रति वहन्ताविति वा नरमिन्द्रं वहन्ताविति वा नृवाहसौ । हरी, इन्द्ररथाग्रगामिनावश्वौ । युञ्जन्ति, योजयन्ति प्रवर्तयन्तीति यावत् ॥ यद्वा [देवाः], [प्रकृतविष्णुपौंस्यानि],

(५३) केतुंकृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशसे ॥ समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

(प०) केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥३॥

वा । अस्य, भक्तजातस्य । रथे, देहे । काम्या, गुणाधिकत्वेन काम्यौ । विपक्षसा, विपक्षसौ, क्षिप्रगामिनौ । शोणा, शोणौ, सुखं प्राप्तौ, शम्शब्दपर्याये शशब्द उपपदे 'अण गतौ' इत्यतः पचाद्यच्प्रत्यये धात्वकारस्योकारे 'शोण' इति रूपसिद्धेः, अव्याकुलाविति यावत् । धृष्णू, धृष्टौ धैर्ययुक्तौ । नृवाहसा, नृवाहसौ, नरमीशं वहन्तौ । हरी, विषयहरणाद्धरिशब्दोक्ते मनोबुद्धी । युञ्जन्ति, योजयन्ति प्रवर्तयन्ति, उक्तगुणविशिष्टे स्वकीयमनोबुद्धी भक्तरथे प्रेरणाय युञ्जन्ति । इति ॥ २ ॥ इति द्वितीया मारुती ॥ २ ॥ [हे इन्द्र], ईश्वर । [त्वम्] । अकेतवे, अज्ञाय, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अज्ञस्य । केतुम्,

सज्ज्ञानम्, 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया' इति चतुर्थे गीताभाष्योक्तेः । कृण्वन्, कुर्वन् । अपेशसे, अपेशसो हेमहीनस्य । पेशः, हेम । [च] । (कृण्वन्), कुर्वन् । उषद्भिः, सम्यक्प्रकाशमानैः, 'वश कान्तौ' इत्यतः श तृप्रत्यये 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे शकारस्यातिशयार्थे षकारे 'उषद्भिः' इति सिद्धत्वात् । '[पौंस्यैः]' इत्यनुवृत्तिः शेषो वा, सामर्थ्यातिशयैः सह । सम् अजायथाः, यज्ञे व्यक्ततामगाः ॥

(५४) आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥ दधानानामयज्ञियम् ॥ ४ ॥

(प०) आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे ॥ दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

न केवलं त्वम्, किं तु मर्याः, मरणवन्तो देवाः । [अपि] । अकेतवे केतुम् अपेशसे पेशः [कुर्वन्तः स्वसामर्थ्यैः सह यज्ञे] सम् [अजायन्त] ॥ इति ॥ ३ ॥ इति तृतीयैन्द्रमारुती ॥ ३ ॥ यज्ञियम्, यज्ञे भवम्, यज्ञशब्दाद्भवार्थे घप्रत्यये घस्येयादेशे 'यस्येति च' इत्यलोपे 'यज्ञियम्' इति सिद्धेः, यज्ञे वाच्यम् । नाम दधानाः । [हरेः शक्तयः], [देवताः], वा । आत्, अकारवाच्याद्विष्णोर्निमित्तात्, विष्णिवच्छयेति यावत् । 'अह' इति निपातः 'तदा' इत्यर्थे, यज्ञे व्यक्तत्वादनन्तरमेव । स्वधाम् अनु, सुखेनैव, न तु भयेनेत्यर्थः । पुनः । गर्भत्वम्, गूढत्वम् । एरिरे, आपिरे प्राप्ताः ॥४॥ ॥ ३० ॥

इति चतुर्थी मारुती ॥४॥ [हे] इन्द्र । गुहा चित्, गुहायां संस्थितोऽपि, लोकानां गूढत्वेनावस्थितोऽपि, सन् । [त्वम्] । वीळु, दृढम् । चित्, अपि, दृढमपि । [ब्रह्माण्डादिकम्] । आरुजत्नुभिः, आरुजद्भिः, 'रुजो भङ्गे' क्नुप्रत्ययोऽडागमश्च, संहरद्भिः । वह्निभिः, लोकं वहद्भिः, वहतेः निप्रत्ययः । [पौंस्यैः], स्वसामर्थ्यैः सह । उस्रियाः, प्रकाशत्वानि प्रकट

(५५) वीळुचिदारुजत्नुभिर्गुहाचिदिन्द्रवह्निभिः ॥ अविन्दउस्रियाअनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

(प०) वीळु । चित् । आरुजत्नुऽभिः । गुहा । चित् । इन्द्र । वह्निऽभिः ॥ अविन्दः । उस्रियाः ।अनु ॥

(५६) देवयन्तोयथामतिमच्छाविदद्वसुंगिरः ॥ महामनूषतश्रुतम ॥ ६ ॥

(प०) देवऽयन्तः । यथा । मतिम । अच्छ । विदत्ऽवसुम । गिरः ॥ महाम । अनूषत । श्रुतम । ६

त्वानि, नानाविधप्राकट्यम् । अनु, स्वेच्छानुसारेण । अविन्दः, 'विद्लृ लाभे' लब्धवानसि, स्वप्रकाशो वर्तसे ॥ यद्वा वीळु चित, दृढमपि । [ब्रह्माण्डादिकम्] । आरुजद्भिः, संहरद्भिः । वह्निभिः, लोकान्वहद्भिर्देवैः सह । [त्वम्] । उस्रियाः, प्राकट्यानि । अनु, आनुकूल्येन । अविन्दः, लब्धवानसि ॥५॥ इति पञ्चम्यैन्द्रमारुती ॥ ५ ॥ इत्येकादशो वर्गः॥११॥ 'अच्छ' इति निपातः समृशब्दार्थे, संहितायां दैर्घ्यम्, अच्छ देवयन्तः, सम्यग्द्योतयन्तः, दीव्यतिः अत्र द्युत्यर्थः, लिङ्ग

व्यत्ययश्छान्दसः, सम्यक्प्रकाशयन्त्यः। गिरः, वेदरूपा वाचः, यद्वा–गिरन्तीति गिरः, 'गॄ निगरणे' इत्यतः कर्तरि क्विप्, वेदरूपवाचमुच्चारयन्तः पुरुषा इत्यर्थः, तदा तु न लिङ्गव्यत्ययः। यथा, यथास्थितम्, निर्विकारमिति यावत्। मतिम्, मतिरूपम्। विदद्वसुम्, लाभार्थस्य विदेः कर्मणि च्छान्दसं रूपम्, लब्धवित्तम्। महाम्, महान्तम्। श्रुतम्, विश्रुतं प्रसिद्धम्। [अमुमिन्द्रम्]। अनूषत, 'णु स्तुतौ' लुङ्, आत्मनेपदम्, अस्तुवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ मं सुखं दत्त इति मन्दू

(५७) इन्द्रेणसंहिदृक्षसेसंजग्मानोअबिभ्युषा ॥ मन्दूसमानवर्चसा ॥ ७ ॥

(प०) इन्द्रेण। सम्। हि। दृक्षसे। सम्ऽजग्मानः। अबिभ्युषा ॥ मन्दूइति। समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

सुखप्रदौ शंकरपुरंदरौ मखात्मकत्वात्, सुखरूपत्वाद्धेतोः श्रीभूमी वा मन्दू। सम् दृक्षसे, परमेश्वरसंदर्शनाय, सम्पूर्वस्य दृशेः 'तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेन्' इत्यादिना कसेन्प्रत्यये शकारस्य क्सादेशे 'इण्कोः' इति षत्वे कषयोगे 'क्षः' इति सिद्धेः। अबिभ्युषा, निर्भयेन। समानवर्चसा, निर्विकारतेजसा। इन्द्रेण, परमेश्वरेण। संजग्मानः, संजग्मानौ व्यत्ययात्, संगतौ बभूवतुः, गमेः कर्मणि लिटः कानच्। हि, प्रसिद्धम् ॥ प्रसिद्धेन्द्रविषये तु 'मन्दू' इति सुखहेतुत्वाद्द्यावा ॥ ३१ ॥

भूमी गृह्येते, अन्यत्समानम् ॥ ७ ॥ मखः, मखाभिमानी पुरुहूतः। अनवद्यैः, निर्दोषैः। अभिद्युभिः, अभितो द्यौः प्रकाशो ज्ञानं येषां तैर्महाज्ञानैः। इन्द्रस्य, परमेश्वरस्य। काम्यैः, प्रियैः। गणैः, देवगणैः सह। सहस्वत्, सहो वायुः, तद्वत्, सहस्वद्यथा भवति तथेति वा, वायुना च सहेति यावत्। '{इन्द्रस्य}' इत्यावृत्तिः, इन्द्रम्, व्यत्ययात्, परमेश्वर

(५८) अनवद्यैरभिद्युभिर्मखःसहस्वदर्चति ॥ गणैरिन्द्रस्यकाम्यैः ॥ ८ ॥

(प०) अनवद्यैः। अभिद्युऽभिः। मखः। सहस्वत्। अर्चति ॥ गणैः। इन्द्रस्य। काम्यैः ॥ ८ ॥

(५९) अतःपरिज्मन्नागहिदिवोवारोचनादधि ॥ समस्मिन्नृञ्जतेगिरः ॥ ९ ॥

(प०) अतः। परिऽज्मन्। आ। गहि। दिवः। वा। रोचनात्। अधि ॥ सम्। अस्मिन्। ऋञ्जते। गिरः ॥ ९ ॥

म्। अर्चति, अर्चयति ॥ –वायुरिन्द्रो देवाश्च महाज्ञानित्वादनवद्यत्वान्मखाभिमानित्वादतिप्रियत्वाच्च भगवन्तमर्चयन्तीति भावः ॥ प्रसिद्धेन्द्रविषये तु–अनवद्यैः अभिद्युभिः इन्द्रस्य काम्यैः। ऋत्विजां गणैः। क्रियमाणः मखः। सहस्वत् बलवत्। अतिशयेन [इन्द्रम्]। अर्चति ॥ इति करणे कर्तृत्वोपचारेण योज्यम् ॥ ८ ॥ परितो ज्मां भूमिं वर्तत इति परिज्मा, तस्य संबुद्धिः [हे] परिज्मन्, सर्वगत। अतः, प्रागुक्तदिशा (६१८/५८) सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेव। दिवः, स्वर्गात्। रो

चनात्, दीप्यमानात्सूर्यमण्डलात् । वा । अधि, अस्माकं समर्हणामधिकृत्य । [इह], यज्ञस्थानम् । आ गहि, आयाहि, गमेः छत्वाभावश्छान्दसः, अनुनासिकलोपः ॥ आगमने हेत्वन्तरं चास्तीत्युच्यते–अस्मिन्, यज्ञस्थाने । गिरः, स्तुतिरूपा वाचः । सम्, सम्यक्, परममुख्यया वृत्त्या । [त्वाम्] ऋञ्जते, ऋञ्जन्ते, प्राप्नुवन्ति ॥ अतश्च 'आ गहि' इति ॥ ९ ॥

(६०) इतोवासातिमीमहेदिवोवापार्थिवादधि ॥ इन्द्रंमहोवारजसः ॥ १० ॥ १२ ॥ ६ ॥

(प०) इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ॥ इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥१०॥

(६१) इन्द्रमिद्गाथिनोबृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ॥ इन्द्रंवाणीरनूषत ॥ १ ॥

(प०) इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः ॥ इन्द्रम् । वाणीः । अनूषत ॥१॥

[वयम्] । इतः ।–दिवः, अवार्क्तनाद्द्युलोकात् । वा । पार्थिवात्, पृथिवीसंबन्धिनः पातालात् । वा । महः, महतः । रजसः, रञ्जकाद्विष्णुलोकात् वा ।–एतेषु लोकेषु स्थितमिति यावत् । सातिम्, लाभस्वरूपिणम् । इन्द्रम् । अधि ईमहे, (३।१९ वै०नि०) स्मरामः–'इक् स्मरणे' स्तुमो वा–'इङ् अध्ययने' इति धातोः, याचामहे वा–याच्ञाकर्मसु पाठात् ॥ अत्र सूक्ते देवताविवादनिरासो भाष्यादौ व्यक्तः ॥१०॥ इति शेषा ऐन्द्र्यः ॥ इति द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥ षष्ठं सूक्तम् ॥ ६ ॥ ॥ ३२ ॥
अथ सप्तममपि दशर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं सूक्तम् ॥ बृहत्, बृहन्तम् । इन्द्रम् इत्, इन्द्रमेव । गाथिनः, गाथा गाना

नि, तद्वन्तः सामवेदिन उद्गातारः । 'अर्केभिः' इत्यग्रे श्रवणादिहापि 'साम्ना' इति योज्यम्, [साम्ना] । अनूषत, अस्तुवन्, 'णु स्तुतौ' लुङ् सार्वकलिकः, सदा स्तुवन्तीत्यर्थः, एवमग्रेऽपि ॥ अर्किणः, अर्का ऋचः, तद्वन्तो बह्वृचाः । अर्केभिः, अर्कैः, अर्कशब्दितैर्ऋग्भिः । इन्द्रम् । { अनूषत }॥ वाणीः, वाण्यः, 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण–' इति पूर्वसवर्णदीर्घः, अन्याश्च यजुराद्या वाण्यः । इन्द्रम् ।{ अनूषत }, सर्वशः स्तुवन्तीति सार्वकालिकोऽयं लुङ् ध्येयः करणे कर्तृत्वोपचारः ॥–यद्वा–

(६२) इन्द्रइद्धर्योःसचासंमिश्लआवचोयुजा ॥ इन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥ २ ॥

(प०) इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्ऽमिश्लः । आ । वचःऽयुजा ॥ इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

'[अध्वर्युप्रभृतयः]' इत्यध्याहृत्य–वाणीः, वाणीभिः, (व्यत्ययात्) । { अनूषत }॥–इति योजना ॥१॥ इन्द्रः इत्, इन्द्र एव । वचोयुजा, वचोयुजोः, 'सुपां सुलुक्–' इत्यादिना 'आ' इत्यादेशः, वाङ्मात्रेणैव योगिनोः । हर्योः, अश्वयोः । [रथे] । सचा, सुखेनैव । आ, समन्तात् । संमिश्लः, संमिश्रः, विमिश्रितः, सारथेरतिप्रयत्नमन्तरेण रथयोगवद्भ्यामश्वाभ्यां युक्तं रथमारूढ इति यावत् ॥ अध्यात्मं तु–इन्द्रः इत्, परमेश्वर एव । [भक्तदेहे] । वचोयुजा, वचोयुजोः, वेदवाक्यानुवर्तिनोः । हर्योः, मनोबुद्ध्याख्याश्वयोः । सचा, सुखेनैव । आ, समन्तात् । संमिश्लः, तद्युक्तं तत्तद्देहाख्यं रथमध्य

तिष्ठत् ॥–इति योजना॥ किं च, [सः] इन्द्रः । वज्री, वज्रायुधवान्, परमेश्वरस्तु–वज्री, ज्ञानानन्दवान्, 'व्रज गतौ'। 'रमु क्रीडायाम्' इत्याभ्यां धातुभ्यां भावे औणादिके डप्रत्यये रलोपे 'वज्र' इति रूपसिद्धौ तद्वान् 'वज्री' इति सिद्धेः । हिरण्ययः, हितश्च रमणीयश्चेति हिरण्ययः, हितशब्दे तलोपश्च 'रमु क्रीडायाम्' इति धातोः (रमणीयार्थे) न्ययप्रत्यये-ऽन्तलोपश्च–'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' इति निपातनात् ॥ २ ॥ इन्द्रः, पुरंदरः परमेश्वरो वा ।

(६३) इन्द्रो॑दी॒र्घाय॒चक्ष॑स॒आसूर्यं॑रोहयद्दि॒वि ॥ विगोभि॒रद्रि॑मैरयत् ॥ ३ ॥

(प०) इन्द्रः॑ । दी॒र्घाय॑ । चक्ष॑से । आ । सूर्य॑म् । रो॒ह॒य॒त् । दि॒वि ॥ वि । गोभिः॑ । अद्रि॑म् । ऐ॒र॒य॒त् ॥ ३ ॥

दीर्घाय चक्षसे, जनानामहर्लक्षणं दीर्घकालं पदार्थदर्शनाय । सूर्यम् । दिवि, गगने । आ रोहयत्, आरोपितवान् । किं च, { इन्द्रः }, पुरंदरः । गोभिः, वज्रैः । अद्रिम्, पर्वतम् । वि ऐरयत्, हतवान्, पक्षच्छेदमकरोत् ॥–यद्वा–गोभिः, उदकैः, वृष्ट्येति यावत् । अद्रिम्, पर्वतम् । वि ऐरयत्, हतवान् ॥–अथ वा–गोभिः, उदकैर्निर्निमित्तैः, उदकार्थमिति यावत् । अद्रिम्, मेघम् । वि ऐरयत्, विमिश्रितवान् (नियमितवान्) ॥–इत्यर्थः ॥ { इन्द्रः }, परमेश्वरस्तु । ॥ ३३ ॥ अद्रिम्, आदरणयोग्यं मुख्यवायुम् । गोभिः, ज्ञानैः । वि ऐरयत्, समैरयत्, ज्ञानयुक्तं प्रावर्तयत्,–इत्यर्थः ॥–आङ्पूर्वात् 'दृङ् आदरे' इति धातोः कर्मणि क्विप्रत्ययः, यणादेशश्च, आङो ह्रस्वश्च ॥–'व्यवहिताश्च' इत्युपसर्गान्वयः ॥ ३ ॥ [हे] इन्द्र । उग्रः, दुष्टानां क्रूरः । [त्वम्] । वाजेषु, युद्धेषु । [अस्मासु] ।–सहस्रप्रधनेषु च, सहस्रेण प्रधनं युद्धं येषां तेषु सत्स्वपि, अस्मासु बहुभिर्युध्यमानेषु सत्स्वपीति यावत् । नः, अस्मान् । उग्राभिः, दुष्टानां क्रूरैः, स्वयं त्वनुग्रैः । ऊतिभिः, अभिप्रायैः । अव, सर्वदा रक्ष ॥ ४ ॥ वृत्रेषु, पूर्वोक्तनिरुक्त्या ($\frac{४।८}{३८}$) वृत्रशब्दवाच्येष्वज्ञानेषु ।–युजम्,

(६४) इन्द्र॒वाजे॑षुनोऽवस॒हस्र॑प्रधनेषुच ॥ उ॒ग्रउ॒ग्राभि॑रू॒तिभिः॑ ॥ ४ ॥

(प०) इन्द्र॑ । वाजे॑षु । नः॒ । अ॒व॒ । स॒हस्र॑ऽप्रधनेषु । च॒ ॥ उ॒ग्रः । उ॒ग्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ॥ ४ ॥

(६५) इन्द्रं॑व॒यंम॑हाध॒नइन्द्र॒मर्भे॑हवामहे ॥ युजं॑वृ॒त्रेषु॑व॒ज्रिण॑म् ॥ ५ ॥ १३ ॥

(प०) इन्द्र॑म् । व॒यम् । म॒हा॒ऽध॒ने । इन्द्र॑म् । अर्भे॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ युज॑म् । वृ॒त्रेषु॑ । व॒ज्रिण॑म् ॥ ५ ॥ १३ ॥

तद्विरोधितया घटमानम् ।–प्रसिद्धेन्द्रपक्षे–वृत्रेषु, वृत्राद्यसुरेषु,–इति बहुवचनमाद्यर्थे व्याख्येयम् । वज्रिणम्, शत्रुभिर्वर्जितम्, भीतिवशेनारयो नैनं प्राप्नुवन्तीति यावत्, 'वृजी वर्जने' इत्यतो रिनिप्रत्यय ऋकारस्याकारो रपरत्वाभावश्च । इन्द्रम् । महाधने, निमित्तसप्तमी, मोक्षरूपमहापुरुषार्थसिद्ध्यर्थम् । इन्द्रम् । अर्भे [च], अल्पे च धने, सांसारिकपुरुषार्थार्थे च ।

महदल्पधनार्थिनः वयम् । हवामहे, आह्वयामः ॥ ५ ॥ इति त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥ [हे] वृषन्, अभीष्टवर्षक, श्रेष्ठेति वा । सत्रादावन्, सर्वप्रद, सर्वशब्दपर्यायसत्राशब्दोपपदात् 'डुदाञ् दाने' इति धातोर्वनिप्प्रत्ययः । सः [त्वम्] । नः, अस्मदीयम् । अमुम्, परोक्षम्, मोक्षगतमिति यावत् । चरुम्, चर्वणीयम्, भक्षणीयम्, अनुभवनीयमानन्दमित्यर्थः, 'चर गतिभक्षणयोः' इत्यस्मात्कर्मण्युकारप्रत्ययः । अस्मभ्यम्, अस्मदर्थम् । अप वृधि, अविद्यावृतमपावृणु ॥-यतस्त्वमे

(६६) सनोवृषन्नमुंचरुंसत्रादावन्नपावृधि ॥ अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

(प०) सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्राऽदावन् । अप । वृधि ॥ अस्मभ्यम् । अप्रतिऽस्कुतः ६

(६७) तुञ्जेतुञ्जेयउत्तरेस्तोमाइन्द्रस्यवज्रिणः ॥ नविन्धेअस्यसुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

(प०) तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्ऽतरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ॥ न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ७ ॥

व-अप्रतिष्कुतः, अप्रतिद्वन्द्वः, 'स्कुञ् आप्रवणे' आप्रवणमागमनम्, वैरिभिर्युद्धेषु प्रत्यागतो नेत्यप्रतिष्कुतः, अप्रतिद्वन्द्व इति फलितार्थः ॥-प्रसिद्धेन्द्रपक्षे तु-चरुम्, हविः । अप वृधि, स्वीकारेण सफलीकुरु ॥-यद्वा-चरुम्, मेघम्, 'व्रजः । चरुः । वराहः ।-' इति (वैदिकनिघण्टौ १।१०) मेघनामसु पाठात् । नः, अस्मदर्थमेव जातम् । अस्मभ्यम् । अप वृधि, उद्घाटय ॥-इति योज्यम् ॥ ६ ॥ [हे इन्द्र] । तुञ्जेतुञ्जे, 'तुजि गतौ दाने वा' इति धातोस्त्वया क्रियमाणे गमने क्रियमाणे दाने वा, धातूनामनेकार्थत्वात्प्रेरणार्थो वा, स्तोतृषु त्वयैव प्रेरणे जाते सति । ये, प्रवृत्ताः । उत्तरे, उत्तराः, उत्तमाः स्तोमाः, स्तुतिविशेषाः । [तेऽपि] अस्य वज्रिणः इन्द्रस्य [तव] । सुष्टुतिम्, सुष्टुतित्वम् । न विन्धे, न विन्दन्ते, न प्राप्नुवन्ति, भगवतोऽनन्तगुणत्वेन सर्वविषयकत्वाभावादिति भावः, वर्णव्यत्ययझप्रत्ययलोपादिना छान्दसं रूपम् ॥ ७ ॥ एकस्य वृषस्य यः प्रतिवीरोऽपरो वृषा वर्तते स वंस इत्युच्यते, तं वंसं प्रति यो निर्भयो युद्धाय गच्छति स वंसगः, वंसगः।

(६८) वृषायूथेववंसगःकृष्टीरियर्त्योजसा ॥ ईशानोअप्रतिष्कुतः ॥ ८ ॥

(प०) वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयर्ति । ओजसा ॥ ईशानः । अप्रतिऽस्कुतः ॥ ८ ॥

(६९) यएकश्चर्षणीनांवसूनामिरज्यति ॥ इन्द्रःपञ्चक्षितीनाम् ॥ ९ ॥

(प०) यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति ॥ इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

वृषा, वृषभः । यूथेव, यूथानीव, गवां यूथानि यथाकर्षत्येवम् । ईशानः, प्रभुः । अप्रतिष्कुतः, पूर्वोक्तदिशा (७।६ / ६६) अप्रतिद्वन्द्वः । [इन्द्रः] । कृष्टीः, प्रजाः । ओजसा, सामर्थ्येन । इयर्ति, 'ऋ गतौ' अन्तर्णीतण्यर्थः, गमयति प्रेरयतीति यावत् ॥ ८ ॥ यः इन्द्रः एकः [एव] । चर्षणीनाम्, प्रजानाम् ।-वसूनाम् [च], वित्तानां च ।-पञ्च क्षितीनाम् [अपि], देवगन्धर्वदैतेयपितृमानुषभेदेन पञ्चविधानां प्रजानामपि, अत्र षष्ठ्यन्तानां द्वितीयार्थत्वं ज्ञेयम् । इरज्यति, नि

यमयति, 'इरज् ऐश्वर्ये' इति धातोस्तेषां राजा भवतीति फलितार्थः ॥–'[सः] कृष्टीः इयर्ति' इति पूर्वेण (७।८/६८) अन्वयः ॥ अत्र 'चर्षणीनाम्, पञ्च क्षितीनाम्' इति सामान्यविशेषभावात् (भाग० १०।१।६) अपौनरुक्त्यं ध्येयम् ॥ ९ ॥ [हे जनाः]। विश्वतः, सर्वतः, सर्वत्र स्थितं सर्वगतम् । इन्द्रम् जनेभ्यः । वः, युष्मभ्यम्, युष्माकमर्थायेति यावत् । परि, सम्यक् । हवामहे, व्यक्तरूपतयैकत्र स्थातुमाह्वयाम इत्यर्थः ॥ आहूतश्च [असौ] केवलः [इन्द्रः] । अस्माकम्, नः । अस्तु ।

(७०) इन्द्रंवोविश्वतस्परिहवामहेजनेभ्यः ॥ अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १० ॥ १४ ॥ ७ ॥ २ ॥

(प०) इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः ॥ अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥१०॥१४॥७॥२॥

(७१) एन्द्रसानसिंरयिंसजित्वानंसदासहम् ॥ वर्षिष्ठमूतयेभर ॥ १ ॥

(प०) आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सऽजित्वानम् । सदाऽसहम् ॥ वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥१॥

'[इष्टदः]' इति शेषः ॥ 'वः, जनेभ्यः' इति (श्रुतौ) श्रवणात् 'हे जनाः' इति (व्याख्याने) संबोधनलाभ इति ध्येयम् ॥१०॥ इति चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥ सप्तमं सूक्तम् ॥ ७ ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥ अथाष्टममपि दशर्चं वर्गद्वयात्म कमैन्द्रं सूक्तम् ॥ [हे] इन्द्र । सानसिम्, सानो लाभः, मतुबर्थे सिप्रत्ययः, लाभयुक्तम् । सजित्वानम्, जित्वना ज यिना पुत्रादिना सहितम् । सदासहम्, सदाबलवत् । वर्षिष्ठम्, वृद्धतमम्, सुमहदिति यावत् । ऊतये, रक्षायै, रक्षानि ॥ ३५ ॥

मित्तम् । रयिम्, वित्तम्, ज्ञानद्रविणरूपम् । आ भर, आहर, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य' इति (हकारस्य) भकारः, देहीति यावत् ॥ १ ॥ येन, द्रविणेन वित्तेन निमित्तेन । त्वोतासः, त्वत्प्रेरिताः । [वयम्] । मुष्टिहत्यया, मुष्टिघातेन । [अ रीन्], बाह्यशत्रून् । नि रुणधामहै, निरुन्ध्मः । किं च, {येन}, वित्तेन । वृत्रा, वृत्राण्यज्ञानानि । नि {रुणधामहै} । {येन} [च], वित्तेन । अर्वता, तुरगेण, तुरगादिभिः । [कांश्चिदरीन्] । नि {रुणधामहै} । [तादृशं वित्तम्] । 'आ

(७२) नियेनमुष्टिहत्ययानिवृत्रारुणधामहै ॥ त्वोतासोन्यर्वता ॥ २ ॥

(प०) नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै ॥ त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

(७३) इन्द्रत्वोतासआवयंवज्रंघनाददीमहि ॥ जयेमसंयुधिस्पृधः ॥ ३ ॥

(प०) इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ॥ जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥३

भर' इति पूर्वेण (८।१/७१) अन्वयः ॥ उपसर्गस्यात्र त्रिः श्रवणाद्धातोरप्यावृत्तिर्ज्ञेया ॥ २ ॥ [हे] इन्द्र । त्वोतासः, त्वत्प्रेरि ताः, अवतेः औणादिके तक्प्रत्यये 'तितुत्रतथ–' इतीडभावे केषांचिन्मते 'क्तिति' इत्यनुवृत्तेः 'ज्वरत्वर–' इत्यूठि 'छन्दसि युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोराकारादेशः' इति युष्मद आकारादेशे गुणे चाज्जसेरसुकि 'त्वोतासः' इति रूपम् । वयम् । वज्रम्, 'इन्द्रो वज्री हिरण्ययः' (७।२/६२) इत्यत्रोक्तदिशा वज्रशब्दस्य ज्ञानानन्दार्थत्वाज्ज्ञानं रतिं चेति–(ज्ञानविषयरतिमिति)

—ज्ञाननिमित्तरतिमिति—वार्थः । घना, तृतीयैकवचनान्तं भावप्रधानं च, घनत्वेन दृढत्वेन । आ ददीमहि, लभेमहि, त्वत्प्रेरणयैव ज्ञानरतिमन्तो भवामः ॥ {त्वोतासः}, त्वत्प्रेरिताः । [एव] । युधि । स्पृधः, स्पर्धिनः, तस्य संबन्धीनि युद्धानि वा । सम् जयेम, तत्र जयवन्तो भवामः ॥—इति ॥ ३ ॥[हे] इन्द्र त्वया । युजा, युनक्तीति युक्, तेन सख्या सता, त्वत्प्रसादेनेति यावत् । शूरेभिः, शूरैः । अस्तृभिः, अस्त्रिभिः, सुयोद्धृभिर्भृत्यैः सह । पृतन्यतः, युध्यतः शत्रून् । वय

(७४) वयंशूरेभिरस्तृभिरिन्द्रत्वयायुजावयम् ॥ सासह्यामपृतन्यतः ॥ ४ ॥

(प०) वयम् । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ॥ ससह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

(७५) महाँइन्द्रःपरश्चनुमहित्वमस्तुवज्रिणे ॥ द्यौर्नप्रथिनाशवः ॥ ५ ॥ १५ ॥

(प०) महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिऽत्वम् । अस्तु । वज्रिणे ॥ द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥ १५ ॥

म् । ससह्याम, अतिशयेन पुनःपुनर्वा सहामहै ॥ किं च, वयम् [च] । {त्वया} [एव], त्वदधीनसत्ताका इत्यर्थः ॥४॥ नु, यस्मात् । [असौ] । इन्द्रः, विष्णुः । महान्, गुणैरनन्तः । परः च, कालतोऽनन्तश्च । प्रथिना, प्रथिम्ना । द्यौः न आकाशवत्, देशतोऽप्यनन्तश्च । तथा, शवः, सुखबलात्मकश्च । [तत्], तस्मात् । महित्वम्, महत्त्वं ब्रह्मत्वम् । वज्रि

णे, तस्य वज्रिनाम्नो विष्णोरेव । अस्तु, जानीयादित्यर्थः, जीवस्य ब्रह्मतां न स्मरेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥ इति पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥ समोहः संवहनम्, वाशब्दोऽप्यर्थः ॥ ये । समोहे, संवहनेन, व्यत्ययात् ।—वा, प्रेरणेनापि, अन्यैः प्रेरिता अपीति यावत् । तोकस्य, अपत्यस्य, ज्ञानमेव हि जीवतोऽपत्यम् । सनितौ, लाभे सति । [इन्द्रम्], विष्णुम् । आशत, आश्नुवत, प्राप्ताः । '[शरणम्]' इति शेषः । 'ये' इति (श्रुतौ) श्रवणात् 'ते' इति (व्याख्याने) लभ्यते, [ते] {वा},

(७६) समोहेवायआशतनरस्तोकस्यसनितौ ॥ विप्रासोवाधियायवः ॥ ६ ॥

(प०) सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ ॥ विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

(७७) यःकुक्षिःसोमपातमःसमुद्रइवपिन्वते ॥ उर्वीरापोनकाकुदः ॥ ७ ॥

(प०) यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रःऽइव । पिन्वते ॥ उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

त एव । नरः, पुमांसः, तदन्ये पशव इत्यर्थः ॥ किं च, { ये } । धियायवः, धिया युक्ताः, 'यु मिश्रणे—' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्, दृशिग्रहणसामर्थ्यात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तगुणाभावः, तृतीयाया अलुक्, भगवज्ज्ञानिनः । [ते] वा, त एव । विप्रासः, विप्राः, भगवदज्ञानिनस्तु शूद्रसमा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ [तस्येन्द्रस्य देवस्य] यः कुक्षिः । सोमपातमः अतिशयेन सोमपाः । समुद्रइव, रत्नाकरइव । पिन्वते, क्षरति, यदीयं सोमं पिबति तस्मै सर्वान्कामान्ददाति,

'पिवि सेचने' इति धातोः ॥ किं च, [तस्य]। काकुदः, जिह्वाश्च, 'ककुद्' इति तालुनाम, 'तत्र भवः' इत्यर्थेऽण्प्रत्यये कृते आदिवृद्धावण्प्रत्ययाकारस्य लोपे 'काकुद्' इति रूपसिद्धेः, बहुवचनं तु बहुमुखेषु बहूनां जिह्वानां सत्त्वेन बहुत्वाज्ज्ञेयम्। उर्वीः, उर्व्यः, बह्व्यः। आपः न, आप इव, तर्पका इत्यर्थः ॥ ७ ॥ [यस्त्वम्]। विरप्शी, विशिष्टबलवान्। अस्य,

(७८) एवाह्यस्यसूनृताविरप्शीगोमतीमही ॥ पक्वाशाखानदाशुषे ॥ ८ ॥

(प०) एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही ॥ पक्वा । शाखा । न । दाशुषे ॥८॥

(७९) एवाहितेविभूतयऊतयइन्द्रमावते ॥ सद्यश्चित्सन्तिदाशुषे ॥ ९ ॥

(प०) एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । मावते ॥ सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

विरप्शिनो बलिष्ठस्य तव संबन्धिनी। गोमती, वाग्युक्ता, वेदेता, वेदैः स्तुत्या। मही, महती। [या]। सूनृता, साध्वी वाणी। [सापि]। एव हि एवमेव हि, कुक्ष्यादिवदेव (८।७/७७)। दाशुषे, यजते। पक्वा, पक्वफलवती। शाखा न, कल्पतरु शाखेव, वरदात्री भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ [हे] इन्द्र। [ते] दाशुषे, त्वां यजते। मावते, ज्ञानिने। [दातुम्]। ते, तव। विभूतयः, ऐश्वर्याणि। ऊतयः [च], रक्षाश्च। सद्यः चित्, सद्योऽपि, प्राक् 'सद्यो वृद्धो-'(५।६/४६) इत्यत्रोक्तदिशा नित्यमि॥ ३७ ॥

ति यावत्। सन्ति एव हि ॥ ९ ॥ अस्य, इन्द्रस्य, परमेश्वरस्य। काम्या, काम्यानि, प्रियाणि। उक्थम्, उक्थानि। सोमपीतये, सोमपानार्थम्। इन्द्राय। शंस्या, शंस्यानि। 'एव हि' इत्येवहिशब्दयोरन्वयः॥-स्तोमः, स्तोमाः साम विशेषाः। च। {इन्द्राय सोमपीतये}। '[गेयाः]' इति शेषः ॥-स्तुत्या प्रसन्न एव पिबति, न त्वभिलाषेणेति, 'आप्तकाम स्य का स्पृहा-' (मा० उ० १।१५) इत्यादेरिति भावः॥ १०॥ इति षोडशो वर्गः ॥१६॥ अष्टमं सूक्तम्॥८॥ अथ नवममपि

(८०) एवाह्यस्यकाम्यास्तोमउक्थंचशंस्या ॥ इन्द्रायसोमपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥ ८ ॥

(प०) ॥०॥ (८।८/७८)। काम्या। स्तोमः। उक्थम्। च। शंस्या ॥ इन्द्राय। सोमऽपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥ ८ ॥

(८१) इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिःसोमपर्वभिः ॥ महाँअभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

(प०) इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः। सोमपर्वऽभिः ॥ महान्। अभिष्टिः। ओजसा१

दशर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं सूक्तम् ॥—'इन्द्र, आ, इहि' इति विभागः, 'ओमाङोश्च' इति पररूपम्, 'इन्द्रेहि' इति संहिता ॥ [हे] इन्द्र। ओजसा, सामर्थ्येन।-अभिष्टिः, अभितः सर्वविषये इष्टिरिच्छा यस्यासावभिष्टिः, 'अभीष्टिः' इति वाच्ये 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इति पररूपेण 'अभिष्टिः' इत्युक्तम्, सामर्थ्येन हेतुना सर्वं जगदिच्छाधीनं यस्य वर्तते तादृश इति फलितोऽर्थः।-महान्। ओजसा अभिष्टिः [च त्वम्]। विश्वेभिः, विश्वैः। सोमपर्वभिः, सोमपातृभिर्देवैः सह, सोमशब्दोपपदात् 'पा पाने' इत्यतोऽर्वन्प्रत्यये (तस्य कित्त्वे ङित्त्वे वा) आतो लोपे च 'सोमपर्वन्' इति सिद्धेः।

आ इहि ॥ एत्य च-अन्धसः, अन्धसाः, हविरादिनान्नेन । मत्सि, माद्यसि, मदं सुखं प्राप्स्यसि, 'मदी हर्षे' व्यत्ययेन लुग्विकरणम् ॥ १ ॥-'आ, ईम्, एनम्' इति विभागः ॥ [हे ऋत्विजः] एनम् । मन्दिम्, मदकारणम्, 'मदी हर्षे' करणे इकारप्रत्ययो नुमागमश्च । चक्रिम्, 'एमेनम्' इत्यत्र श्रुताकारोपसर्गस्येहाप्यन्वयः, {आ} चक्रिम्, सम्यक्कर्मसाधनं विष्णुम्, 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' इति कृञः करणे किप्रत्यये तस्य लिङ्वद्भावे 'लिटि धातोरनभ्या

(८२) एमेनंसृजतासुतेमन्दिमिन्द्रायमन्दिने ॥ चक्रिंविश्वानिचक्रये ॥ २ ॥

(प०) आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने ॥ चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये २

(८३) मत्स्वासुशिप्रमन्दिभिःस्तोमेभिर्विश्वचर्षणे ॥ सचैषुसवनेष्वा ॥ ३ ॥

(प०) मत्स्व । सुऽशिप्र । मन्दिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे ॥ सचा । एषु । सवनेषु । आ ॥ ३ ॥

सस्य' इति द्वित्वे यणादेशेऽभ्यासस्य 'उरत्' इति 'कुहोश्चुः' इत्याभ्यामत्त्वचुत्वयोः 'चक्रिम्' इति सिद्धेः । मन्दिने मदशीलाय । विश्वानि चक्रये, विश्वानि कार्याणि कृतवते । इन्द्राय, विष्णवे, तस्य पानार्थमिति यावत् । सुते सोमे । आ सृजत ईम्, संनिहितं कुरुतैवेत्यर्थः ॥-स्वसंनिधानपवित्रितमेव सोमं देवः पिबतीति यथा संनिधिस्तस्य भवति तथा कुरुत, भो ऋत्विजः! इति भावः ॥-'सृजता' इति दैर्घ्यं संहितायाम् ॥ २ ॥ [हे] सुशिप्र, शोभनानन्द । ॥ ३८ ॥

विश्वचर्षणे, विश्वाश्चर्षणयः प्रजा यस्यासौ तथा तस्य संबुद्धिः, विश्वजीवेश्वर । एषु [त्रिषु] सवनेषु । सचा, सह ।-'[अस्मद्रक्षया]' इति शेषः, अस्मद्रक्षां कुर्वन् । मन्दिभिः, प्रागुक्तरीत्या (१।२/८२) मदहेतुभिः । स्तोमेभिः, अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोमैः । आ मत्स्व, सम्यङ्मदं सुखमवाप्नुहि ॥ ३ ॥ [हे] इन्द्र । अजोषाः, त्वदृतेऽन्येन स्तुत्यरूपेण क्वचिदप्यसेव्याः । ते, त्वदीयाः, त्वन्निःसृताः । गिरः, वेदवाचः । असृग्रम्, अनारतम् । वृषभम्, श्रेष्ठम् । पतिम्, स्वपतिम् ।

(८४) असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत ॥ अजोषावृषभंपतिम् ॥ ४ ॥

(प०) असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत ॥ अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥४॥

(८५) संचोदयचित्रमर्वाग्राधइन्द्रवरेण्यम् ॥ असदित्तेविभुप्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥

(प०) सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् ॥ असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ।५ ।१७॥

त्वाम् प्रति [एव] । उत्, उच्चैः, सम्यङ्मुख्यतयैवेति यावत् । अहासत, अगमन्, 'ओहाङ् गतौ' लुङात्मनेपदं बहुवचनम् ॥-त्वद्विसृष्टास्त्वामेव मुख्यया वृत्त्या प्रतिपादयितुमस्माभिरुच्चारिता इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥ [हे] इन्द्र । अर्वाक्, अधस्तात्स्थितानस्मान्प्रति चित्रम्, भद्रम् । वरेण्यम्, वरणीयम् । राधः, ऐश्वर्यम् । सम् चोदय, अस्मभ्यं देहीति यावत् ॥ दातुं च-ते, तव । विशिष्टं भवतीति विभु, प्रकृष्टं भवतीति प्रभु, विशेषेण प्रकृष्टमिति यावत्, प्रभु=प्रभूतमक्षय

मिति वा, 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति भवतेर्डुप्रत्ययः । '[शुभम्]' इति शेषः । असत् इत्, अस्त्येवेत्यर्थः, 'अस भुवि' इत्यस्य लडर्थे लेट्, 'लेटोऽडाटौ' इति तिपोऽडागमः, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः ॥ ५ ॥ इति सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥ [हे] तुविद्युम्न, महाकीर्त्ते। इन्द्र । रभस्वतः, शब्दवतः, स्तोतॄनिति यावत् । यशस्वतः, यशस्विनः । अस्मा

(८६) अस्मान्त्सुतत्रंचोदयेन्द्रंरायेरभस्वतः ॥ तुविद्युम्नयशस्वतः ॥ ६ ॥

(प०) अस्मान् । सु । तत्रं । चोदय । इन्द्रं । राये । रभस्वतः । तुविऽद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

(८७) संगोमदिन्द्रवाजवदस्मेपृथुश्रवोबृहत् ॥ विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ॥ ७ ॥

(प०) सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मेइति । पृथु । श्रवः । बृहत् ॥ विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

न् । राये, सप्तम्येषा, महैश्वर्यरूपे । तत्र, त्वयि । सु चोदय, सम्यक्प्रेरय, 'चुद प्रेरणे', त्वद्विषयबुद्धियुक्तान्कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ [हे] इन्द्र । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः, नित्यः । [त्वम्] । अस्मे, अस्मासु, 'सुपां सुलुक्–' इत्यादिना सुपः 'शे' इत्यादेशे शेषे लोपे 'अस्मे' इति रूपम् । गोमत्, गोयुक्तम् । वाजवत्, अन्नादिसहितम् । अक्षितम्, अक्षयम् । ॥ ३९ ॥

पृथु बृहत्, अतिबृहत् । श्रवः, ज्ञानम्, श्रवसा श्रवणेन जातत्वाद्धेतोः श्रवसशब्देन ज्ञानमुच्यते । सम् धेहि, सम्यग्देहीति, वर्णव्यत्ययः ॥ ७ ॥ [हे] इन्द्र । अस्मे, अस्मासु । बृहत् श्रवः, महतीं विद्याम् । सहस्रसातमम्, अतिशयेन सहस्रलाभसहितम्, बहुलाभप्रदम् । द्युम्नम्, कीर्त्तिम् । [च] ताः, प्रसिद्धाः । रथिनीः, रथो देह आसामस्तीति रथिन्यस्ता

(८८) अस्मेधेहिश्रवोबृहद्द्युम्नंसहस्रसातमम् ॥ इन्द्रतारथिनीरिषः ॥ ८ ॥

(प०) अस्मेइति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रऽसातमम् ॥ इन्द्र । ताः । रथिनीः । इषः ८

(८९) वसोरिन्द्रंवसुपतिंगीर्भिर्गृणन्तऋग्मियम् ॥ होमगन्तारमूतये ॥ ९ ॥

(प०) वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् ॥ होम । गन्तारम् । ऊतये ९

रथिनीः।–इषः, अन्नानि, अविकलेन देहेन युक्तमन्नम् । [च] । धेहि, देहि, वर्णव्यत्ययः॥ अत्र 'सं चोदय चित्रम्'–($\frac{१।५}{८५}$) इत्यादिनोक्तस्य पुनः पुनः कथनेऽपि प्रार्थनारूपत्वान्न पौनरुक्त्यदोषः ॥ ८ ॥ वसोः, वसुशब्दो देववाची, जातावेकवचनम्, वसोर्वसूनां देवानाम्,–ये वसवस्तेषां पतिम्=वसुपतिम्, देवदेवेश्वरम् । ऋग्मियम्, ऋग्भिर्ज्ञेयम् । इन्द्रम्, प्रभुम् । गन्तारम्, भक्तान्प्रति गन्तारम् । गीर्भिः । गृणन्तः, स्तुवन्तः । [वयम्] । ऊतये, अभीष्टसिद्धये । होम, आ

ह्वयामः, 'ह्वेञ् शब्दे-' इति धातोश्छान्दसं रूपम् ॥ ९ ॥ [यः] । अरिः, अविनाशी, नञुपपदात् 'रिष हिंसायाम्' इत्य तः 'रीङ् क्षये' इत्यतो वा कर्तरि डिप्रत्यये 'अरिः' इति सिद्धेः, आत्मनोऽविनाशेच्छुः पुरुषः । [सः] । बृहत्, महत् । शूषम्, सुखं प्रति, तच्चोद्दिश्य । सुतेसुते, प्रतिसोमसवनम् । ओकसे, गृहाय ।-'[सताम्]' इति योग्यतयान्वयः, सतामा

(९०) सुतेसु॑ते॒न्यो॑कसे॒बृ॒हद्बृ॑ह॒तएद॒रिः ॥ इन्द्रा॑यशू॒षम॑र्चति ॥ १० ॥ १८ ॥ ९ ॥

(प०) सु॒तेऽसु॑ते । निऽओ॑कसे । बृ॒हत् । बृ॒ह॒ते । आ । इत् । अ॒रिः ॥ इन्द्रा॑य । शू॒षम् । अ॒र्च॒ति १०।१८।९

(९१) गाय॑न्ति॒त्वागा॒य॒त्रिणोऽर्च॑न्त्य॒र्कम॒र्किणः॑ ॥ ब्र॒ह्माण॑स्त्वाशतक्रत॒उद्वं॒शमि॑वयेमिरे ॥ १ ॥

(प०) गाय॑न्ति । त्वा । गा॒य॒त्रिणः॑ । अर्च॑न्ति । अ॒र्कम् । अ॒र्किणः॑ ॥ ब्र॒ह्माणः॑ । त्वा॒ । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्र॒तो । उत् । वं॒शम्ऽइ॑व । ये॒मि॒रे॒ ॥ १ ॥

श्रयाय । बृहते, पूर्णाय । इन्द्राय इत्, परमेश्वैरायव ।-आ नि अर्चति, द्वितीयार्थे चतुर्थी, इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारकामः परमेश्वरमेवार्चयेदिति भावः ॥ १० ॥ इत्यष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥ नवमं सूक्तम् ॥ ९ ॥ अथ 'गायन्ति त्वा-' इत्येतदपि द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं दशमं सूक्तमनुष्टुप्छन्दस्कम् । अनुष्टुप्छन्दोभिमानिनी तु ब्रह्माणी (रोहिणी च) ॥ [हे] शतक्रतो, बहुज्ञान । अर्कम्, अर् अति, कं सुखम्, अतिशयेन सुखरूपम् । त्वा, त्वाम् । गायत्रिणः, गा

यत्रं सामविशेषः, तद्वन्तः सामगा इति यावत् । गायन्ति ॥ अर्किणः, अर्का ऋचः तद्वन्त ऋग्वेदिनः । {त्वा}, त्वाम् । अर्चन्ति, 'ऋच स्तुतौ' ऋग्भिः शंसन्तीत्यर्थः ॥ किं च, ब्रह्माणः, विरिञ्चाः । उत् वंशमिव, उच्चवंशमिव, शक्रकेतुमिवोच्छ्रितमिति यावत् । त्वा, त्वाम् । येमिरे, व्यजानन्, धातूनामनेकार्थत्वाद्यमिः अत्र ज्ञानार्थः, यद्वा-'उत् येमिरे' इत्युपसर्गान्वयः, उदयच्छन्नित्यर्थः; तस्योच्छ्रितत्वेन करणं न संभवतीत्युच्छ्रितत्वेन व्यजानन्नित्यर्थः, 'येमिरे' इति लिडात्मनेपदं छान्दसम् ॥ १ ॥ [हे] अस्पष्ट, गूढशक्तिमन् । यत्, यस्मात् । [तव] कर्त्वम्, करणे सामर्थ्यम्, 'कृत्यार्थे

(९२) यत्सानोः॒सानु॒मारु॑ह॒द्भूर्यस्प॑ष्टक॒र्त्व॑म् ॥ तदिन्द्रो॒अर्थं॑चेतति॒यू॒थेन॑वृ॒ष्णिरे॑जति ॥ २ ॥

(प०) यत् । सानोः॑ । सानु॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् । भूरि॑ । अ॒स्प॒ष्ट॒ । क॒र्त्व॑म् ॥ तत् । इन्द्रः॑ । अर्थ॑म् । चे॒त॒ति॒ । यू॒थेन॑ । वृ॒ष्णिः । ए॒ज॒ति॒ ॥ २ ॥

तवैकेन्केन्यत्वनः' इति कृञः भावे त्वन्, लक्षणया सामर्थ्यलाभः । सानोः सानुम् आ अरुहत्, सानुपदस्य गिरिशृङ्गवाचित्वेऽप्यत्र तदयोगाल्लक्षणयोच्चादुच्चमभवदित्यर्थः । भूरि, ततोऽप्यधिकं चाभवत् । तत्, तेन कारणेन । वृष्णिः, वर्षिता, अभीष्टसेचकः । इन्द्रः [भवान्] । अर्थम्, सर्वपदार्थान् । चेतति, 'चिती संज्ञाने' जानाति ॥ अत एव, यूथेन, मुक्तामुक्तसमूहेन । एजति, एजतिः अत्र दीप्त्यर्थः, शोभत इत्यर्थः, नहि पूर्णशक्तितामन्तरेण सार्वज्ञं सर्वसेव्यत्वं च युज्यत इति भावः ॥-यद्वा-यत्, यस्मात्कारणात् । [इन्द्रस्य], परेशस्य । कर्त्वम्, कर्तृत्वम्, 'तृ' इत्य

अ.१अ.१ स्य च्छान्दसो लोपः । सानोः सानुम्, उच्चादुच्चम् । [ब्रह्मादिदेवताजातम्] । आ अरुहत्, प्राप्तम्, । परमेश्वर स्तेषु स्थित्वा करोति । [तत्], तेन कारणेन । तत्, कर्तृत्वम् । भूरि अस्पष्ट, 'स्पश अज्ञातदृशौ', असंशयेन स्पष्टमभू दित्यर्थः, नह्यन्यान्तर्गततया विना साक्षादीश्वरकर्तृत्वं मन्दैर्ज्ञायते । [तत्], ततश्च सर्वकर्मकर्तृत्वादेव । इन्द्रः। अर्थम्, व० १९

॥ ४१ ॥ अशेषार्थान् । चेतति, जानाति ॥ वृष्णिः, वर्षिता । यूथेन, स्वीयरूपाणां महासमूहेन । एजति, 'एजृ कम्पने' कम्पते

(९३) युक्ष्वाहिकेशिनाहरीवृषणाकक्ष्यप्रा ॥ अथानइन्द्रसोमपागिरामुपश्रुतिंचर ॥ ३ ॥

(प०) युक्ष्व । हि । केशिना । हरीइति । वृषणा । कक्ष्यऽप्रा ॥ अथ । नः । इन्द्र । सोमऽपाः ।
गिराम् । उपऽश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

चेष्टत इत्यर्थः ॥ २ ॥ [हे] सोमपाः इन्द्र । केशिना, केशिनौ, प्रलम्बकेशवन्तौ । वृषणा, वृषणौ, सेचकौ युवानौ । कक्ष्यप्रा, कक्ष्यप्रौ, 'कक्ष्या' इत्यश्वस्योरसि बध्यमानरज्जुरुच्यते, 'पृ पालनपूरणयोः' कप्रत्ययः, पुष्टत्वहेतुना कक्ष्याभि पूरकौ । हरी, अश्वौ । युक्ष्व, युङ्क्ष्व, नलोपश्छान्दसः, अन्तर्णीतणिच्, रथे योजय। 'हि' इत्यवधारणे ॥ अथ, तदन ॥ ४१ ॥
न्तरम् । [इहोपगम्य] । नः, अस्माकम् । गिराम्, स्तुतिरूपवाचाम् । उपश्रुतिम्, उपश्रवणम् ।-चर, कुरु, अस्म

दीयस्तुतिगिरः शृण्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [हे] इन्द्र । आ इहि, आगच्छ ॥ स्तोमान्, स्तुतिम् । अभि स्वर, स्वीकारानु सारेण स्वरं कुरु ॥ अभि गृणीहि, हे स्तोतारः 'साधु कृतम्' इत्येवमस्मत्प्रशंसावाक्यमुच्चारय ॥ आ रुव, 'रु शब्दे' पुनर्हर्षान्महत्तरं शब्दं च कुरु ॥ [हे] वसो, वसति सर्वत्रेति वसुः, सर्वस्य बहिरन्तर्विद्यमान, वसतेः उप्रत्ययः । नः,

(९४) एहिस्तोमाँअभिस्वराभिगृणीह्यारुव ॥ ब्रह्मचनोवसोसचेन्द्रयज्ञंचवर्धय ॥ ४ ॥

(प०) आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ॥ ब्रह्म । च । नः ।
वसोइति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

(९५) उक्थमिन्द्रायशंस्यंवर्धनंपुरुनिःषिधे ॥ शक्रोयथासुतेषुणोरारणत्सख्येषुच ॥ ५ ॥

(प०) उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिःऽसिधे ॥ शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् ।
सख्येषु । च ॥ ५ ॥

अस्मदीयम् । ब्रह्म च, स्तुतिं च । यज्ञम् च । सचा, सहैव, सुखेनैव वा । वर्धय, प्रवर्तय ॥ ४ ॥ पुरुनिःषिधे, श त्रूणां बहुनिषेधकाय, दनुजघातकायेति यावत्, निर्(स्)पूर्वकात्सेधतेः क्विप्, 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् । इन्द्राय, परमेश्वराय । तस्यैव-वर्धनम्, वृद्धिकरम्, प्रकाशकरमिति यावत् । उक्थम्, उक्थनामकऋग्जातम् । शंस्यम्, शंस

मन्त्रार्थ- नीयम् ॥ [सः] शक्रः यथा [सोमेषु] सुतेषु, सत्सु । {ररणत्}, 'रण शब्दे' शब्दं करोति, ऋत्विक्षु स्थितः स्तुतिं प्रवर्तयति । [एवम्] । नः सख्येषु, अस्मत्सख्याय । च । ररणत्, शब्दमकरोत्, अस्मासु स्थितः 'सखाहमस्मि' इति
अ.१अ.१ ररणदित्यर्थः, 'रणतेः यङ्लुकि लेटि तिपीकारलोपे तिपोऽडागमे 'ररणत्' इति रूपम् ॥ ५ ॥ तम्, इन्द्रम् । सखित्वे,
॥ ४२ ॥ निमित्तसप्तमी, सखित्वार्थम् । [नित्यं शरणम्] । ईमहे, गताः, 'ईङ् गतौ' राये, वित्तार्थम् । [च] तम् । {ईमहे},

(९६) तमित्सखित्वईमहेतंरायेतंसुवीर्ये ॥ सशक्रउतनःशकदिन्द्रोवसुदयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

(प०) तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये ॥ सः । शक्रः । उत । नः । शकत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

शरणं प्राप्नुमः ॥ सुवीर्ये, साधुवीर्यार्थम् । [च] तम् । {ईमहे}, शरणं प्राप्ताः । [च] ॥ सः । शक्रः, शक्तिसुखरूपत्वेन शक्रशब्दवाच्यः, 'शक्ल शक्तौ' 'रमु क्रीडायाम्' इत्याभ्यां धातुभ्यां डप्रत्यये टिलोपे 'शक्र' इति सिद्धेः । उत, तस्मात् । शकत्, अशकत् , अडभावश्छान्दसः, तत्तत्प्राप्तिसंपादने शक्तो भवत्येव ॥ किं च, {सः} इन्द्रः । नः, अस्मभ्यम् । वसु, वित्तम् । दयमानः इत्, 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' ददद्देव । '[सर्वदा वर्तते]' इति शेषः ॥–अतश्च तमी

महे इति भावः ॥ ६ ॥ इत्येकोनविंशो वर्गः ॥ १९ ॥ अद्रिवः, प्राणप्रवर्तक ।–[हे] इन्द्र, विष्णो । अद्रिवः, पर्व तच्छेदक ।–[हे] इन्द्र, पुरंदर ।–आङ्पूर्वाद्दृङ्धातोः क्विप्रत्ययः, 'वृतु वर्तने' इत्यतो डसुन्प्रत्ययः, द्वितीयेऽर्थे तु अद्रिश ब्दोपपदाद्वृश्चतेः डसुन्नलोपश्च, अद्रिवाः, तस्य संबुद्धिरद्रिवः । त्वादातम् इत्, त्वद्दत्तमेव 'त्वोतास–'(६।३/७।३) इत्यत्रेव युष्मद आत्वम्, 'दो दद्घोः' इति दथ्त्वाभावश्छान्दसः । यशः । सुविवृतम् , विस्पष्टम् , जगद्विख्यातम् । सुनिर

(९७) सुविवृतंसुनिरजमिन्द्रत्वादातमिद्यशः ॥ गवामपव्रजंवृधिकृणुष्वराधोअद्रिवः ॥ ७ ॥

(प०) सुऽविवृतम् । सुनिःऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ गवाम् । अप । व्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

(९८) नहित्वारोदसीउभेऋघायमाणमिन्वतः ॥ जेषःस्वर्वतीरपःसंगाअस्मभ्यंधूनुहि ॥ ८ ॥

(प०) नहि । त्वा । रोदसीइति । उभेइति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ॥ जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

जम्, सु सुष्ठु, निरजम्, 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यतोऽकारप्रत्ययः, निरत्र निषेधार्थः, अक्षय्यं केनाप्यनपहार्यं च ॥–य स्मादेवंरूपं त्वदीयं दानं तस्मात्–[त्वम्] । गवाम्, ज्ञानानाम् । व्रजम्, समूहम्, स्वरूपभूतम् । अप वृधि, अपगता वरणं कुरु ॥ [नः], अस्माकम् । राधः, वृद्धिम् ।[च] । कृणुष्व, कुरु, कृञः व्यत्ययेन श्नुविकरणम् ॥७॥ [हे इन्द्र]।

ऋघायमाणम्, वर्धमानम्, वृद्ध्यर्थाद्दघधातोः 'ताच्छील्य-' इत्यादिना चानश्प्रत्यये 'आने मुक्' इति मुगागमे 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति यगागमे 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घे च रूपम्, सर्वगतमिति यावत्। त्वा, त्वाम्। रोदसी, द्यावापृथिव्यौ, तदभिमानिन्यौ श्रीभूमी अपि। उभे, सहिते। नहि इन्वतः, नैव संप्राप्नुतो हि, 'इवि व्याप्तौ' इति धातोः, त्वत्प्रसादेन विना न प्राप्नुत इति भावः॥ किं च, [त्वम्]। स्वर्वतीः, सुखवतीः। अपः, प्रजाः, स्वर्गिणो मुक्तांश्च। जेषः, अजयः, वशीकृतवानिति यावत्, 'जि जये' लङर्थे लेट्, मध्यमपुरुषे सिपि परतः 'लेटोऽडाटौ' इत्यडा

(९९) आश्रुत्कर्णश्रुधीहवंनूचिद्दधिष्वमेगिरः। इन्द्रस्तोमंमिमंममंकृष्वायुजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥

(प०) आश्रुत्ऽकर्ण। श्रुधि। हवम्। नु। चित्। दधिष्व। मे। गिरः॥ इन्द्र। स्तोमम्। इमम्। मम। कृष्व। युजः। चित्। अन्तरम् ॥ ९ ॥

गमे 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिपि तस्य षत्वे धातोर्गुणे लादेशसिपो रुत्वे विसर्गे च 'जेषः' इति रूपम्॥ एवंविधश्च-[त्वं स्वयम्] अस्मभ्यम्।-गाः, ज्ञानानि।-सम् धूनुहि।-यद्वा-'सम्' इति गोविशेषणम्, सम् गाः, प्रसिद्धा गाः-धूनुहि, कम्पय, 'धूञ् कम्पने' गमय, अस्मान्प्रति प्रापयेति यावत् ॥ ८ ॥ [हे] आश्रुत्कर्ण, आ समन्ताच्छृणुत इत्याश्रुतौ कर्णौ यस्य तस्य संबुद्धिः, बहुश्रवणकर्णेति यावत्। हवम्, अस्मदीयमाह्वानम्। श्रुधि, शृणु, 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' ॥ ४३ ॥

इति हेर्धिरादेशो विकरणलोपश्च॥ नु चित्, अद्यैव। मे, मयि। गिरः, वेदरूपा वाचः। दधिष्व, 'दध धारणे' धेहीत्यर्थः, वेदविदं मां कुर्विति यावत्॥ [हे]इन्द्र इमम्। मम स्तोमम्, मत्कृतस्तुतिविशेषम्। युजः चित्, योगादपि समाधिलक्षणात्। अन्तरम्, संनिकृष्टम्, प्रियमिति यावत्। कृष्व, कुरुष्व, लुग्विकरणं छान्दसम्, संहितायां दैर्घ्यम्॥ ९॥ हि, यस्मात्। वृषन्तमम्, वृषः शक्तिमान्, अतिशयेन वृषो वृषन्तमस्तम्, छान्दसो नकारागमः, शक्तिमत्तमम्। वाजेषु, युद्धेषु। हवनश्रुतम्, आह्वानस्य श्रोतारम्। [च]। त्वा, त्वां। विद्म, विद्मः, जानीमः। [तस्मात्]। वृ

(१००) विद्माहित्वावृषन्तमंवाजेषुहवनश्रुतम् ॥ वृषन्तमस्यहूमहऊतिंसहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

(प०) विद्म। हि। त्वा। वृषन्ऽतमम्। वाजेषु। हवनऽश्रुतम्॥ वृषन्ऽतमस्य। हूमहे। ऊतिम्। सहस्रसातमाम् ॥ १० ॥

षन्तमस्य, शक्तिमत्तमस्य। [तव]। सहस्रसातमाम्, सहस्रं सनोतीति सहस्रसा(:), 'षणु दाने' डः, स्त्रीत्वम्, यद्वा-डाप्रत्ययः, अथ वा-'जनसनखन-' इति विटि तस्य सर्वस्य लोपे 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति नकारस्याकारः, अतिशयेन सहस्रसा(:) सहस्रसातमा ताम्, बहुलाभकृत्तमाम्। ऊतिम्, रक्षाम्, अवतेः औणादिके तिप्रत्यये 'तितुत्र-' इतीडभावे 'क्तिति' इत्यननुवर्तनपक्षे 'ज्वरत्वर-' इत्यूठि 'ऊतिः' इति सिद्धेः। हूमहे, आह्वयामः, प्रार्थयामह इति या

वत्, 'ह्वेञ् शब्दे-' इत्यतो लुग्विकरणादि च्छान्दसम् ॥ १० ॥ [हे] कौशिक, ब्रह्माण्डकोशस्थ, कोशशब्दाद्भवार्थे ठक् (ठञ्)। इन्द्र, विष्णो।-[हे] कौशिक, अदितिदेव्या जन्मसमये कुशैर्गृहीतत्वहेतुना गाधित्वहेतुना वा कौशिक शब्दोक्त, कुशशब्दाद्गृहीतार्थे ठक्, तस्येकादेश आदिवृद्ध्यन्त्याकारलोपौ, (गाधिनः कुशिकापत्यत्वात्कुशिकशब्दादपत्यार्थे 'ऋष्यन्धक-' इत्यादिनाण् वा)।-इन्द्र, पुरंदर। मन्दसानः, मन्दो मदः, 'आधिक्येऽधिकम्' (म०व्या०सू०) इति

(१०१) आतूनंइन्द्रकौशिकमन्दसानःसुतंपिब ॥ नव्यमायुःप्रसूतिरकृधीसंहस्रसामृषिंम् ॥ ११ ॥

(प०) आ। तु। नः। इन्द्र। कौशिक। मन्दसानः। सुतम्। पिब ॥ नव्यम्। आयुः। प्र। सु। तिर। कृधि। सहस्रऽसाम्। ऋषिम् ॥ ११ ॥

वचनान्नित्यसुखम्, तस्य सानो लाभो यस्यासौ मन्दसानो नित्यसुखी। [त्वम्]। नः, अस्माकम्। सुतम्, सोमम्। तु, क्षिप्रम्। आ पिब ॥ नव्यम्, 'णु स्तुतौ' 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः, स्तुत्यम्। आयुः [च]। {नः}, अस्मभ्यम्। प्र सु तिर, अतिप्रकर्षेण देहि ॥ [माम्]। सहस्रसाम्, सहस्रलाभयुक्तम्। ऋषिम्, ज्ञानिनम्। [च]। कृधि, कुरु

॥ ११ ॥ [हे] गिर्वणः, गीर्भिर्वननीय, व्याख्यातं पदमेतत्पुरस्तात् 'आ त्वा विशन्त्वा-'($\frac{५।७}{४७}$) इत्यत्र। इमाः, मदीयाः। गिरः, स्तुतिरूपा वाचः। विश्वतः, विश्वस्मिन्काले, सर्वदेति यावत्। वृद्धायुम्, वृद्धः पूर्ण आयो लाभो यस्यासौ वृद्धायुस्तम्, व्यत्ययेनोकारः। सर्वलाभिनम्। त्वा, त्वाम्। परि भवन्तु, परिवृता भवन्तु,

(१०२) परिंत्वागिर्वणोगिरंइमाभंवन्तुविश्वतः ॥ वृद्धायुमनुवृद्धयोजुष्टाभवन्तुजुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥ १० ॥

(प०) परि। त्वा। गिर्वणः। गिरः। इमाः। भवन्तु। विश्वतः ॥ वृद्धऽआयुम्। अनु। वृद्धयः। जुष्टाः। भवन्तु। जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥ १० ॥

(१०३) इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यंचसंगिरः ॥ रथीतमंरथीनांवाजानांसत्पतिंपतिम् ॥ १ ॥

(प०) इन्द्रम्। विश्वाः। अवीवृधन्। समुद्रऽव्यचसम्। गिरः ॥ रथिऽतमम्। रथिनाम्। वाजानाम्। सत्ऽपतिम्। पतिम् ॥ १ ॥

अतिशयेन त्वद्विषया भवन्तु ॥ किं च, वृद्धयः, वृद्धिरूपाः, त्वद्वृद्धिप्रकाशिन्यः। जुष्टाः, सेव्याः। [नः] {गिरः}। जुष्टयः अनु भवन्तु, त्वत्सेवानुरूपाश्च सन्तु ॥ १२ ॥ इति विंशो वर्गः ॥ २० ॥ दशमं सूक्तम् ॥ १० ॥ अथ 'इन्द्रं विश्वा-'($\frac{११।१}{१०३}$) इत्यष्टर्चमेकवर्गात्मकमैन्द्रमेकादशं सूक्तम्। जेतृषिकत्वमस्यानुक्रमणिकोक्तं नास्ति, भाष्यवि

मन्त्रार्थ- रोधात्। ऋषिः प्रागेवोक्तः। (१।१/१) एतदप्यनुष्टुप्छन्दस्कम्' तद्देवता तूक्तैव(१०।१/६।१) ॥ समुद्रव्यचसम्, सम्यगुद्रिक्तानां गुणा मञ्जरी.
अ.१अ.१ नां व्यचो व्यक्तिर्यस्यासौ समुद्रव्यचास्तम्, समुत्पूर्वाद्रिचेः डः, गुणानां योग्यतयान्वयः, व्यचस्शब्दो व्याप्तेरिव व्यक्तेरपि
वाचकः । रथिनाम् रथितमम् । वाजानाम्, अन्नानाम् । पतिम् । सत्पतिम्, सतां पतिम् । इन्द्रम्। विश्वाः गिरः, व० २१
॥ ४५ ॥

(१०४) सख्येतइन्द्रवाजिनोमाभेमशवसस्पते ॥ त्वामभिप्रणोनुमोजेतारमपराजितम ॥ २ ॥

(प०) सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ॥ त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराऽजितम ॥ २ ॥

सर्वा वेदवाचः । अवीवृधन्, प्रकाशितवत्य इत्यर्थः, नित्याभिवृद्धस्य वृद्धिकृतेरयोगात्प्रकाशार्थोऽत्र व्याख्येयः ॥ १ ॥ [हे] शवसः पते, शवसः सुखस्य बलस्य वा पते । इन्द्र । ते सख्ये [सति], त्वदनुग्रहे सति । वाजिनः, युद्धवन्तो वयम् । मा भेम, मा भैष्म, 'ञिभी भये' व्यत्ययेन लुग्विकरणम् ॥ [तदर्थं परेषाम्] जेतारम् [स्वयम्] अपराजितम् त्वाम् । अभि प्र णो(नो)नुमः, प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः, 'णु स्तुतौ' 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे ॥ ४५ ॥

यङ्' इति यङ्, 'यङोऽचि च' इति तस्य लुकि रूपम् ॥ २ ॥ यदि [इन्द्रः] । गोमतः वाजस्य, व्यत्ययेन षष्ठी, गोमदन्नम् । मघम्, यशः । [च] स्तोतृभ्यः । मंहते, 'मंहति, 'मंह दाने', ददाति । [तर्हि] इन्द्रस्य । [ते], तव । रातयः, दानानि । ऊतयः [च], अवनानि च । पूर्वीः, पूर्व्यः, प्रथमानि, महत्त्वेन कारणेन श्रेष्ठानीत्यर्थः॥ किं च, न वि

(१०५) पूर्वीरिन्द्रस्यरातयोनविदस्यन्त्यूतयः ॥ यदीवाजस्यगोमतःस्तोतृभ्योमंहतेमघम ॥ ३ ॥

(प०) पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ॥ यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृऽभ्यः । मंहते । मघम ॥ ३ ॥

(१०६) पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत ॥ इन्द्रोविश्वस्यकर्मणोधर्तावज्रीपुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

(प०) पुराम । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ॥ इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

दस्यन्ति, न विदस्यन्ते, 'दसु विभेदने'—न भिद्यन्ते, न नश्यन्तीति वार्थः—'दसु (उप)क्षये' इति धातोः ॥ ३ ॥ पुराम्, शरीराख्यपुराणाम्, शम्बरस्य पुराणां च । भिन्दुः, भेत्ता । युवा, तरुणः । कविः, सर्वज्ञः । अमितौजाः, अमितमोजो यस्यासावमितौजाः । विश्वस्य कर्मणः धर्ता, सर्वकर्मणां प्रेरकः । वज्री, ज्ञानानन्दवान्, वज्रायुधवान्वा ।

पुरुष्टुतः, पुरुभिर्बहुभिः स्तुतः । इन्द्रः । अजायत, यज्ञेऽभिव्यक्तोऽभवत् ॥ ४॥ [हे] अद्रिवः, प्राणप्रवर्तक विष्णो । त्वम् । गोमतः, मतुपः संबन्धोऽर्थोऽत्राभिमतः, गोसंबन्धिनः । वलस्य, मिथ्याज्ञानस्य, वेदवाचामन्यार्थबुद्धेरिति यावत् । [यत्] । बिलम्, मूलकारणमज्ञानम् । [तत्] । अप अवः, अपावृतवानसि, तत्त्वप्रदर्शनेनोत्सारितवानसीत्यर्थः, अपपूर्वात् 'वृञ् वरणे' इत्यतो लङ्मध्यमपुरुषैकवचने सिपि श्नुप्रत्यये धातोर्गुणेऽडागमे छान्दसे विकरणलोपे संयोगान्तसकारस्य लोपे रेफस्य विसर्गे च 'अप अवः' इति सिद्धेः ॥ ततश्चाज्ञानमिथ्याज्ञानयोर्नाशे सति–देवाः, सत्त्वप्रकृ

(१०७) त्वंवलस्यगोमतोऽपावरद्रिवोबिलम् ॥ त्वादेवाअबिभ्युषस्तुज्यमानासआविषुः ॥ ५ ॥
(प०) त्वम् । वलस्य । गोऽमतः। अप । अवः। अद्रिऽवः । बिलम् ॥ त्वाम् । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

तयः पुरुषाः । अबिभ्युषः, प्रथमार्थे द्वितीया, अबिभीवांसः, संसारभयापेताः । तुज्यमानासः, त्वयैव प्रेर्यमाणाश्च । त्वाम्, । आविषुः, दैत्यैर्दुष्टगिरा छाद्यमानं सद्गिराऽरक्षन्निव हि, प्रकाशितवन्त इति यावत् ॥ वलतेः विपरिवर्तनार्थत्वात् 'मनसोऽर्थवैपरीत्येन विषयीकरणं वलम्' इति वलशब्दो विपरीतज्ञानवाची ध्येयः ॥–यद्वा–'वलस्य' इत्यस्य 'अर्थवैपरीत्येन विषयीकुर्वतः' इत्येवार्थः । 'ज्ञानस्य' इति शेषो ध्येयः ॥ पुरंदरपक्षे तु–[हे] अद्रिवः, पर्वतच्छेदक पुरंदर ।

त्वम् । गोमतः, गोभिर्युक्तस्य । वलस्य, बलस्य दैत्यस्य (बवयोरभेदात्) । बिलम्, गिरिकूटाधस्तनविवरम् । अप अवः, । अपावृतवानसि ॥ तदा–देवाः । तुज्यमानासः, त्वया प्रेर्यमाणाः । अबिभ्युषः, अबिभीवांसः, त्वाम् आविषुः, अभीत्यैव त्वां परितो जुगुपुरित्यर्थः, 'अव रक्षणे', 'लुङ्' ॥ इन्द्रेण गोसवाख्ययज्ञे क्लृप्तासु जगति चरितुं निसृष्टासु गोषु पणयो नाम दैत्या गोरक्षार्थं नियुक्तां सरमाख्यां देवशुनीं स्वसृत्वादिकं मृषाभूतमेवोक्त्वा प्रलोभ्य तां हित्वा गा अपहृत्य गिरेरधस्तनबिले स्थापितवन्तः । इन्द्रस्तु तत्रागत्य पदा ताडनेन सरमामुखात्पयसि निःसृते सति तत्कृतं पयः

(१०८) तवाहंशूररातिभिःप्रत्यायंसिन्धुमावदन् ॥ उपातिष्ठन्तगिर्वणोविदुष्टेतस्यकारवः ॥ ६ ॥
(प०) तव । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन्॥ उप। अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

पानादिव्यापारं ज्ञात्वा भयेन शरणागतां तामेव दूत्येन पणि(णी)नां सकाशं प्रेष्य गोस्थानं ज्ञात्वा दैत्यान्संहृत्य गा निःसार्य गोसवाख्ययज्ञमकरोत् । तदा देवा दैत्यभयापेतास्त्वां परिवार्यारक्षन्निति भावः ॥ 'ञिभी भये' इत्यस्य क्वसुप्रत्यये तस्य लिड्वद्भावे द्विर्वचने 'बिभीवांसः' इति रूपम् ॥ ५ ॥ [हे] शूर, इन्द्र । अहम् तव । रातिभिः, दानैर्निमित्तैः । [यज्ञदीक्षार्थमुद्यतः सन्]' इति शेषः । सिन्धुम्, नदीम् । प्रति आयम्, प्रत्यागमम् ॥ आगत्य पुनः– आवदन्,

मन्त्रार्थ- स्तुतिरूपैर्वेदपदैस्त्वां सम्यक्स्तुवँश्च जातोऽस्मि ॥–यद्वा–'[सर्वदा त्वाम्] आवदन् अहम् सिन्धुम् प्रति आयम्' इति योजना ॥ [हे] गिर्वणः, गिरा संभजनीय, वेदगिरोदित । तस्य ते, षष्ठ्यौ द्वितीयार्थे, तं त्वाम् । [ये] विदुः[ते] । कारवः, कर्तारः, ऋत्विजः । [तं त्वाम्] । उप अतिष्ठन्त, मन्त्रैस्त्वामपूजयन्, 'उपान्मन्त्रकरणे' इत्युपपूर्वस्य तिष्ठतेः आत्मनेपदम् ॥ सुषामादित्वात् 'विदुष्टे' इति षत्वम् ॥ ६ ॥ [हे] इन्द्र त्वम् । मायिनम्, शक्तिमन्तम्, 'व्रीह्यादि

मञ्जरी.

अ.१अ.१ व० २१

॥ ४७ ॥

(१०९) मायाभिरिन्द्रमायिनंत्वंशुष्णमवातिरः ॥ विदुष्टेतस्यमेधिरास्तेषाश्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

(प०) मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ॥ ० ॥ ($\frac{११।६}{१०८}$) । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर ॥ ७ ॥

भ्यश्च' इति मायाशब्दादिनिप्रत्ययः । शुष्णम्, शोषकम्, 'शुष शोषणे' इत्यतो नङ् (क्), णत्वम्, वृत्रमिति यावत्, अध्यात्मं तु तमो ज्ञेयम् । मायाभिः, शक्तिभिः । अव अतिरः, 'तिर वेधे' इत्यतो लङ्, हतवानसि ॥ किं च, [ये] । मेधिराः, अतिशयेन मेधारताः, तृतीयो वर्णोऽतिशयार्थः, 'अ, आ, इ' इत्येवं ह्रस्वापेक्षयेकारस्य तृतीयत्वात् । तस्य ते, तं त्वाम् । विदुः तेषाम् । श्रवांसि, 'श्रूयन्ते' इति कर्मव्युत्पत्त्या विद्याः । उत् तिर, उच्चैस्तरां देहि ॥ ७ ॥ ॥ ४७ ॥

यस्य, इन्द्रस्य । सहस्रम् । उत वा, ततोऽपि । भूयसीः, भूयस्यः । रातयः, दानानि । सन्ति [तम्] ईशानम् इन्द्रम् [त्वाम्] । ओजसा । ओजःप्रभृतिभिर्गुणैः सह । स्तोमाः, स्तुतिविशेषाः । अभि अनूषत, सदा स्तुवन्ति, 'णु स्तुतौ' लुङ्, आत्मनेपदम् ॥ ८ ॥ इत्येकविंशो वर्गः ॥२१॥ एकादशं सूक्तम् ॥११॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥३॥ इतः परम् 'अग्निं दूतम्–' ($\frac{१२।१}{१११}$) इत्यारभ्य 'कस्य नूनम्' ($\frac{२४।१}{२५४}$) इत्यतः प्राक् ($\frac{२३।२०}{२४९}$), ($\frac{२३।२१}{२५०}$), ($\frac{२३।२२}{२५१}$), ($\frac{२३।२३}{२५२}$)

(११०) इन्द्रमीशानमोजसाभिस्तोमाअनूषत ॥ सहस्रंयस्यरातयउतवासन्तिभूयसीः॥८॥२१॥११॥३॥

(प०) इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ॥ सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ११ ॥ ३ ॥

(१११) अग्निंदूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसम् ॥ अस्ययज्ञस्यसुक्रतुम् ॥ १ ॥

(प०) अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ॥ अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ १ ॥

एतदृक्चतुष्टयं विना) एकोनचत्वारिंशदुत्तरर्क्शतस्य (केवल)मेधातिथिर्ऋषिर्ज्ञेयः ॥ तत्र 'अग्निं दूतम्–' ($\frac{१२।१}{१११}$) इति द्वादशं द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकमाग्नेयं सूक्तम् । (तत्र 'अग्निनाग्निः–' ($\frac{१२।६}{११६}$) इति पादो निर्मथ्याहवनीयरूपद्व्यग्निदैवतः' इति विशेषः) । एतत्तु गायत्रीछन्दस्कम्, तद्देवतास्तूक्ताः ($\frac{१।१}{१}$) ॥ अत्राग्निस्थोऽग्निनामा परशुरामो ज्ञेयः ॥

विश्ववेदसम्, विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः, विदेः असुन्, तं विश्ववेदसम्, विष्णावग्नौ च यथायोगं विश्ववेदनं ध्येयम्। अस्य, प्रमाणप्रमितस्य। यज्ञस्य सुक्रतुम्, यज्ञजातस्य सम्यग्ज्ञानिनम्। दूतम्, देवप्रार्थितकारित्वादुपचारेण दूतं विष्णुम्, हविर्भागार्थं देवप्रैष्यत्वहेतुना दूतं प्रसिद्धदेवम्। होतारम्, 'अग्निमीळे-' (१।१) इत्यत्रोक्तदिशा होतृस्थतया होतृनामकम्। अग्निम् [वयम्]। वृणीमहे, प्रार्थयामह इति यावत् ॥ १ ॥ [ऋत्विजः]। विश्पतिम्, विशां प्रजा

(११२) अग्निमग्निंहवीमभिःसदाहवन्तविश्पतिम् ॥ हव्यवाहंपुरुप्रियम् ॥ २ ॥

(प०) अग्निम्ऽअग्निम्। हवीमऽभिः। सदा। हवन्त। विश्पतिम् ॥ हव्यऽवाहम्। पुरुऽप्रियम् ॥२॥

(११३) अग्नेदेवाँइहावहजज्ञानोवृक्तबर्हिषे ॥ असिहोतानईड्यः ॥ ३ ॥

(प०) अग्ने। देवान्। इह। आ। वह। जज्ञानः। वृक्तऽबर्हिषे ॥ असि। होता। नः। ईड्यः ॥ ३ ॥

नां पतिम्। हव्यं वहतीति हव्यवाट् तं हव्यवाहम्। पुरुप्रियम्, पूर्णसुखम्। अग्निमग्निम्, प्रत्यग्निम्, हरे रूपबाहुल्यादग्नीनां चानेकत्वाद्वीप्सोपपत्तिः। हवीमभिः, ऋग्रूपैराह्वानैः। सदा। हवन्त, आह्वयन्तः, आहूतवन्त इति॥२॥ [हे] अग्ने। जज्ञानः, यजमानः, अस्मद्यज्ञे व्यज्यमानः। [त्वम्]। वृक्तबर्हिषे, वृक्तं विस्तृतं बर्हिर्येन तस्मै वृक्तबर्हिषे यजमानाय, तत्प्रयोजनाय। देवान्। इह, यज्ञे। आ वह ॥- [यतस्त्वम्] होता असि [अतः]। नः, अ

स्माकम्। ईड्यः [च] {असि} [ततः] ॥-इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [हे] अग्ने, ईश। यम्, यस्मात्। दूत्यम्, दूतस्य भावं कर्म वा।-यासि, प्रतिपद्यसे, देवानां प्रार्थितकृत्त्वेन दूतो यतः। [तस्मात्]। उशतः, आगन्तुमिच्छतः। तान्, सुरान्। वि बोधय, 'अमुष्य यज्ञे युष्माभिरागन्तव्यम्' इति विज्ञापय ॥ ततश्च— देवैः [सह] बर्हिषि। आ सत्सि।

(११४) ताँउशतोविबोधययदग्नेयासिदूत्यम् ॥ देवैरासत्सिबर्हिषि ॥ ४ ॥

(प०) तान्। उशतः। वि। बोधय। यत्। अग्ने। यासि। दूत्यम्। देवैः। आ। सत्सि। बर्हिषि॥४॥

(११५) घृताहवनदीदिवःप्रतिष्मरिषतोदह ॥ अग्नेत्वंरक्षस्विनः ॥ ५ ॥

(प०) घृतऽआहवन। दीदिऽवः। प्रति। स्म। रिषतः। दह ॥ अग्ने। त्वम्। रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

आसीदसि, उपवेक्ष्यसि, सीदतेः विकरणसीदादेशयोरभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥ (आ) घृतं सुघृतं शुद्धं यज्ञयोग्यं हवनं हविर्यस्य तस्य संबुद्धिः [हे] घृताहवन। दीदिवः, देदीप्यमान, यङ्लुगन्ताद्द्युत्यर्थाद्दीव्यतेः असुन्, अग्ने त्वम्। रिषतः, 'रिष हिंसायाम्' अन्तर्णीतण्यर्थोऽयम्, नाशकान्। रक्षस्विनः, रक्षांस्येषां सन्तीति तान्, रक्षसां

संबन्धिनो जनान्, यज्ञघ्नान् । प्रति दह स्म, प्रतिदहैव, 'दह भस्मीकरणे' नाशयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्यास्ये हविर्हूयते स जुह्वास्यः ॥–जुहु हवनाधिकरणमास्यं यस्येति, व्युत्पत्त्या जुह्वास्यः । कविः, सर्वज्ञः । गृहाणां पतिः=गृहपतिः । युवा, तरुणः । हव्यवाट् अग्निः । अग्निना, परेशेन त्वया । सम् इध्यते, संदीप्तो भवति, अग्न्यादीनां दीप्त्यादिप्रदस्त्वमिति यावत् ॥ प्रसिद्धाग्निविषये तु – जुह्वास्यः अग्निः, होमाधारत्वादाहवनीयोऽग्निः ।

(११६) अ॒ग्निना॒ग्निः समि॑ध्यते क॒विर्गृ॒हप॑तिर्यु॒वा॑ ॥ ह॒व्य॒वाड्जु॒ह्वा॑स्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

(प०) अ॒ग्निना॑ । अ॒ग्निः । सम् । इ॒ध्य॒ते॒ । क॒विः । गृ॒हऽप॑तिः । यु॒वा॑ ॥ ह॒व्य॒ऽवाट् । जु॒हुऽआ॑स्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

(११७) क॒विम॒ग्निमुप॑स्तुहि स॒त्यध॑र्माणमध्व॒रे ॥ दे॒वम॑मीव॒चात॑नम् ॥ ७ ॥

(प०) क॒विम् । अ॒ग्निम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । स॒त्यऽध॑र्माणम् । अ॒ध्व॒रे ॥ दे॒वम् । अ॒मी॒व॒ऽचात॑नम् ॥ ७ ॥

अग्निना, मथितेन गार्हपत्याग्निना । सम् इध्यते ॥–इत्यर्थो ध्येयः । अन्यत्समानम् ॥ ६ ॥ इति द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥ कविम्, सर्वज्ञम् । सत्याः साधवो धर्मा गुणा यस्यासौ तथा तं सत्यधर्माणम् । अमीवं दुःखं चातयति = नाशयति, अपसारयति वा = अमीवचातनम्, दुःखघ्नम् । अग्निम् देवम् । अध्वरे, यज्ञे । उप स्तुहि ॥–इति स्वा ॥ ४९ ॥

त्मानं प्रति, स्वान्तर्यामिणं प्रति वा, होतृगं प्रति वोच्यते ॥ ७ ॥ [हे] अग्ने देव यः । हविष्पतिः, यजमानः । दूतम् त्वाम् । सपर्यति, पूजयति । स्म । तस्य, यजमानस्य । प्राविता, प्रकर्षेण रक्षिता । भव ॥ ८ ॥ देववीतये, देवानां वीतय आगमनाय, तत्प्राप्तिरूपफलाय वा, 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इत्यतः क्तिन् । यः । हवि

(११८) यस्त्वाम॑ग्ने ह॒विष्प॑तिर्दू॒तं दे॑व स॒पर्य॑ति ॥ तस्य॑ स्म प्रावि॒ता भ॑व ॥ ८ ॥

(प०) यः । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विःऽप॑तिः । दू॒तम् । दे॒व॒ । स॒पर्य॑ति ॥ तस्य॑ । स्म॒ । प्र॒ऽअ॒वि॒ता । भ॒व॒ ॥ ८ ॥

(११९) यो अ॒ग्निं दे॒ववी॑तये ह॒विष्माँ॑ आ॒विवा॑सति ॥ तस्मै॑ पावक मृळय ॥ ९ ॥

(प०) यः । अ॒ग्निम् । दे॒वऽवी॑तये । ह॒विष्मा॑न् । आ॒ऽविवा॑सति ॥ तस्मै॑ । पा॒व॒क॒ । मृ॒ळ॒य॒ ॥ ९ ॥

(१२०) स नः॑ पावक दीदि॒वोऽग्ने॑ दे॒वाँ इ॒हा व॑ह ॥ उप॑ य॒ज्ञं ह॒विश्च॑ नः ॥ १० ॥

(प०) सः । न॒ः । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒ऽवः॒ । अग्ने॑ । दे॒वान् । इ॒ह । आ । व॒ह॒ ॥ उप॑ । य॒ज्ञम् । ह॒विः । च॒ । न॒ः ॥ १० ॥

ष्मान्, यजमानः । अग्निम् [त्वाम्] । आविवासति, आवासयत्याधत्ते पूजयति च । [हे] पावक ($\frac{१२।१०}{१२०}$) [त्वम्] तस्मै, तं यजमानम् । [सर्वदा] । मृळय, सुखय ॥ ९ ॥ [हे] पावक, पुनाति पवित्रयतीति पावक । दीदिवः, देदीप्यमान । [हे] अग्ने सः [त्वम्] इह नः यज्ञम् नः हविः च [प्रति] । देवान् उप आ वह ॥ अध्यात्मं तु–इह,

शरीरे। देवान्, तत्त्वाभिमानिनः। नः यज्ञम् नः हविः च [प्रति], त्वत्पूजारूपयज्ञादिसिद्ध्यर्थम्। उप आ वह॥–इत्यर्थः। अन्यत्समानम् ॥ १० ॥ [हे अग्ने] नवीयसा, अतिनूतनेन, इदानीमेव व्यज्यमानेन। गायत्रेण, साम्ना। स्तवानः, स्तूयमानः। सः [त्वम्]। नः, अस्मभ्यम्। रयिम्, वित्तम्। वीरवतीम्, पुत्रयुक्ताम्, भावप्रधानेन वीर्य

(१२१) सन॒:स्तवा॑न॒आभ॑रगाय॒त्रेण॒नवी॑यसा ॥ र॒यिंवी॒रव॑ती॒मिष॑म् ॥ ११ ॥

(प०) सः। न॒ः। स्तवा॑नः। आ। भ॒र॒। गा॒य॒त्रेण॑। नवी॑यसा ॥ र॒यिम्। वी॒रऽव॑तीम्। इष॑म् ॥ ११॥

(११२) अग्ने॑शु॒क्रेण॑शो॒चिषा॒विश्वा॑भिर्दे॒वहू॑तिभिः ॥ इ॒मंस्तोमं॑जुषस्वनः ॥ १२ ॥ २३ ॥ १२ ॥

(प०) अग्ने॑। शु॒क्रेण॑। शो॒चिषा॑। विश्वा॑भिः। दे॒वहू॑तिऽभिः ॥ इ॒मम्। स्तोम॑म्। जु॒ष॒स्व॒। न॒ः ॥ १२ ॥ २३ ॥ १२ ॥

युक्तां वा। इषम्, अन्नम्। [च]। आ भर, देहीत्यर्थः, 'भृञ् भरणे' शब्विकरणम् ॥ ११ ॥ [हे] अग्ने। शुक्रेण, शुभ्रेण, ज्वलतेति यावत्। शोचिषा, तेजसा। [युक्तस्त्वम्]। विश्वाभिः, सर्वाभिः। देवहूतिभिः, देवाह्वानैः सह। नः, अस्माकम्। इमम्। स्तोमम्, स्तुतिम्। जुषस्व, 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' वृणिव्रत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति त्रयो ॥ ५० ॥

विंशो वर्गः ॥ २३ ॥ द्वादशं सूक्तम् ॥ १२ ॥ अथ 'सुसमिद्धो न–' (१।१३।१/१२३) इति त्रयोदशं द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकमाप्रीसूक्तं गायत्रीछन्दस्कं प्रत्यृचं भिन्नदेवताकम्।–ताश्च देवता अग्निविशेषादयः ॥ तत्र (आद्यायास्तावदिध्मः समिद्धो वाग्निर्देवता ॥) [हे] होतः (१।१/१) पावक (१२।१०/१२०) अग्ने (१।१/१) व्याख्यातानि पदानि। सुसमिद्धः, अतिसुदीप्तः। [त्वम्]। नः हविष्मते, अस्मद्यजमानाय, तादर्थ्ये चतुर्थी। देवान् आ वह॥–आहूय–

(१२३) सु॒स॑मिद्धोन॒आव॑हदे॒वाँअ॑ग्नेह॒विष्म॑ते ॥ होत॑:पावक॒यक्षि॑च ॥ १ ॥

(प०) सुऽस॑मिद्धः। न॒ः। आ। व॒ह॒। दे॒वान्। अ॒ग्ने॒। ह॒विष्म॑ते ॥ होत॒रिति॑। पा॒व॒क॒। यक्षि॑। च॒ ॥१॥

(१२४) मधु॑मन्तंतनूनपाद्य॒ज्ञंदे॒वेषु॑नःकवे ॥ अ॒द्याकृ॑णुहि॒वीतये॑ ॥ २ ॥

(प०) मधु॑ऽमन्तम्। त॒नू॒ऽन॒पा॒त्। य॒ज्ञम्। दे॒वेषु॑। न॒ः। क॒वे॒ ॥ अ॒द्य। कृ॒णु॒हि॒। वी॒तये॑ ॥ २ ॥

यक्षि च, यज च, यजतेः व्यत्ययेन लुग्विकरणम्, सिप्, षत्वम्, कत्वं च॥–'देवान्, आ, वह' इति बहुवारोक्तिरादरार्था ॥ १ ॥ (द्वितीयस्यामृचि तनूनपाद्देवता ॥) 'तनूनपात्' इत्यग्निविशेषस्य नाम। विष्णोस्तु नपात्शब्दस्य पौत्रपर्यायत्वात्तनूभ्यो देहेभ्यो जातया वाचा व्यज्यमानत्वेन जातप्रायतया तनूपौत्रत्वेन 'तनूनपात्' इति नाम ज्ञेयम्॥[हे] कवे तनूनपात् [त्वम्]। वीतये, यजमानस्य देवताप्राप्त्यर्थम्। नः, अस्मदीयम्। मधुमन्तम्, मधु स्वादु, तद्युक्तं हवि

रादि, तद्वन्तम् । यज्ञम् अद्य [एव] देवेषु ।-कृणुहि, कुरु, देवान्प्रापय ॥ २ ॥ (तृतीयस्यामृचि नराशंसो देवता ॥-) इह, सर्वप्राणिनाम् । प्रियम् । मधुमती जिह्वा यस्य तं मधुजिह्वम् । हविष्कृतम्, हविषः कर्तारम् । नराशंसम्, 'शंसु स्तुतौ' नरैराशंस्यतया नराशंसनामकमग्निविशेषं हरिं च । अस्मिन् यज्ञे । उप ह्वये, अहमाह्वयामि

(१२५) न॒रा॒शंस॑मि॒हप्रि॒यम॒स्मिन्य॒ज्ञउप॑ह्वये ॥ मधु॑जिह्वंह॒वि॒ष्कृत॑म् ॥ ३ ॥

(प०) न॒रा॒शंस॑म् । इ॒ह । प्रि॒यम् । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह्व॒ये॒ ॥ मधु॑ऽजिह्वम् । ह॒वि॒ःऽकृत॑म् ॥ ३ ॥

(१२६) अग्ने॑सु॒खत॑मे॒रथे॑दे॒वाँई॑ळि॒तआव॑ह ॥ असि॒होता॒मनु॑र्हितः ॥ ४ ॥

(प०) अग्ने॑ । सु॒खऽत॑मे । रथे॑ । दे॒वान् । ई॒ळि॒तः । आ । व॒ह॒ ॥ असि॑ । होता॑ । मनु॑ःऽहितः ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥ (चतुर्थ्या ऋच इळो देवता ॥-) [हे] अग्ने । ईळितः, स्तुतः । [त्वम्] । सुखतमे रथे, सुखतमेन रथेन, अतिशयेन सुखकारिणा रथेन । देवान् आ वह ॥-[यस्मात्त्वम्] होता असि । मनुर्हितः, मनुशब्दपर्यायोऽत्र मनुश्शब्दः, मनुर्भ्यो मनुभ्यो देवभ्यो हितः। [च] {असि} ॥ अध्यात्मं तु-देवा इन्द्रियाभिमानिनः । रथो देहः, ॥ ५१ ॥

तत्र यथाश्रुतैव सप्तमी । अन्यत्समानम् ॥ ४ ॥ (पञ्चमी तु बर्हिर्देवताका ॥) [हे] मनीषिणः, बुद्धिमन्त ऋत्विजः । यत्र, स्थाने । अमृतस्य, देवतासमुदायस्य । चक्षणम्, दर्शनं भवति, चक्षिङः ख्याञादेशाभावश्छान्दसः, 'छन्दस्युभयथा' इति ल्युटः सार्वधातुकत्वेन वा, 'चक्ष दर्शने' इति धात्वन्तरं वा । [तत्] तत्र । घृतपृष्ठम्, घृतस्थानात्पश्चिमतो वर्तमानं देवस्थानम्, देवस्थाने । आनुषक्, सर्वतः । बर्हिः । स्तृणीत, विस्तारयत ॥ अध्यात्मं

(१२७) स्तृ॒णी॒तब॒र्हिरा॑नु॒षग्घृ॒तपृ॑ष्ठंमनीषिणः ॥ यत्रा॒मृत॑स्य॒चक्ष॑णम् ॥ ५ ॥

(प०) स्तृ॒णी॒त । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । म॒नी॒षि॒णः ॥ यत्र॑ । अ॒मृत॑स्य । चक्ष॑णम् ॥ ५ ॥

(१२८) विश्र॑यन्तामृ॒ता॒वृधो॒द्वारो॑दे॒वीर॑स॒श्चतः॑ ॥ अ॒द्यानू॒नंच॒यष्ट॑वे ॥ ६ ॥ २४ ॥

(प०) वि । श्र॒य॒न्ता॒म् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । द्वारः॑ । दे॒वीः । अ॒स॒श्चतः॑ ॥ अ॒द्य । नू॒नम् । च॒ । यष्ट॑वे ॥ ६ ॥ २४ ॥

तु-घृतपृष्ठम्, घृतः शुद्धो विष्णुः पृष्ठे उपरिभागे यस्य तद्घृतपृष्ठमित्यर्थः ॥ [हे] मनीषिणः, देवाः । यत्र, मनसि । अमृतस्य, मृतिहीनस्य विष्णोः । चक्षणम्, दर्शनं भवति । [तत्] घृतपृष्ठम्, तत्र घृतपृष्ठे मनसि । आनुषक्, सर्वतः । बर्हिः, बृहत्त्वाद्बर्हिस्शब्दितं वेदवाक्यम् ।-स्तृणीत, तेन मनः संयोजयत ॥-इति ॥ ५ ॥ (षष्ठ्यामृचि द्वारो देवीर्देवताः ॥) ऋतवृधः, ऋतरूपेण यथार्थज्ञानरूपेण हरिणा वृधो वृद्धाः । असश्चतः, सङ्गहीनाः, सश्चतेः

मन्त्रार्थ- (धा० वैदिकनिघण्टौ २।१४) सङ्गार्थात्किप्, 'ह्रस्वस्य-' इति तुक्। द्वारः देवीः, द्वारो देव्यः, श्रियो दास्यः। मञ्जरी.
अ.१अ.१ अद्य, अस्मिन्नहनि। नूनम्, निश्चितम्, अद्यैवेति यावत्। यष्टवे, यष्टुम्, यजनरूपप्रयोजनाय। च। वि। व० २५
॥ ५२ ॥ श्रयन्ताम्, नो मानसे यज्ञे बाह्ययज्ञे च वर्तन्ताम् ॥-यद्वा-ऋतवृधः, ज्ञानरूपा वृद्धाश्चेत्यृतवृधः। द्वारः, मुमुक्षूणां साक्षाद्द्वारभूताः। सर्वतः सङ्गहीनत्वेन असश्चतः। देवीः, देव्यः, क्रीडादिगुणोपेता भगवतः स्त्रीरूपविशेषाः। अद्य नूनम्, अद्यैव। यष्टवे च। वि श्रयन्ताम्, नो बाह्याभ्यन्तरयज्ञे वर्तन्तामित्यर्थः॥ अत्र 'ॐ प्रकृतिश्च प्रति

(१२९) नक्तोषासासुपेशसास्मिन्यज्ञउपह्वये ॥ इदंनोबर्हिरासदे ॥ ७ ॥

(प०) नक्तोषसा । सुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये ॥ इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥७॥

ज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ' (१।४।२४) इत्यत्रोक्तदिशा अव्यवधानेन सूतिहेतुत्वरूपस्त्रीत्वस्य भावेन स्त्रीलिङ्गत्वम्, 'ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ-'(१।२।११) इत्यादावुक्तदिशा रूपबाहुल्येन बहुवचनम्, 'ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ' (३।२।३९) इत्यत्रोक्तन्यायेन भगवत एव मुख्यतो मोक्षसाधनत्वं चोपपादनीयम् ॥ ६ ॥ इति चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥ (सप्तम्यामृचि नक्ता चोषासा च देवते ॥) सुपेशसा, सुपेशसौ, शोभनरूपयुक्ते। नक्तोषसा, नक्तोषसौ, रात्र्युषः ॥ ५२ ॥
कालाभिमानिदेवते (दुर्गादेव्यश्विभार्या च), पापाद्यसङ्गत्वप्रकाशरूपत्वनिमित्ताभ्यां नक्तोषस्शब्दितभगवदीयस्त्रीरूपवि

शेषौ वा। नः, अस्माकम्। अस्मिन् यज्ञे। इदम् बर्हिः, अस्मिन्बर्हिषि। आसदे, आसदनाय, संपदादित्वाद्भावे क्विप्, संस्थित्यै। उप ह्वये, उपह्वयामि॥ 'अन्जू व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु' इत्यतः क्तप्रत्यये 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपे नसमासे शकन्ध्वादित्वेन पररूपे (टापि) 'नक्ता' इति विष्णवर्थत्वपक्षे व्युत्पत्तिर्ज्ञेया॥ तथा-'वश कान्तौ' इत्यतः कसुन्प्रत्यये 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे षत्वे च 'उषस्' इति रूपम्, स्त्रीत्वं प्राग्वत् ($\frac{1।3।6}{1।28}$), द्वित्वं

(१३०) तासुजिह्वाउपह्वयेहोतारादैव्याकवी ॥ यज्ञंनोयक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

(प०) ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवीइति ॥ यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥८॥

(१३१) इळासरस्वतीमहीतिस्रोदेवीर्मयोभुवः ॥ बर्हिःसीदन्त्वस्रिधः ॥ ९ ॥

(प०) इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः ॥ बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥ ९ ॥

च ($\frac{1।3।6}{1।28}$) ॥ ७ ॥ (अष्टम्यां तु प्रचेतसौ दैव्यौ होतारौ देवते ॥) सुजिह्वौ, शोभना जिह्वा ययोस्तौ सुजिह्वौ। कवी, सर्वज्ञौ। दैव्या, दैव्यौ, दूतत्वेन देवसंबन्धिनौ। होतारा, होतारौ, गार्हपत्याहवनीयौ, तद्गतविष्णुरूपविशेषौ च। उप ह्वये॥ आगत्य च-- ता, तौ। नः, अस्मदीयम्। इमम् यज्ञम्। यक्षताम्, देवेषु सदा यजताम्, प्रयच्छताम्, यजतेः लेट्यडागमसिप्पत्वकत्वानि ॥ ८ ॥ (नवम्या ऋचः सरस्वतीळाभारत्यस्तिस्रो देव्यो देवताः ॥) इळा ईड्य

त्वेन हेतुना श्रीरिळा, 'ईड स्तुतौ' इत्यतोऽकारप्रत्ययटाप्प्रत्ययौ, ईकारस्य ह्रस्वता । सरस्वती, ब्रह्माणी, व्युत्पादितमेत त्पदं पुरस्तात् 'पा॒व॒का नः॒ सर॑स्वती—' (३।१०/२८) इत्यादौ ।–मही, महत्त्वेन हेतुना 'मही' इत्युक्ता श्रियोऽपररूपात्मिका भूदेवी, वायुभार्या भारती वा ।– एतन्निष्ठा इळादिनामानो भगवदीयस्त्रीरूपविशेषाश्च । मयोभुवः, सुखाश्रयभूताः । अस्रिधः, अविनाशाः । तिस्रः । देवीः, देव्यः, देवशब्दार्थ उक्तः 'अ॒ग्निमी॑ळे–' (१।१/१) इत्यत्र । बर्हिः, बर्हिषि । सीदन्तु, उपविशन्तु ॥ ९ ॥ (दशम्यामृचि त्वष्टा देवता ॥) त्वष्टारम्, तेजस्विनम्, बलवन्तं वा, 'त्विष दीप्तौ'

(१३२) इ॒हत्वष्टा॑रमग्रि॒यंवि॒श्वरू॑पमु॒प॑ह्वये ॥ अ॒स्माक॑मस्तु॒केव॑लः ॥ १० ॥

(प०) इ॒ह । त्वष्टा॑रम् । अ॒ग्रि॒यम् । वि॒श्वऽरू॑पम् । उप॑ । ह्व॒ये ॥०॥ (७।१०/७०) ॥ १० ॥

(१३३) अव॑सृजावनस्पते॒देव॑दे॒वेभ्यो॑ह॒विः ॥ प्रदा॒तुर॑स्तु॒चेत॑नम् ॥ ११ ॥

(प०) अव॑ । सृ॒ज । व॒न॒स्प॒ते॒ । देव॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः ॥ प्र । दा॒तुः । अ॒स्तु॒ । चेत॑नम् ॥ ११ ॥

इत्यतस्तृन्प्रत्यय उपधाया अकारोऽनिट्त्वं च । अग्रियम्, अग्रे भवं प्रधानम्, अग्रशब्दाद्घप्रत्ययः । विश्वरूपम्, विश्वानि रूपाणि वस्तूनि यस्मादिति व्युत्पत्त्या विश्वरूपकर्तारम्, विश्वं पूर्णं रूपं यस्येति वा विश्वरूपम् । इह, यज्ञे । उप ह्वये ॥ [स त्वष्टा] अस्माकम् केवलः अस्तु, अस्माकमेव पालयितास्त्वित्यर्थः ॥ प्रसिद्धत्वष्टर्यग्रियत्वादि यथा योग्यं ध्येयम् ॥ १० ॥ (एकादशी वनस्पतिदेवताका) ॥ [हे] वनस्पते, वनसां वनानां वा भजनीयानां पते, व

नतेः कर्मण्यसुन्, अकारप्रत्ययो वा, तत्पक्षे पारस्करादित्वेन समासे सुडागमः । देव [त्वम्] देवेभ्यः हविः । अव सृज, देहि ॥ तेन च– प्र दातुः, यजमानस्य । चेतनम्, ज्ञानम् ।–अस्तु ।– 'चिती संज्ञाने' भावे ल्युट् ॥ ११ ॥ (द्वादश्यामृचि तु स्वाहाकृतयो देवताः) ॥ स्वाहा, स्वं स्वीयं भागं प्रत्याजिहीते आगतिमानिति वा– सुष्ठु समन्तान्न हीयत इति वा सुष्ठु समन्तान्न ह्रियते केनापि नापह्रियत इति वा–'स्वाहा' इत्युक्तः स्त्रीरूपो हरिः । यज्वनः, यजमानस्य । गृहे [वर्तमानम्] यज्ञम् इन्द्राय ।– कृणोतन, करोतु, इन्द्रं प्रापयत्विति यावत्, 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य

(१३४) स्वाहा॑य॒ज्ञंकृ॑णोत॒नेन्द्रा॑य॒यज्व॑नोगृ॒हे ॥ तत्र॑दे॒वाँउप॑ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥ १३ ॥

(प०) स्वाहा॑ । य॒ज्ञम् । कृ॒णो॒त॒न॒ । इन्द्रा॑य । यज्व॑नः । गृ॒हे ॥ तत्र॑ । दे॒वान् । उप॑ । ह्व॒ये ॥ १२ ॥ २५ ॥ १३ ॥

तनबादेशः ॥ 'स्वाहाकारं यजति' इति वाक्योक्तोत्तमप्रयाजाख्ये यज्ञे स्वाहा यक्ष्यमाणा, न तत्रेन्द्रसंबन्धोऽस्ति, इति मते—इन्द्राय, इन्द्रस्य संबन्धिनः । यज्वनः गृहे [वर्तमानम्] यज्ञम् । कृणोतन, प्रवर्तयतु ।–इति योजना ॥ किं च, तत्र, यज्ञे । देवान् उप ह्वये ॥ 'स्वाहा' इत्यस्याद्येऽर्थे–स्वशब्दे कर्मण्युपपद आङ्पूर्वात् 'ओहाङ् गतौ' इत्यतः कर्तर्यकारप्रत्ययः, स्त्रियां टाप् । द्वितीये––'सु, आङ्' इत्यतो उभयपूर्वात् 'ओहाक् त्यागे' कर्मण्यकारप्रत्यये टाप् । तृतीये च– स्वाङ्पूर्वात् 'हृञ् हरणे' इत्यतो डप्रत्यये टाप् ॥ प्रसिद्धस्वाहायां यथायोगमवयवार्थो

ज्ञेयः ॥ १२ ॥ इति पञ्चविंशो वर्गः ॥ २५ ॥ त्रयोदशं सूक्तम् ॥ १३ ॥ अथ 'ऐभिरग्ने-' (१४।१/१३५) इति चतुर्दशं द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकं गायत्रीछन्दस्कं वैश्वदेवं सूक्तम् ॥ [हे] अग्ने । दुवः, सर्वकामदोग्धारः, 'दुह प्रपूरणे' इत्यतो डुप्रत्ययः । गिरः, अस्मदियाः स्तुतिरूपा गिरः प्रति । सोमपीतये । एभिः, प्रसिद्धैः । विश्वेभिः, विश्वैः । देवेभिः, देवैः सह । आ याहि ॥ आगत्य च- यक्षि च, यज च ॥ १ ॥ [हे] विप्र, मेधाविन्, 'विप्रा

(१३५) ऐभिरग्नेदुवोगिरोविश्वेभिःसोमपीतये ॥ देवेभिर्याहियक्षिच ॥ १ ॥

(प०) आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये ॥ देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

(१३६) आत्वाकण्वाअहूषतगृणन्तिविप्रतेधियः ॥ देवेभिरग्नआगहि ॥ २ ॥

(प०) आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः ॥ देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

सो वा धियायवः' (८।६/७६) इत्युक्तेः । अग्ने । कण्वाः, कण्वसंबन्धिनो वयमिति यावत् । त्वा, त्वाम् । आ अहूषत, आहूतवन्तः, 'ह्वेञ् शब्दे-' 'लुङ्' ॥ किं च- ते, तव धियः, बुद्धीः ।- गृणन्ति, स्तुवन्ति । त्वाम् 'अतिशयितबुद्धिमानसि' इत्यादिरूपेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ [स त्वम्] देवेभिः , देवैः सह । आ गहि, आगच्छ, 'इषुगमियमां छः' इति ॥ ५४ ॥

गमेः छादेशाभावेऽनुनासिकलोपे च रूपम् ॥ भाष्यकृदव्याकृतेयमृक् ॥ २ ॥ इन्द्रवायू, भगवति कृतव्युत्पादनाविमौ शब्दौ 'वायवा याहि-' (२।१/१०) 'इन्द्रवायू इमे-' (२।४/१३) इत्यत्र । बृहँश्चासौ पतिश्चेति वा, बृहत्या वाचः पतिरिति वा, तं बृहस्पतिम्, 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' इति तलोपसुडागमौ, तथा च कण्वश्रुतिः- 'एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः' (३।३।२०) मित्रा, मित्रौ, मित्रसाहचर्याद्वरुणोऽपि मित्रपदेन गृह्यते, 'दस्रा' (३।३/२१) इत्येकनाम्ना यथा द्वयोरुक्तिस्तद्वत्, 'मित्रं हुवे-' (२।७/१६) इत्यत्र मित्रावरुणशब्दावपि निरुक्तौ ।

(१३७) इन्द्रवायूबृहस्पतिंमित्राग्निंपूषणंभगम् ॥ आदित्यान्मारुतंगणम् ॥ ३ ॥

(प०) इन्द्रवायूइति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

अग्निम् । पोषयति पूर्णत्वाद्वा पूषणम्, 'पुष पुष्टौ' इत्यतो ण्यर्थान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां क(नि)न्प्रत्यय उपधादीर्घत्वम् । भगम्, समग्रैश्वर्यादिरूपम् । आदिस्थत्वात्पृथिवीरसमाददाना यान्तीति हेतोर्वा आदित्यान्, रूपबहुत्वाद्बहुवचनम्, आद्येऽर्थे- 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र योगविभागादादिपदात्त्यप, द्वितीये—आङ्पूर्वात् 'दाण् दाने' इत्यत इतङ्प्रत्यये टिलोपे 'आदित' इति भवति, 'या प्रापणे' इत्यतोऽकारप्रत्यय आकारलोपे 'यः' इति रूपम्, 'आदिश्चासौ यश्चेत्यादित्यः' इति

विग्रहः, (भत्वाज्जश्त्वाभावः,) तथा च श्रुतिः— 'एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति–' (बृ०उ०५।९।५) इति । माभिर्वे दप्रमाणै रुतं प्रतिपादितमिति मारुतम्, 'रु शब्दे' इत्यतः क्तप्रत्ययः । गणम्, समूहम् ॥– '[आ अहूषत]' (१४।२/१३६) इत्यनुवृत्त्यान्वयः ॥ ३ ॥ [हे देवाः] । मत्सराः, मदकारिणः, मत्=मदं सरन्ति, अन्तर्णीतणिच्, सारयन्ति गमयन्तीति व्युत्पत्तेर्मत्पूर्वात् 'सृ गतौ' इत्यतोऽकारप्रत्ययः । मादयिष्णवः, मदकरणशीलाः, ण्यन्तात् 'मदी हर्षे' इत्यतः 'णेश्छन्दसि' इति शीलार्थ इष्णुच्प्रत्ययः, मदकारित्वशीलत्वमधिकं वक्तुमिदं पदम्, अतो न ('मत्सराः' इति)

(१३८) प्रवो॑भ्रियन्त॒इन्द॑वोमत्स॒रामा॑दयि॒ष्णवः॑ ॥ द्र॒प्सामध्वः॑श्चमू॒षदः॑ ॥ ४ ॥

(प०) प्र । वः॒ । भ्रि॒य॒न्ते॒ । इन्द॑वः । म॒त्स॒राः । मा॒द॒यि॒ष्णवः॑ ॥ द्र॒प्साः । मध्वः॑ । च॒मू॒ऽसदः॑ ॥४॥

पूर्वपदेन पुनरुक्तिरिति ज्ञेयम् । द्रप्साः, द्रवणरूपाः, 'द्रु गतौ' इत्यतः प्सप्रत्यय उकारस्याकारः । मध्वः, मधवः, यणादेशः, स्वादवः । चमूषदः, चम्वां चमसे सीदन्तीति तथा चमसस्थाः । इंदवः, सोमाः । वः, युष्मदर्थे । प्रभ्रियन्ते, संपाद्यन्ते, 'तान्पिबत' इत्याशयः ॥ अध्यात्मं तु––[हे तत्त्वदेवाः]। मत्सराः, मदकारिणः । मादयिष्णवः, मदकरणशीलाः । द्रप्साः, चञ्चलाः । मध्वः, स्वादवः । चमूषदः, शिरोलक्षणचमसस्थिताः, 'ता एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः–' (ऐ०उ०२।२।४) इति श्रुतेर्मनसः शिरःस्थानकत्वात्, इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमसः–'

(बृ०उ०४।२।३) इति श्रुत्या चमूशब्दितचमसस्य शिरोवाचित्वं ज्ञेयम् । इंदवः, इकारस्य कामवाचित्वादिं काममिष्टं ददतीतींदवो मनोवृत्तयः, इदं च निर्वचनं सोमेऽपि समम् । वः, युष्मदर्थे । प्र भ्रियन्ते, समाधीयन्ते इत्यर्थः, 'ताः पिबत' इति तत्पानाभिप्रायश्च 'वायवा याहि–' (२।१/१०) इत्यत्रोक्तः ॥ ४ ॥ [हे देव] हविष्मन्तः । अवस्यवः, अवोऽवनमात्मन इच्छन्तीत्यवस्यवः, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । वृक्तबर्हिषः, विस्तृतबर्हिषः । अरंकृतः, अरमलम्, कृतः

(१३९) ईळ॑तेत्वाम॑वस्य॒वः॒कण्वा॑सोवृ॒क्तब॑र्हिषः ॥ ह॒विष्म॑न्तोअ॒रं॒कृतः॑ ॥ ५ ॥

(प०) ईळ॑ते । त्वाम् । अ॒व॒स्यवः॑ । कण्वा॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ॥ ह॒विष्म॑न्तः । अ॒र॒म्ऽकृतः॑ ॥ ५ ॥

(१४०) घृ॒तपृ॑ष्ठामनो॒युजो॒येत्वा॒वह॑न्ति॒वह्न॑यः ॥ आदे॒वान्त्सोम॑पीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

(प०) घृ॒तऽपृ॑ष्ठाः । म॒नः॒ऽयुजः॑ । ये । त्वा॒ । वह॑न्ति । वह्न॑यः ॥ आ । दे॒वान् । सोम॑ऽपीतये ॥६॥२६॥

कर्तारः, अतिशयेन कर्मणां कर्तारः, भूषयितार इति वा, लकारस्य रेफादेशः । कण्वासः, कण्वाः, वयमिति यावत्, 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकस्मिन्नपि मेधातिथौ बहुवचनम्, कण्वप्रभृतीनां बहूनामृषित्वात्कण्वप्रभृतय इति वार्थः । त्वाम् । ईळते, स्तुवन्ति, 'ईड स्तुतौ' डस्य ळश्छन्दसि ॥ ५ ॥ [हे अग्ने] ये । घृतपृष्ठाः, घृतमिव स्निग्धं पृष्ठं येषामिति वा घृतः शुद्धो हरिः पृष्ठे येषामिति वा,— निर्दोषेण हरिणारूढा इति यावत् । मनोयुजः, सारथेर्मनोमात्रेण रथे

योज्याः । वाहकत्वात् वह्नयः, वहतेः निः, अश्वाः । सोमपीतये । त्वा, त्वाम् । देवान्[च यज्ञं प्रति] आ व हन्ति ॥ – ‘ ये ’ इत्यस्योत्तरमन्त्रे (१४।७/१४१) अन्वयः ॥ ६ ॥ इति षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥ [हे] अग्ने । [ये] (१४।६/१४०) एवंविधा अश्वाः । ({ तान् },) तैः (व्यत्ययात्) । यजत्रान्, विष्णुं यजतः, स्तोतॄनिति वा । ऋतवृधः, ऋतेन सम्य ग्ज्ञानरूपेण हरिणैधितान् । तान्, देवान् । पत्नीवतः । – कृधि, कुरु, यज्ञं प्रत्यागन्तुं पत्नीभिः सह योजय, पत्नी

(१४१) तान्यजत्राँ॑ऋ॒ता॒वृधो॒ऽग्ने॒पत्नी॑वतस्कृधि ॥ मध्वः॑सुजिह्वपायय ॥ ७ ॥

(प०) तान् । यज॑त्रान् । ऋ॒त॒ऽवृध॑ः । अग्ने॑ । पत्नी॑ऽवतः । कृ॒धि॒ ॥ मध्वः॑ । सु॒ऽजि॒ह्व॒ । पा॒य॒य॒ ॥ ७ ॥

(१४२) येयज॑त्रा॒यई॒ड्या॒स्तेते॑पिबन्तु॒जि॒ह्वया॑ ॥ मधो॑रग्ने॒वष॑ट्कृति ॥ ८ ॥

(प०) ये । यज॑त्राः । ये । ईड्या॑ः । ते । ते॒ । पि॒ब॒न्तु॒ । जि॒ह्वया॑ ॥ मधो॑ः । अ॒ग्ने॒ । वष॑ट्ऽकृति ॥ ८ ॥

सहितानुक्तलक्षणैरश्वैरिहानयेति भावः ॥ आनीय च– [हे] सुजिह्व । मध्वः, मधु, स्वादु सोमम् । पायय ॥ विष्णुप क्षे तु– ‘यजत्रान्’ इति कर्मणि, ‘इज्यान्’ इति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥ [हे] अग्ने । जयत्राः, यजन्तः, पूर्ववत् (१४।७/१४१) इज्या इति वा । ईड्याः, स्तुत्याः । [च] ये ये [देवाः सन्ति] ते { ते } [सर्वे] । वषट्कृति, संपदादित्वाद्भावे ॥ ५६ ॥

क्विप्, वषट्कृतौ सत्याम् । ते, तव, त्वदीयया । जिह्वया । मधोः, मधु । पिबन्तु ॥ अत्र द्वितीयः ‘ते॒’ इति शब्दः षष्ठ्यन्तः, अनुदात्तत्वात्, आद्यः (‘ते’ इति शब्दः) प्रथमान्तो द्विरावर्तत इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ होता विप्रः [अग्निः] । उषर्बुधः, प्रकाशरूपत्वादुषर्ब्रह्म, तद्बुध्यन्त इत्युषर्बुधो ब्रह्मविदस्तान् । विश्वान् । देवान्, सोमपान् । सूर्यस्य रोचनात्, सूर्यस्य संबन्धेनातिप्रकाशमानत्वेन रोचनपदोक्तात्स्वर्गात् । इह, यज्ञं प्रति । आकीम् वक्षति,

(१४३) आकीं॑सूर्य॑स्यरोच॒नाद्विश्वा॑न्दे॒वाँ उ॑ष॒र्बुध॑ः ॥ विप्रो॒होते॒हव॑क्षति ॥ ९ ॥

(प०) आकी॑म् । सूर्य॑स्य । रो॒च॒नात् । विश्वा॑न् । दे॒वान् । उ॒षः॒ऽबुध॑ः ॥ विप्र॑ः । होता॑ । इ॒ह । व॒क्ष॒ति॒ ॥ ९ ॥

(१४४) विश्वे॑भिःसो॒म्यंमध्वग्न॒इन्द्रे॑णवा॒युना॑ ॥ पिबा॑मि॒त्रस्य॒धाम॑भिः ॥ १० ॥

(प०) विश्वे॑भिः । सो॒म्यम् । मधु॑ । अग्ने॑ । इन्द्रे॑ण । वा॒युना॑ ॥ पिब॑ । मि॒त्रस्य॑ । धाम॑ऽभिः ॥ १० ॥

आवहेत्, ‘आकीम्’ इत्याङर्थे निपातः, वहतेः लेटि ‘वक्षति’ इति रूपम् ॥ ९ ॥ [हे] अग्ने । मित्रस्य धामभिः, ‘मि॒त्रं हु॑वे–’ (२।७/१६) इत्यत्रोक्तदिशा मित्रनाम्नो विष्णोर्धामभिरधिष्ठानभूतैः । विश्वेभिः, विश्वैर्देवैः । इन्द्रेण वायुना [च सह] । सोम्यम्, सोमस्वरूपम् । मधु पिब ॥–इन्द्रवाय्वोः प्राधान्यात्पृथगुक्तिः ॥ १० ॥ [हे] अग्ने मनु

र्हितः (मनुभ्यो देवेभ्यो हितः) होता त्वम् । यज्ञेषु सीदसि, यज्ञानामधिष्ठाता भवसि ॥ तस्मात्-सः { त्वम् }
नः इमम् अध्वरम् । यज, देवेभ्यो देहि ॥ ' सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ' इति ' सेमम् ' इति साधु ॥ ११ ॥ [हे
अग्ने] देव [त्वम्] हि रथे । अरुषीः, अरुणाः अग्निसप्रभाः अश्वतरीः । युक्ष्व, संयोजय ॥-अथ वा, अरुषीः,

(१४५) त्वंहोतामनुर्हितोऽग्नेयज्ञेषुसीदसि ॥ सेमंनोअध्वरंयज ॥ ११ ॥

(प०) त्वम् । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ॥ सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥११॥

(१४६) युक्ष्वाह्यरुषीरथेहरितोदेवरोहितः ॥ ताभिर्देवाँइहावह ॥ १२ ॥ २७ ॥ १४ ॥

(प०) युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः ॥ ताभिः । देवान् । इह । आ । वह ॥१२॥

(१४७) इन्द्रसोमंपिबऋतुनात्वाविशन्त्विन्दवः ॥ मत्सरासस्तदोकसः ॥ १ ॥

(प०) इन्द्र । सोमम् । पिब । ऋतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इंदवः ॥ मत्सरासः । तत्ऽओकसः ॥१॥

लोहिताः अश्वाः । [च] युक्ष्व, युङ्क्ष्व ॥ हरितः, हरिद्वर्णाः दूर्वासप्रभाः अश्वतरीः । [च] { युक्ष्व } ॥ रोहितः,
रोहिन्मृगीः । [वा] { युक्ष्व } ताभिः, (अश्वाभिः) अश्वतरीभी रोहिद्भिर्वा युक्तेन रथेन । देवान् । इह, यज्ञे ।
आ वह ॥ १२ ॥ इति सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥ चतुर्दशं सूक्तम् ॥ १४ ॥ अथ ' इन्द्र सोमम्-'($\frac{१५।१}{१४७}$) इति ॥ ५७ ॥

पञ्चदशं द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकमृतव्यं (ऋतुदेवताकम्) गायत्रीछन्दस्कं सूक्तम् । अवान्तरदेवताभेदश्च तत्र
तत्र ज्ञेयः ॥ (तत्र-) (आद्या तावदिन्द्रदेवतकापि ॥-) [हे] इन्द्र । ऋतुना, गतिहेतुत्वनिमित्तेन ऋतुशब्दित
मार्गेण, गत्येति यावत् ।-ऋतुना, पुष्पोद्भवादिस्वलिङ्गावगतिहेतुत्वहेतुना ऋतुनामकऋतुदेवतया सह ।-ऋतुना, लक्ष
णया ऋतुसंबन्धिपात्रेण ।-सोमम् पिब, इत्यृतुपदस्यार्थत्रयम्, 'ऋ गतौ' इत्यतः करणे तुप्रत्ययः ॥ तदोकसः,
तहतुपात्रमोको येषां ते तदोकसः ऋतुपात्रस्थाः । मत्सरासः, प्राग्वत् ($\frac{१४।४}{१३८}$) इंदवः ($\frac{१४।४}{१३८}$) । त्वा आ विशन्तु,

(१४८) मरुतःपिबतऋतुनापोत्राद्यज्ञंपुनीतन ॥ यूयंहिष्ठासुदानवः ॥ २ ॥

(प०) मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन ॥ यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः ॥ २ ॥

त्वदुदरस्था भवन्तु ॥ १ ॥ [हे] मरुतः । ऋतुना, प्राग्वत् ($\frac{१५।१}{१४७}$) पोत्रात्, पावनहेतुना पोतृदैवतात्वहेतुना च पो
तृनामकानां भवतां संबन्धिनः पात्रात्, तृतीयार्थे पञ्चमी, पोतृपात्रेण । पिबत । '[सोमम्]' इति शेषः ॥ पीत्वा
च-यज्ञम् । पुनीतन, पावयत, 'त' इत्यस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ ततश्च-यूयम् । हि, यस्मात् । सुदा
नवः, शोभनदानशीलाः ।-स्थ, ददातेः नुः, तस्मादस्मभ्यमभिमतं दत्तेत्यभिप्रायः ॥ 'हि ष्ठा' इति सुषामादित्वात्षत्व

म् ॥२॥ (तृतीयस्यां विष्णुरिन्द्रोऽग्निस्त्वष्टा वापि देवता ॥–) [हे] नेष्टः, नेतृत्वहेतुना नेष्टृत्विग्देवतात्वहेतुना च नेष्टृपदोक्त=विष्णो, इन्द्र, अग्ने, त्वष्टर्वा, 'नयतेः षुक्च' इति तृन्षुगागमश्च, 'पुगन्त–' इति गुणः, ष्टुत्वम् । ग्नावः, गमनशीलत्वाद् ग्ना नद्यः, गमेः नो डिच्च, ग्ना अस्य सन्तीति ग्नावान्, तस्य संबुद्धिर्ग्नावन्, 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति रुः, ग्नावः, नदीदेवीभिः सहित। ऋतुना, प्राग्वत् (१५।१/१४७)। पिब [सोमम्] ॥ पीत्वा च–नः यज्ञम्। अभि गृणीहि, 'साधु

(१४९) अभियज्ञंगृणीहिनोग्नावोनेष्टःपिबऋतुना ॥ त्वंहिरत्नधाअसि ॥ ३ ॥

(प०) अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः। ग्नावः। नेष्टरिति । पिब । ऋतुना॥ त्वम् । हि। रत्नऽधाः । असि॥

(१५०) अग्नेदेवाँइहावहसादयायोनिषुत्रिषु ॥ परिभूषपिबऋतुना ॥ ४ ॥

(प०) ॥०॥ (१२।३/११३) । सादय । योनिषु । त्रिषु ॥ परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

रयम्' इति प्रशंसावाक्यं ब्रूहि ॥ त्वम् । हि, यस्मात्। रत्नधाः, रतिधारकः।–असि, 'रत्नऽधातमम्' (१।१/१) इत्यत्र व्युत्पादितमेवैतत्पदम्, तस्मादस्मभ्यं रतिं देहीति भावः ॥ विष्णौ तु– न विद्यते ईष्टेशिता यस्यासौ 'नेष्टा' इत्येवं व्युत्पत्त्यन्तरं च ध्येयम् ॥ ३ ॥ (चतुर्थ्यामग्निरपि देवता ॥–) [हे] अग्ने देवान् । इह, यज्ञे । आ वह ॥ आगताँश्च–त्रिषु, तिसृषु । योनिषु, स्थानेषु, उत्तरवेदिसदःप्राग्वंशेषु । सादय, उपवेशय ॥ परिभूष, देवोपवेशनेन नो यज्ञं प ॥ ५८ ॥

रिभूषय ॥ 'पिब ऋतुना' इत्युक्तार्थम् (१५।१/१४७) ॥ ४ ॥ (पञ्चम्यपीन्द्रदेवतकापि ॥–) [हे] इन्द्र [त्वम्] राधसः, नो राधसोऽर्थे, इष्टसिद्ध्यर्थम् । ऋतून् अनु, ऋतुदेवताभिः सहेति यावत् । ब्राह्मणात्, 'ब्रह्मा' इति ब्राह्मणाच्छंसिरूपऋत्विग्विशेषः, तस्येदं ब्राह्मणम्, तस्मात्, तृतीयार्थे पञ्चमी, ब्राह्मणाच्छंसिपात्रेण। सोमम् पिब ॥ हि, यस्मात्। तव इत्, तवैव । सख्यम् । अस्तृतम्, अच्छिन्नम्, तस्मादस्माकं सखा त्वं सोमं पिब ॥–इति ॥ ५ ॥ (षष्ठयां)

(१५१) ब्राह्मणादिन्द्रराधसःपिबासोममृतूँरनु ॥ तवेद्धिसख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

(प०) ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतून् । अनु ॥ तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

(१५२) युवंदक्षंधृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् ॥ ऋतुनायज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥ २८ ॥

(प०) युवम् । दक्षम् । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दुःऽदभम् ॥ ऋतुना । यज्ञम् । अशाथेइति ॥६॥२८

मित्रावरुणावपि देवते ॥–) [हे] मित्रावरुणा, मित्रावरुणौ । धृतव्रता, धृतव्रतौ, धृतं व्रतं जगद्रक्षादिकर्म याभ्यां तौ । युवम्, युवामेव । ऋतुना, पात्रेण ।– '[सोमं पीत्वा]' इति शेषः ।– ऋतुदेवतया सहेति वा । दुर्दभम्, अस्तभ्यम्, स्वकर्मणि निष्ठितम् । दक्षम्, दक्षाख्यं यजमानम् । यज्ञम् [च] । आशाथे, ईशाथे, नियमयथः, ततस्तदीयसोम

मन्त्रार्थ- पानेन प्रसन्नौ पुनस्तं प्रवर्तयथ इति भावः ॥ अत्र ' धृतव्रत–' इत्यादौ संहितायां ह्रस्वत्वं दीर्घान्ततया पदच्छेदस्तयो मञ्जरी.
रैक्यद्योतनाय ।– तच्चैक्यम्=विष्णुरूपयोः स्वरूपैक्यम्, मित्रावरुणयोस्तु मत्यैक्यम्,–इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ इत्यष्टाविं
अ.१अ.१ शो वर्गः ॥ २८ ॥ ((१५।७/१५३), (१५।८/१५४), (१५।९/१५५), (१५।१०/१५६)), एतदृक्चतुष्टयस्य द्रविणोदा अपि देवता ॥–) द्रवि व० २९
॥ ५९ ॥ णोदाः, होता । द्रविणसः, होतृकाः । [च] । अध्वरे, अध्वरेषु, 'अग्ने यं यज्ञम्–' (४) इत्यत्र व्युत्पादितमेतत्प

(१५३) द्रविणोदाद्रविणसोग्रावहस्तासोअध्वरे ॥ यज्ञेषुदेवमीळते ॥ ७ ॥

(प०) द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्रावऽहस्तासः । अध्वरे ॥ यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

(१५४) द्रविणोदाददातुनोवसूनियानिशृण्विरे ॥ देवेषुतावनामहे ॥ ८ ॥

(प०) द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे ॥ देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

दम्, यथाविध्यनुष्ठितेषु । यज्ञेषु । ग्रावहस्तासः, सोमसवनार्थं ग्रावहस्ताः सन्तः । देवम्, विष्णुम्, अग्निभिः सहितं प्रधानाग्निं च । ईळते, स्तुवन्ति ॥ ७ ॥ द्रविणोदाः, होतृदेवतात्वादग्निरत्र द्रविणोदा ग्राह्यः । यानि वसूनि । शृ
ण्विरे, श्रुतानि, प्रसिद्धानीति यावत् । {ता}, तानि । नः, अस्मभ्यम् । ददातु ॥ ता, तानि । [च वयम्] । देवेषु, ॥ ५९ ॥
देवनिमित्तमेव वनामहे, संभजामः, न तु स्वदेहपोषणार्थमित्यर्थः ॥–यद्वा–ता, तानि । [वयम्] । देवेषु, देवेभ्यः ।

वनामहे, वनतिः अत्र दानार्थः, दद्मः ॥ ८ ॥ द्रविणोदाः । पिपीषति, 'पीङ् पाने' पातुमिच्छति ॥ [सोमाः] च [तस्मै] ।– प्र तिष्ठत, प्रातिष्ठन्त, तदुद्देशेनैव प्रतिष्ठिताः सन्ति ॥ [अतस्ताँस्तस्मै] जुहोत, जुहुत ॥ किं च, नेष्ट्रात्, नेष्टुः, पत्नीनेतृत्वतो नेष्टृनामकऋत्विजः लक्षणया तत्संबन्धिपात्रात्, पञ्चमी तृतीयार्थे, नेष्टृपात्रेण । ऋतुभिः, ऋतुपात्रैः,

(१५५) द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचतिष्ठत ॥ नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

(प०) द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥ नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

(१५६) यत्त्वातुरीयमृतुभिर्द्रविणोदोयजामहे ॥ अधस्मानोददिर्भव ॥ १० ॥

(प०) यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे ॥ अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १०

ऋतुदेवताभिः सहेति वा । [एनम्], अग्निम् । इष्यत, अभीप्सत । '[पूज्यत्वेन]' इति शेषः ॥९॥ [हे] द्रविणोदः, अग्ने । ऋतुभिः, ऋतुपात्रैः, तद्देवताभिः सह वा । तुरीयम्, चतुर्थवारमपि । यत्, यस्मात् । त्वा, त्वाम् । यजामहे । अध, अथ, तस्मात् । नः, अस्मभ्यम् । ददिः भव, 'दद दाने' किप्रत्ययः, ('डुदाञ् दाने'

मन्त्रार्थ- 'आदृगमहन–' इति किप्रत्ययो वा,) दाता भव । स्म ॥ १० ॥ (एकादश्यामश्विनावपि देवते ॥–) मञ्जरी.
अ.१अ.१ अश्विना, निरुक्तमेतत् 'अश्विना यज्वरी–' ($\frac{३।१}{१९}$) इत्यत्र, हे अश्विनौ । दीद्यग्नी, दीप्ताग्नी, अतिशयेन दीप्ताग्निसदृशाविति यावत्, 'दीपी दीप्तौ' इत्यतो यङ्लुगन्ताड्डिप्रत्यये टिलोपे 'दीदि' इति सिद्धेः । शुचिव्रता, शुचिव्रतौ, व० ३०
॥ ६० ॥ शुचि पवित्रं व्रतं कर्म ययोस्तौ शुचिव्रतौ । यज्ञवाहसा, यज्ञवाहसौ, यज्ञानां प्रवर्तकौ । [युवाम्] । ऋतुना,

(१५७) अश्विनापिबतंमधुदीद्यग्नीशुचिव्रता ॥ ऋतुनायज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

(प०) अश्विना । पिबतम् । मधु । दीद्यग्नीइतिदीदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता ॥ ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

(१५८) गार्हपत्येनसंत्यऋतुनायज्ञनीरसि ॥ देवान्देवयतेयज ॥ १२ ॥ २९ ॥ १५ ॥

(प०) गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ॥ देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥ १५ ॥

पूर्ववत् ($\frac{१५।१}{१४७}$) । मधु, सोमम् । पिबतम् ॥ ११ ॥ (द्वादश्यां विष्णुरग्निर्वापि देवता ॥–) [हे] संत्य, अजस्रत्वरूपव्याप्तत्वरूपसंततत्वहेतुना यथाक्रमं 'संत्य!' इत्युक्त=हे अग्ने, हे विष्णो, सम्पूर्वात् 'तनु विस्तारे' इत्यतो ड्यप्रत्ययः । [यस्त्वम्] । गार्हपत्येन, पात्रेण । ऋतुना, पात्रेण । [च], ऋतुदेवतया सहेति वा । [सोमं पीत्वा]' इति ॥ ६० ॥
शेषः । यज्ञनीः, यज्ञानां प्रवर्तकः । असि । [स च त्वम्] देवयते, देवानेतीति व्युत्पत्त्या देवयन्यजमानः, इणः

शतृप्रत्ययः, तस्मै, तत्प्रयोजनाय । देवान् यज ॥ अत्र सूक्ते सर्वत्र 'ऋतुदेवतया सह' इत्युक्तऋतुदेवताः–द्वादशमासाधिपेषु केशवादिषु द्वादशसु यथाक्रमं केशवादिद्वयंद्वयं षड्तुषु च ज्ञेयम् । (ऋत्वधिपत्वं) मासाधिपत्वं च विष्णोः–'सुपर्णं विप्राः–' (ऋ० म० १०।११४।५) इति श्रुतिसिद्धम् । श्रुत्यर्थश्लोकायां व्यक्तः ॥ १२ ॥ इत्येकोनत्रिंशो वर्गः ॥ २९ ॥ पञ्चदशंसूक्तम् ॥ १५ ॥ अथ 'आ त्वा–' ($\frac{१६।१}{१५९}$) इति षोडशं नवर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रं गायत्रीछन्दस्कं

(१५९) आत्वावहन्तुहरयोवृषणंसोमपीतये ॥ इन्द्रंत्वासूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

(प०) आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये ॥ इन्द्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

(१६०) इमाधानाघृतस्नुवोहरीइहोपवक्षतः ॥ इन्द्रंसुखतमेरथे ॥ २ ॥

(प०) इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरीइति । इह । उप । वक्षतः ॥ इन्द्रम् । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

सूक्तम् ॥ [हे] इन्द्र । वृषणम्, वर्षितारम् । त्वा, त्वाम् । सोमपीतये, सोमपानाय । सूरचक्षसः, सुष्ठूराणि सम्यग्विषयविषयकाणि चक्षांसि चक्षुंषि येषां ते सूरचक्षसः, ऊरीशब्दपर्याय ऊरशब्दः, 'सुष्ठूरीकुर्वन्ति विषयानिति सूराणि' इति व्युत्पत्त्या सम्यग्वस्तुविषयकत्वं सूरशब्दस्य ज्ञेयम् । त्वा, तव । हरयः, अश्वाः । आ वहन्तु ॥ १ ॥ [हे] हरी, इन्द्रसंबन्ध्यश्वौ । [युवयोरथे] इमाः धानाः । घृतस्नुवः, घृतार्द्राः सन्ति, 'ष्णु प्रस्रवणे' इति धातोर्विच् ॥

मन्त्रार्थ- तस्मात्-इन्द्रम् । सुखतमे रथे '[स्थितम्]' इति शेषः, सुखतमेन रथेनेति वा इह, यज्ञे । उप वक्षतः, उपवहतम् ॥ मञ्जरी.
अ.१अ.१ अध्यात्मं तु– [हे] हरी, मनोबुद्धी । [इन्द्रार्थाः] इमाः । घृतस्नुवः, स्नेहसाम्याद्धृतं भक्तिस्तया स्नुवः स्नुता आर्द्राः, व० ३०
भक्तियुक्ता इति यावत् । धानाः, बुद्धिवृत्तिविशेषाः सन्ति ॥ तस्मात्-इह सुखतमे । रथे, शरीरे । इन्द्रम् । उप
॥ ६१ ॥ वक्षतः, वहतेः लेट्यडागमे सिपि ढत्व-कत्व-षत्वेषु रूपम्, उपवहतम् (संनिधापयतम्) ॥-इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रातः,

(१६१) इन्द्रंप्रातर्हवामहइन्द्रंप्रयत्यध्वरे ॥ इन्द्रंसोमस्यपीतये ॥ ३ ॥

(प०) इन्द्रम । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम । प्रऽयति । अध्वरे ॥ इन्द्रम । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

(१६२) उपनःसुतमागहिहरिभिरिन्द्रकेशिभिः ॥ सुतेहित्वाहवामहे ॥ ४ ॥

(प०) उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिऽभिः । इन्द्र । केशिऽभिः ॥ सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥४॥

प्रातःसवने । इन्द्रम् [वयम्] हवामहे ॥ अध्वरे, यज्ञे । प्रयति, प्रवर्तमाने, माध्यंदिनसवन इति यावत् । इन्द्रम् [वयम्] { वहामहे } ॥ सोमस्य पीतये, तृतीयसवने सोमपानस्य पर्यवसानात् 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति सोमपीतिशब्देन तृतीयसवनग्रहः, (तृतीयसवनेऽपि) सोमपानार्थम् । इन्द्रम् [वयम्] । { हवामहे }, आह्वयामः ॥३॥ [हे] इन्द्र । केशिभिः, प्रलम्बकेशयुक्तैः । हरिभिः, अश्वैः । नः । सुतम्, सोमम् । उप आ गहि, उपागच्छ ॥ ६१ ॥

॥– हि, यस्मात् । त्वा, त्वाम् । [सोमे] सुते [सति] हवामहे [तस्मात्] ॥ ४ ॥ [हे इन्द्र] सः [त्वम्] नः इमम् । स्तोमम्, स्तुतिम् । इदम् सवनम् [च] सुतम्, सोमम् । [च] उप आ गहि ॥ आगत्य च-तृषितः । गौरः न, मृगविशेष इव । [सोमम्] पिब ॥ ५ ॥ इति त्रिंशो वर्गः ॥ ३० ॥ [हे] इन्द्र इमे । इंदवः, इष्टदाः

(१६३) सेमंनःस्तोममागह्युपेदंसवनंसुतम् ॥ गौरोनतृषितःपिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

(प०) सः । इमम । नः । स्तोमम । आ । गहि । उप । इदम । सवनम । सुतम ॥ गौरः । न । तृषितः । पिब ५

(१६४) इमेसोमासइंदवःसुतासोअधिबर्हिषि ॥ ताँइन्द्रसहसेपिब ॥ ६ ॥

(प०) इमे । सोमासः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि ॥ तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

(१६५) अयंतेस्तोमोअग्रियोहृदिस्पृगस्तुशंतमः ॥ अथासोमंसुतंपिब ॥ ७ ॥

(द०) अयम । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शमऽतमः ॥ अथ । सोमम । सुतम । पिब ॥७॥

(३४।४ / १३८) सुतासः, अभिषुताः । सोमासः, सोमाः । अधि बर्हिषि, बर्हिषि, उपरि । [सन्ति] ॥ तान्, सोमान् । सहसे, बलार्थम् । पिब ॥ हरिपक्षे–यजमानस्य बलार्थमिति वा त्वदीयबलाभिव्यक्त्यर्थं वेति व्याख्या ।–बलाभिव्यक्तिर्भक्ताभीष्टदानं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ [हे] इन्द्र । अग्रियः, अग्र्यः । शंतमः, श्रोतॄणामतिशयेन सुखप्रदः । अयम् ।

मन्त्रार्थ- स्तोमः, स्तुतिः । ते । हृदिस्पृक्, हृदयंगमः । अस्तु ॥ अथ [स्तुत्या प्रीतस्त्वम्] । सुतम्, अभिषुतम् । सोमम् मञ्जरी.
पिब ॥ ७ ॥ वृत्रहा इन्द्रः । मदाय, यजमानस्य हर्षाय, स्वगुणव्यक्तये वा । सोमपीतये । विश्वम्, सर्वम् । इत्, व० ३१
अ.१अ.१ एव । सवनम्, सर्वेष्वपि सवनेषु । सुतम्, सोमं प्रति । गच्छति ॥ ८ ॥ [हे] शतक्रतो सः [त्वम्] । नः, अस्मा

॥ ६२ ॥ (१६६) विश्वमित्सवनंसुतमिन्द्रोमदायगच्छति ॥ वृत्रहासोमपीतये ॥ ८ ॥

(प०) विश्वम् । इत् । सवनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ॥ वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

(१६७) सेमंनःकाममापृणगोभिरश्वैःशतक्रतो ॥ स्तवामत्वास्वाध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥ १६ ॥

(प०) ० (१६।५ / १६३) । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो ॥ स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥ १६ ॥

कम् । इमम्, गवादिविषयकम् । कामम्, अभिलाषम् । गोभिः अश्वैः, गवाश्वं दत्त्वा । आ पृण, संपूरय, 'पृण प्रीणने' इत्यस्येह पूर्त्यर्थत्वं धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ [वयम्] । स्वाध्यः, स्वाधियः, 'सु, आङ्' इत्युसर्गद्वयपूर्वस्य धीशब्दस्य बहुवचनम्, यणादेशश्छान्दसः,–'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इति 'न भूसुधियोः' इति यण्निषेधस्यानित्यत्वाद्वा, ॥ ६२ ॥

सूत्रे 'सुधी' इति रूपग्रहणादिह यण्निषेधस्याप्राप्तेर्वा, सुधियो भूत्वा । त्वा, त्वाम् । स्तवाम, 'ष्टुञ् स्तुतौ' लोट् ॥ ९ ॥ इत्येकत्रिंशो वर्गः ॥ ३१ ॥ षोडशं सूक्तम् ॥ १६ ॥ 'अथ इन्द्रावरुणयोरहम्–' (१७।१ / १६८) इति सप्तदशं नवर्चं वर्गद्वयात्मकमैन्द्रावरुणं सूक्तम् । (१७।४ / १७१), (१७।५ / १७२) एते विना गायत्रीछन्दस्कम् ॥– अहम् । सम्राजोः, सम्यग्दीप्तयोः, 'राजृ दीप्तौ' इति धातोः क्विप् । इन्द्रावरुणयोः ।–अवः, अवनम्, इन्द्रवरुणकर्तृकं रक्षणम् । आ

(१६८) इन्द्रावरुणयोरहंसम्राजोरवआवृणे ॥ तानोमृळातईदृशे ॥ १ ॥

(प०) इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्ऽराजोः । अवः । आ । वृणे ॥ ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

(१६९) गन्तारािहिस्थोऽवसेहवंविप्रस्यमावतः ॥ धर्तारांचर्षणीनाम ॥ २ ॥

(प०) गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः ॥ धर्तारा । चर्षणीनाम ॥ २ ॥

वृणे, प्रार्थये ॥ ता, तौ चेन्द्रावरुणौ । नः, अस्माकम् । ईदृशे, भावप्रधानम्, ईदृक्त्वाय, अविकारेणैवावस्थानायेति यावत् । मृळातः, रक्षेताम् ॥ १ ॥ [हे इन्द्रावरुणौ] । चर्षणीनाम्, प्रजानाम् । धर्तारा, धर्तारौ, धारकौ । [युवाम्] । मावतः, ज्ञानयुक्तस्य । विप्रस्य । हवम्, आह्वानं प्रति ।–अवसे, तस्य रक्षायै । गन्तारा, गन्तारौ । स्थः । हि,

यस्मात् । [तस्मादागच्छतम्] ॥–इति ॥ २ ॥ इन्द्रावरुणा, हे इन्द्रावरुणौ । [अस्मान्] । रायः, वित्तस्य विषये । अनुकामम्, यथेष्टम् । आ तर्पयेथाम्, तृप्तान्कुरुतम् ॥ [वयं च] । ता वाम्, तौ युवाम् । नेदिष्ठम्, क्षिप्रम् । ईमहे '[शरणम्]' इति शेषः, शरणं प्राप्नुम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ (चतुर्थी गायत्रीविशेषपादनिचृच्छन्दस्का ॥–) [हे इन्द्रावरुणौ वयम्] । युवाकु, लुप्तषष्ठीकं बहुवचनान्तम्, युष्मद आकुः, युवयोः संबन्धिनीनाम् ।

(१७०) अनुकामंतर्पयेथामिन्द्रावरुणरायआ ॥ तावांनेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

(प०) अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ ॥ ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

(१७१) युवाकुहिशचीनांयुवाकुसुमतीनाम् ॥ भूयामवाजदाव्नाम् ॥ ४ ॥

(प०) युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् ॥ भूयाम । वाजऽदाव्नाम् ॥ ४ ॥

शचीनाम्, वाक्यानाम्, 'साधवो यूयम्' इत्येवंरूपाणाम् । तथा–युवाकु सुमतीनाम्, युष्मत्संबन्धिबुद्धीनाम् । [सर्वदा विषयाः]। भूयाम, भवेम, विकरणस्य लुक् ॥–किं च, वाजदाव्नाम्, अन्नप्रदातृणाम् ।–[सर्वदा विषयाः]।–{भूयाम}, सर्वपूज्या भवेम॥–इति॥–आतो वनिप्॥–हि॥४॥(पञ्चमी पादनिचृद्गसीयसी वा गायत्रीविशेषश्छन्दः) ॥ ६३ ॥

इन्द्रः । सहस्रदाव्नाम्, भूरिदातृणाम् । शंस्यानाम्, स्तुत्यानाम् । [च] । क्रतुः भवति, क्रतुरिव क्रतुः, यथा क्रतुः कर्ममध्ये प्रधानस्तथा प्रधान इत्यर्थः॥ उक्थ्यः, उक्थैः शस्त्रैः स्तुत्यः । [च] ॥–एवम्–'वरुणः–[अपि]' इति योज्यम् ॥ ५ ॥ इति द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥ वयम् । तयोः इत्, इन्द्रावरुणयोरेव । अवसा, रक्षणेन । सनेम, वित्तं

(१७२) इन्द्रःसहस्रदाव्नांवरुणःशंस्यानाम् ॥ क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

(प०) इन्द्रः । सहस्रऽदाव्नाम् । वरुणः । शंस्यानाम् ॥ क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२॥

(१७३) तयोरिदवसावयंसनेमनिचधीमहि ॥ स्यादुतप्ररेचनम् ॥ ६ ॥

(प०) तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ॥ स्यात् । उत । प्रऽरेचनम् ॥ ६ ॥

(१७४) इन्द्रावरुणवामहंहुवेचित्रायराधसे ॥ अस्मान्त्सुजिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

(प०) इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ॥ अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम्॥७॥

ज्ञानं वा सदाप्नुमः ॥ नि धीमहि च, निखाय स्थापयाम च, सदा ताविन्द्रावरुणौ चिन्तयाम चेति वा ॥ किं च, [अस्माकम्]। प्ररेचनम्, विसर्जनम्, आर्थिने दानम् । स्यात् उत, स्यादेव ॥६॥ [हे] इन्द्रावरुणा, इन्द्रावरुणौ । अहम् । चित्राय, भद्राय । राधसे, संसिद्ध्यर्थम् । वाम्, युवाम् । हुवे, आह्वयामि॥ [युवाम्] अस्मान् । सु जिग्युषः,

सुजितवतः । कृतम्, कुरुतम् ॥ अत्र 'इन्द्रावरुण' इत्यत्र संहितापदयोर्वैरूप्यतात्पर्यम्–'युवं दक्षं धृतव्रत–' (१५।६/१५२) इत्यत्रोक्तम् ॥ ७ ॥ [हे] इन्द्रावरुणा, इन्द्रावरुणौ । नु, अद्य । वाम्, युवाम् । नु, नुमः, 'णु स्तुतौ' कर्त्रर्थकलादेशस्य 'मस्' इति प्रत्ययस्य लोपेन धातुमात्रनिर्देशः–'अस्माकं स्तुतौ न कर्तृत्वम्, तवैव स्वातन्त्र्यम्' इति ज्ञापनाय, कर्त्रर्थकप्रत्ययाभावे कर्तृत्वाभावस्य सुज्ञानत्वात्, 'लोपः स्वातन्त्र्यार्थे' इति चिरंतनव्याकरणोक्तेः,–इति ज्ञेयम् ॥ धीषु, अस्मद्बुद्धिषु ।

(१७५) इन्द्रावरुणनूनुवांसिषासन्तीषुधीष्वा ॥ अस्मभ्यंशर्मयच्छतम ॥ ८ ॥

(प०) इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिसासन्तीषु । धीषु । आ ॥ अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम ८

(१७६) प्रवामश्नोतुसुष्टुतिरिन्द्रावरुणयांहुवे ॥ यामृधाथेसधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ १७ ॥ ४ ॥

(प०) प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ॥ याम् । ऋधाथेइति । सधऽस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ १७ ॥ ४ ॥

(वाम्), युवाम् । आ सिसासन्तीषु, साधयन्तीषु, सम्यक्प्रकाशयन्तीष्विति यावत्, साधयतेः स्वार्थे सन्, द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य 'सन्यतः' इतीत्वम्, इडभावधकारलोपौ छान्दसौ, शतृ–ङीपौ । अस्मभ्यम् । शर्म, सुखम् । यच्छतम्, प्रयच्छतम्, यतो युवामस्मद्बुद्धयः प्रकाशयन्ति तस्मात्सुखमस्मभ्यं दत्तमिति भावः ॥ ८ ॥ हे इन्द्रावरुणा,

इन्द्रावरुणौ, वैरूप्यतात्पर्यं प्राग्वत् (१५।६/१५२) । [अहम्] याम्, सुष्टुतिम् । हुवे, आह्वयामि, संपादयामीति यावत्, तृतीयार्थे वा द्वितीया, यया स्तुत्या वां हुव इत्यर्थः । [सा] । सुष्टुतिः, शोभना स्तुतिः । वाम् । प्र अश्नोतु, प्राश्नुताम्, प्राप्नोतु, सम्यगाप्नोतु, 'अशू व्याप्तौ–' लोट्, ॥ तस्यां च न मे स्वातन्त्र्यम्, किं तु, याम् । सधस्तुतिम्, 'सध' इति सहशब्दपर्यायः, अर्थसहितस्तुतिम्, यथास्थितस्तुतिम् । [मे सदैव] । ऋधाथे, वर्धयेथे, प्रवर्तयथ इति यावत्, 'ऋधु वृद्धौ' व्यत्ययेन लुग्विकरणम्, अन्तर्णीतणिजर्थत्वं च 'सा वाम् प्र अश्नोतु' इत्यन्वयः

(१७७) सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवन्तंयऔशिजः ॥ १ ॥

(प०) सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ॥ कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

॥ ९ ॥ इति त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥ सप्तदशं सूक्तम् ॥ १७ ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ अथ 'सोमानम्' (३८।३/१७७) इत्यष्टादशं नवर्चं वर्गद्वयात्मकं गायत्रीछन्दस्कं सूक्तम् । अत्रादितः पञ्च ब्राह्मणस्पत्याः, चतुर्थ्यां पञ्चम्यां चेन्द्रः सोमोऽपि च, पञ्चम्यां दक्षिणापि, शिष्टाश्चतस्रः सादसस्पत्याः, अन्त्या नाराशंसी वा ॥ –[हे] ब्रह्मणः पते, ब्रह्मणो वेदस्य पते, पारस्करादित्वात्सुट्, ('षष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना सत्वम्,) विष्णो, वायो वा । [त्वम्] । [नः], अस्मान्प्रति । [कारुण्यात्] । सोमानम् स्वरणम्, सौम्यं शब्दम् । कृणुहि, करु ॥– यः, शब्दः ।

[प्राक्]। कक्षीवन्तम्, ऋषिम्, मामिति यावत्। [प्रति दत्तः]। तादृशम् ॥– कः कक्षीवान्? {यः}। औशिजः, उशिक्सुतः। सः ॥ १ ॥ यः। रेवान्, वित्तवान्, 'रयेर्मतौ–' इति रयिशब्दयकारस्य मतुपि परतः संप्रसारणे पूर्वरूपे 'आद्गुणः'। यः [च]। अमीवहा, रोगहा। वसुवित्, ज्ञानाख्यवसुनो वेदिता, ज्ञातव्यं सर्वं जानातीति यावत्। {यः} [च]। पुष्टिवर्धनः, भक्तानामेवंभूतः। यः। तुरः, वेगवत्त्वहेतुना विष्णुर्वायुर्वा, 'तुर त्वरणे' इत्यतः कप्रत्ययः।

(१७८) योरे॒वान्योअमी॑व॒हावसु॒वित्पु॑ष्टि॒वर्धनः ॥ सनः॑सिषक्तु॒यस्तु॒रः ॥ २ ॥

(प०) यः। रे॒वान्। यः। अ॒मी॒व॒ऽहा। व॒सु॒ऽवित्। पु॒ष्टि॒ऽवर्धनः ॥ सः। न॒ः। सि॒ष॒क्तु॒। यः। तु॒रः॥२॥

(१७९) मान॒ःशंसो॒अररुषोधूर्तिःप्रणङ्‌मर्त्यस्य ॥ रक्षाणोब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

(प०) मा। न॒ः। शंसः॑। अर॑रुषः। धूर्तिः। प्रणक्। मर्त्यस्य ॥ रक्ष॑। न॒ः। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒ते ॥ ३ ॥

सः। नः, अस्मान्। सिषक्तु, समवैतु, 'षच सामवाये' श्लुविकरणम्, अस्माभिः संयुक्तो भवेदिति यावत् ॥२॥ अररुषः, अरशब्दोऽलंशब्दपर्यायः, 'रुष हिंसायाम्', क्विप्, अतिहिंसकस्य। मर्त्यस्य। धूर्तिः, 'धुर्वी हिंसायाम्' क्तिन्, हिंसकः।– शंसः, वचनम्, उपद्रवकारि वचनमिति यावत्। नः, अस्मान्। मा प्रणक्, 'पृची संपर्के' न प्रविशेत्, मा प्रापदित्यर्थः ॥– [हे] ब्रह्मणः पते, हरे, वायो वा। नः, अस्मान्। रक्ष, यथा तद्वचोऽस्मान्न प्राप्नुयात्तथा रक्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥ 'घ'

इति 'ह' इत्यस्यार्थे प्रसिद्धिद्योतकः, एवार्थे च ॥ यम् मर्त्यम् इन्द्रः ब्रह्मणः पतिः सोमः [च]। हिनोति, 'हि गतौ वृद्धौ च' गच्छति वर्धयति च। सः घ, स एव मर्त्यः। वीरः, विक्रान्तः। न रिष्यति, 'रिष हिंसायाम्', न हिंस्यते। {घ}, प्रसिद्धमेतत् ॥ इन्द्रब्रह्मणस्पतिशब्दयोः पूर्वत्रैव (२।४ / १३), (१८।१ / १७७) हरौ निरुक्तिर्व्यक्ता। सोमशब्दस्य तु–उश्च मा चोमे रुद्रलक्ष्म्यौ,–ताभ्यां सहित इति वा, 'भूतानि वै विश्व ऊमाः–' इति श्रुतेरूमैर्भूतैः सह प्रेरकतया

(१८०) सघा॑वी॒रोनरिष्यति॒यमिन्द्रो॒ब्रह्मण॒स्पतिः ॥ सोमो॑हि॒नोति॒मर्त्यम् ॥ ४ ॥

(प०) सः। घ॒। वी॒रः। न। रि॒ष्य॒ति॒। यम्। इन्द्रः। ब्रह्मणः। पतिः ॥ सोमः। हि॒नोति। मर्त्यम् ॥४॥

(१८१) त्वंतंब्रह्मणस्पते॒सोम॒इन्द्रश्चमर्त्यम् ॥ दक्षिणापा॒त्वंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

(प०) त्वम्। तम्। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒ते। सोमः। इन्द्रः। च॒। मर्त्यम् ॥ दक्षिणा। पा॒तु। अंहसः॥५॥३४॥

वर्तत इति वा, न विद्यते मा परिमितिर्यस्यासावमः,–सारत्वात्सः,–'सृ गतौ' इत्यतो डस्, सस्य रुत्वोत्वे,–गुणः,–पूर्वरूपम्,–सश्चासावमश्चेति वा निरुक्तिर्ज्ञेया ॥ ४ ॥ [हे] ब्रह्मणः पते [यस्त्वद्भक्तः] तम् मर्त्यम् त्वम्। अंहसः, पापात्। [पाहि] ॥ 'सोमः इन्द्रः दक्षिणा च पातु' इति प्रत्येकमन्वयः ॥ दक्षे दक्षिणभाग इनः स्वामी यस्या असाविति शकन्ध्वादितया पररूपेण दक्षिणात्र श्रीर्ज्ञेया, 'दक्षिणे सरलोदारौ–' (अम० ३।१।८) इत्यभिधानाच्चतुरत्व

हेतुना स्त्रीरूपो हरिर्वा ज्ञेयः ॥ ५ ॥ इति चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३४ ॥ [अद्भुम्]। अद्भुतम्, आश्चर्यम्। इन्द्रस्य प्रियम्। सर्वजनानामपि—काम्यम्। सनिम्, लाभस्वरूपम्। मेधाम्, ज्ञानस्वरूपम्। सदसः पतिम्, विष्णुम्, प्रधानवायुम्, प्रधानाग्निं वा। अयासिषम्, 'या प्रापणे', 'लुङ्' शरणं गतोऽस्मि ॥ ६ ॥ यस्मात्, सदसस्पतेः। ऋते।

(१८२) सदसस्पतिमद्भुतंप्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् ॥ सनिंमेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

(प०) सदसः। पतिम्। अद्भुतम्। प्रियम्। इन्द्रस्य। काम्यम् ॥ सनिम्। मेधाम्। अयासिषम्॥६॥

(१८३) यस्मादृतेनसिध्यतियज्ञोविपश्चितश्चन ॥ सधीनांयोगमिन्वति ॥ ७ ॥

(प०) यस्मात्। ऋते। न। सिध्यति। यज्ञः। विपःऽचितः। चन॥ सः। धीनाम्। योगम्। इन्वति॥७॥

(१८४) आदृध्नोतिहविष्कृतिंप्राञ्चंकृणोत्यध्वरम् ॥ होत्रादेवेषुगच्छति ॥ ८ ॥

(प०) आत्। ऋध्नोति। हविःऽकृतिम्। प्राञ्चम्। कृणोति। अध्वरम् ॥ होत्रा। देवेषु। गच्छति ॥८॥

विपश्चितः चन, ज्ञानिनोऽपि। यज्ञः न सिध्यति सः। धीनाम्, बुद्धीनाम्। योगम्।—इन्वति, प्राप्नोति, 'इवि व्याप्तौ', लट्, नुमागमः, बुद्धिप्रेरकत्वाद्धेयत्वाच्च 'धीयोगमाप्नोति' इत्युक्तम् ॥ ७ ॥ 'सदसस्पतिं विना यज्ञो न सिध्यति' इत्येतदत्रोपपाद्यते—[यस्माद्विभुः सदसस्पतिः]। हविष्कृतिम्, यजमानम्।—ऋध्नोति, हविष्कृतो यजतः स्वृद्धिं

करोति। [यस्माच्च]। अध्वरम्, यज्ञम्। प्राञ्चम्, उत्तमम्, प्रकृष्टतयाञ्चति प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः। कृणोति, करोति। [यस्माच्च] देवेषु, देवविषयाणि। होत्रा, होत्राणि, देवाह्वानानि, ह्वयतेः ऋप्रत्ययः, यजादित्वात्संप्रसारणम्, 'नञा निर्दिष्टमनित्यम्' इति 'क्ङिति च' इति निषेधाप्राप्तेर्वा बहुलग्रहणाद्वा गुणः। गच्छति, प्राप्नोति, स्वीकरोति। आत्, तस्मात् ॥—तेन विना यज्ञो न सिध्यति ॥—इति॥ अत्र स्वृद्धिकरणं सफलीकरणम्, उत्तमकरणं तु देवोपभोग्यतापादानम्, (अन्यत्स्पष्टम्,)। त्रयाणां पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरो हेतुः ॥ ८ ॥ अत्र 'यस्य' इति 'तम्' इति च ग्राह्यम्॥ [यस्य],

(१८५) नराशंससुधृष्टममपश्यंसप्रथस्तमम् ॥ दिवोनसद्ममखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥ १८ ॥

(प०) नराशंसम्। सुऽधृष्टमम्। अपश्यम्। सप्रथःऽतमम्॥ दिवः। न। सद्मऽमखसम्॥९॥३५॥१८॥

नराशंसस्य। सद्ममखसम्, सद्म—गृहरूपम्, मखसम्—मखशब्दपर्यायोऽत्र मखसशब्दो नपुंसकलिङ्गः,—यद्वा—सद्म—अग्निगृहम्, मखसम्—यज्ञश्च। दिवः, स्वर्गादप्यतिशयेन। 'प्रियम्' इति शेषः, [प्रियम्] न, प्रियमिव प्रतीयते। [तम्]। सुधृष्टमम्, सुधृष्टतमम्, 'समाने लोपः' इति (म० व्या०) सूत्राभ्निष्ठातकारलोपः, अतिशयार्थे मप्रत्ययो वा, प्रगल्भतमम्। सप्रथस्तमम्, प्रथसातिशयितगुणविस्तारेण सहितम्, 'प्रथ प्रख्याने' ततोऽसुन्, अतिशायने तमप्,। नरा

मन्त्रार्थ- शंसम्, नरैर्ब्रह्मादिपुरुषैः शंस्यते स्तूयत इति नराशंसस्तं नराशंसं विष्णुम् । [अहम्] अपश्यम् ॥-इति ॥ ९ ॥ मञ्जरी.
इति पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥ अष्टादशं सूक्तम् ॥ १८ ॥ अथ 'प्रति त्यम्-' (१।१।१ / १८६) इत्येकोनविंशं नवर्चं
अ.१अ.१ वर्गद्वयात्मकमाग्निमारुतं गायत्रं सूक्तम् ॥ [हे] अग्ने, विष्णो, प्रधानाग्ने च । गोपीथाय, रक्षणाय । चारुम्, व० ३६
॥ ६७ ॥ भद्रम्, सम्यक्छास्त्रोक्तलक्षणम् । त्यम्, तम्, प्रसिद्धम् । अध्वरम्, यज्ञम् । प्रति, 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु

(१८६) प्रतित्यंचारुमध्वरंगोपीथायप्रहूयसे ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ १ ॥

(प०) प्रति । त्यम । चारुम । अध्वरम ।गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ॥ मरुत्ऽभिः। अग्ने । आ । गहि॥१॥

(१८७) नहिदेवोनमर्त्योमहस्तवक्रतुंपरः ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ २ ॥

(प०) नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः। तव । क्रतुम । परः ॥ ० (१।१।१ / १८६) ॥ २ ॥

प्रतिपर्यनवः' इति वीप्सायां कर्मप्रवचनीयः प्रतिशब्दः, सर्वान्यज्ञान्प्रति । प्र हूयसे, आहूयसे । [यस्मात्तस्मात्]
मरुद्भिः [सह] । आ गहि, आगच्छ ॥ १ ॥ [हे] अग्ने क्रतुम् '[प्रत्यागन्तुम्]' इति शेषः ।तव [सकाशात्] परः, ॥ ६७ ॥
अन्यः । देवः । महः, महान्, पूज्यः । नहि, नैवास्ति । मर्त्यः [तु] न [एवास्तीति किमु? तस्मात्] मरुद्भिः

आ गहि, पूर्ववत् (१।१।१ / १८६) ॥ अत्र प्रतीतं सर्वोत्तमत्वं विष्णावग्नौ च यथायोगं ज्ञेयम् ॥ २ ॥ ये । अद्रुहः, न द्रुह्यन्तीति सतामद्रोग्धारः । विश्वे । देवासः, मरुतः । महः, महतः । रजसः, रञ्जकात्स्वर्गादिति यावत्, ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी, स्वर्गमधिष्ठायैव । विदुः '[अखिलम्]' इति शेषः । [तैः], दूरदर्शनादिमद्भिः। मरुद्भिः अग्ने आ गहि

(१८८) येमहोरजसोविदुर्विश्वेदेवासोअद्रुहः ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ३ ॥

(प०) ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ॥ ० (१।१।१ / १८६) ॥ ३ ॥

(१८९) यउग्राअर्कमानृचुरनाधृष्टासओजसा ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ४ ॥

(प०) ये । उग्राः । अर्कम । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ॥ ० (१।१।१ / १८६) ॥ ४ ॥

(१९०) येशुभ्राघोरवर्पसःसुक्षत्रासोरिशादसः ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

(प०) ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ॥ ० (१।१।१ / १८६) ॥ ५ ॥ ३६ ॥

(१।१।१ / १८६) ॥ ३ ॥ ये । उग्राः, क्रूराः, दैत्यान्प्रति । ओजसा, सामर्थ्येन । अनाधृष्टासः, अनाधर्षिताः, अनभिभूताः । अर्कम् । आनृचुः, प्राप्ताः, 'अर्च गतिपूजनयोः', लिट् । [तैः], अर्के सूर्ये विशेषेण संनिहितैः । मरुद्भिः, माभिर्वैदैरुतत्वहेतुना भगवद्रूपैः प्रसिद्धमरुद्भिश्च । अग्ने आ गहि (१।१।१ / १८६) ॥ ४ ॥ ये । शुभ्राः, शुद्धाः । घोरं दैत्यान्प्रति क्रूरं

वर्पो बलं येषां ते घोरवर्पसः । सुक्षत्रासः, सुष्ठु क्षेत्रत्रातारः, सुष्ठु क्षतितस्त्रातार इति वा, सुपूर्वात् 'क्षि निवासे-' इत्यतः 'क्षि क्षये' इत्यतो वा डप्रत्ययः, 'त्रैङ् पालने' इत्यतः 'आतोऽनुपसर्गे कः' 'आज्जसेरसुक्' रिशादसः, रम्यसत्सु खभोक्तारः, रमेः डिः, रि रम्यं शं सुखमदन्तीति व्युत्पत्तेः, अत्तेः असुन् ।- एवंभूता ये मरुतः-[तैः] मरुद्भिः अग्ने आ गहि ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ५ ॥ इति षट्त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥ ये । देवासः, सुराः, मरुतः । नाकस्य, निर्दुःखस्य स्व

(१९१) येनाकस्याधिरोचनेदिविदेवासआसते ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ६ ॥

(प०) ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ॥ ० ॥ ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ६ ॥

(१९२) यईङ्खयन्तिपर्वतान्तिरःसमुद्रमर्णवम् ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ७ ॥

(प०) ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ॥ ० ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ७ ॥

र्गस्य ।-अधि, स्वर्गस्योपरि । दिवि रोचने, 'रुच दीप्तौ-' ल्युट् (युच्), सूर्यादौ प्रकाशे च । आसते, तिष्ठन्ति । [तैः] मरुद्भिः अग्ने आ गहि ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ६ ॥ ये । पर्वतान्, गिरीन् । ईङ्खयन्ति, 'ईखि गतौ' गमयन्ति, प्रतोलय न्तीति यावत् । तथा- अर्णवम्, (अर्णांसि जलान्यत्र सन्तीत्यर्णवस्तम्, 'अर्णसो लोपश्च' इति वः सलोपश्च,) समुद्रम्, सागरम् । [च] । तिरः, तिरस्कृत्य । [वर्तन्ते] । विष्णौ तु- 'पर्वतान्, जन्मलक्षणपर्ववत्त्वात्पुरुषान्, पर्वन्श

॥ ६८ ॥

ब्दान्मतुबर्थे ('तप्पर्वमरुद्भ्याम्' इति) तप्प्रत्ययः । ईङ्खयन्ति, प्रेरयन्ति । अर्णवम्, जलादिभूताधारत्वादुदकवन्तम् । समुद्रेकहेतुना 'समुद्रम्' इत्युक्तां प्रकृतिम् । तिरः, तिरस्कुर्वन्ति, नियमयन्ति ।' इति व्याख्या । [तैः] । मरुद्भिः, मरुन्नामकैर्देवैः सह, मरुदन्तर्गतैः पृथक्स्थितैर्वा रूपविशेषैः सह । अग्ने, विष्णो, प्रसिद्धाग्ने वा । आ गाहि ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ७ ॥ ये । रश्मिभिः, तेजोभिः । [सर्वम्] । आ तन्वन्ति, व्याप्नुवन्ति । तथा-ओजसा, सामर्थ्येन । समुद्रम् ($\frac{१९।७}{१९२}$)

(१९३) आयेतन्वन्तिरश्मिभिस्तिरःसमुद्रमोजसा ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ८ ॥

(प०) आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ॥ ० ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ८ ॥

(१९४) अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु ॥ मरुद्भिरग्नआगहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥ १९ ॥

(प०) अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् ॥ मधु ॥ ० ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥ १९ ॥

तिरः, तिरस्कुर्वन्ति । [तैः] मरुद्भिः अग्ने ($\frac{१९।७}{१९२}$) आ गहि ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥ ८ ॥ [अहम्] त्वा अभि, त्वां प्रति। पूर्वपीतये, प्रथमपानाय । सोम्यम्, सोमरूपम् । मधु, स्वादु द्रव्यम् । सृजामि, निर्मिमामि ॥ तस्मात्- मरुद्भिः अग्ने आ गहि ($\frac{१९।१}{१८६}$) ॥९॥ इति सप्तत्रिंशो वर्गः ॥ ३७ ॥ आद्याध्यायस्थमन्त्रार्थान्भाष्यटीकानिरूपितान् ॥ समग्रहीष्म बालानां बोधाय प्रार्थिता वयम् ॥ ४ ॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एकोनविंशं सूक्तम् ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जर्यां प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जर्यां प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ ॥ अथ 'अयं देवाय-' (२०।१/१९५) इति विंशमष्टर्चं वर्गद्वयात्मकमार्भवं (ऋभुदेवताकम्) गायत्रं सूक्तम्॥-

विप्रेभिः, विप्रैः, मेधातिथिप्रभृतिभिः। अयम्, बुद्धिस्थः । रत्नधातमः, रत्नं सुखम्, रमेः क्त्नप्रत्ययोऽनुनासिकलोपश्च, रत्नं धत्ते ददातीति रत्नधाः, 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' अतिशयितसुखदाता रत्नधातमः, हेतुगर्भमिदम्। स्तोमः, स्तुतिः । जन्मने, सर्वजननकर्त्रे, जनेः कर्तरि मनिन्। देवाय, 'अग्निमीळे-' (१।१/१) इत्यत्रोक्तदिशा क्रीडादिगुणविशिष्टाय विष्णवे। आसया, आस्येन, न केवलं मनसा, किं तु-वचसापीति भावः । अकारि, कृता,

(१९५) अयंदेवायजन्मनेस्तोमोविप्रेभिरासया ॥ अकारिरत्नधातमः ॥ १ ॥

(प०) अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया ॥ अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

'डुकृञ् करणे' 'लुङ्'॥ आस्यन्ते क्षिप्यन्ते वर्णा अनयेत्यासा मुखम्, 'असु क्षेपणे' इत्यतः करणे घञ्, ('पुमान्' (३४), 'घञबन्तः' (३५), 'घाजन्तश्च' (३६) 'घञजबन्ताः पुंसि' इति पाणिनीयलिङ्गानुशासनस्य 'नौ वृ धान्ये' इत्यत्रानित्यत्वोक्तेः (स्त्रीत्वम्) ॥ देवतान्तरविषये तु- 'जन्मने, देवाय' इत्येकवचनं बहुवचनार्थे, जन्मने, जातेभ्यः, 'मानुषा एव हि ते देवा जाताः-' इति निगमात् 'ॐ तदुपर्यपि-'(१।३।२६)इत्युक्तन्यायाच्च मनुष्यत्वेन सतामेव देवत्वेन जातेभ्यः, देवाय, देवेभ्यः, ऋभुभ्य इत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ ऋभुनामकस्यैकत्वेऽपि 'विभ्वा, वाजः' इति नाम्नोर

न्ययोः साहचर्यादृभुनाम्नैव त्रयाणां ग्रहणं ज्ञेयम् (तत्साहचर्यं च 'ऋभुर्विभ्वा वाज-' (ऋ० म० ४।३४।१) इति मन्त्रे स्पष्टम्, ॥ १ ॥ ये, ऋभवः । इन्द्राय, इन्द्रस्यार्थे । वचोयुजा, वचसा युज्येते इति वचोयुजा(जौ), वाङ्मात्रेण । रथे योज्यौ । हरी, वाजिनौ । मनसा, संकल्पमात्रेण । ततक्षुः, चक्रुः, 'तक्ष करणे' इति धातोः। {ये} [च] । शमीभिः, विष्णुनिष्ठाभिः, 'शमो मन्निष्ठता बुद्धेः-' (भाग० ११।१९।३७) इत्युक्तेः, स्त्रीलिङ्गं ङीप्च छान्दसौ । यज्ञम्, यज्ञभागम् । आशत, 'अशू व्याप्तौ-,' आश्नुवत, लेभिरे ॥-'[तेभ्यः] स्तोमः अकारि' इति पूर्वेण (२०।१/१९५) अन्वयः ॥

(१९६) यइन्द्रायवचोयुजाततक्षुर्मनसाहरी ॥ शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

(प०) ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरीइति ॥ शमीभिः । यज्ञम । आशत ॥ २ ॥

अत्र ऋभ्वादिदेवतागतानि लिङ्गानि तत्तदन्तर्यामिभगवद्रूपेषु मुख्यानीति 'ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ' (१।१।३०), 'ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्-' (१।१।३१) इत्यादिसूत्रे व्यक्तानीति तत्तदन्तर्गतरूपापेक्षया मन्त्राणां विष्णौ योजना सुशका ॥ पृथक्स्थितभगवद्रूपपक्षे तु-ये, भगवद्रूपविशेषाः । इन्द्रानुष्ठिताभिः-शमीभिः [प्रसन्नाः], । तदीयम्-यज्ञम् आशत । [ऋभुभिः] करणैः । इन्द्राय मनसा वचोयुजा हरी [च] ततक्षुः ॥-इति ॥-एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥ अध्यात्मं तु-ये । इन्द्राय, परमेश्वराय, तं विषयीकर्तुम्। भक्तानाम्-हरी, मनोबुद्ध्याख्यौ।

वचोयुजा, वेदानुसारिणौ । मनसा ततक्षुः । तदीयाभिः–शमीभिः तदीयम्–ज्ञानयज्ञम् [च] आशत ॥–इति ॥ २ ॥ [ऋभवः] । नासत्याभ्याम्, अश्विनोरेको नासत्यनामकः, तत्साहचर्यादुभावपि नासत्यावुच्येते, यथा–'दस्रौ–' (अम० १।१।५१) इति, अत एव भारततात्पर्ये तृतीयाध्याये–'नासत्यदस्रौ–' (२९) इत्युक्तिः, अश्विनोरर्थे । परिज्मानम्, ज्मां भूमिं परितश्चरतीति परिज्मा, तं सकलपृथिवीगामिनम्, अप्रतिहतगतिम् । सुखम्, सुखेन वाह्यम् ।

(१९७) तक्षन्नासत्याभ्यांपरिज्मानंसुखंरथम् ॥ तक्षन्धेनुंसबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

(प०) तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् ॥ तक्षन् । धेनुम् । सबःऽदुघाम् ॥३॥

(१९८) युवानापितरापुनःसत्यमन्त्राऋजूयवः ॥ ऋभवोविष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

(प०) युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमन्त्राः । ऋजुऽयवः ॥ ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

रथम् । तक्षन्, अतक्षन्, अकुर्वन् ॥ सबर्दुघाम्, 'ब कामने' इति धातोः कर्मणि रप्रत्यये सडागमे च 'सबर्' इति काम्यमुच्यते, सर्वकाम्यदोग्ध्रीम् । धेनुम्, बृहस्पतेः कामधेनुम् । [च] । तक्षन्, अतक्षन् ॥–इति ॥ ३ ॥ ऋभवः, ऋतस्य ज्ञानस्य भुव आश्रया इति ऋभुशब्दवाच्या विष्णुरूपविशेषाः, ऋतशब्दे निष्ठालोपः, 'भु' इत्यस्य ह्रस्वता, ऋतं कर्म भूतं सत्यं येषामिति वा, ऋतं यज्ञभागं भूताः 'भू प्राप्तौ' प्राप्ता इति वा ऋभवः प्रसिद्धदेवताश्च, ऋतभूतशब्द

योश्च ऋभावभुभावौ पृषोदरादित्वात् । ऋजूयवः, ऋजून् ब्रह्मत्वयोग्यानात्मनः स्वामित्वेनेच्छन्तीति ऋजूयवः, 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि शीलार्थक उप्रत्ययः, 'अकृत्सार्वधातुकयोः–' इति पूर्वस्य दीर्घः,ऋजुभक्ता इति यावत् । अत एव–सत्यमन्त्राः, अमोघमन्त्राः सन्तः । पितरा, पितरौ, सुधन्वाख्यं पितरं स्वमातरं च, 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । पुनः । युवाना, युवानौ । अक्रत, अकुर्वत, जीर्णौ मातापितरौ पुनस्तरुणावकुर्वन् ॥ किं च, विष्टी, विष्टिम्, द्वितीयायाः 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण–' इत्यादिना पूर्वसवर्णः, वेतनेन विना बलात्क्रियमाणं कर्म । एकं चमसं चतुरः कृणोतन–'

(१९९) संवोमदासोअग्मतेन्द्रेणचमरुत्वता ॥ आदित्येभिश्चराजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

(प०) सम् । वः । मदासः । अग्मत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ॥ आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥५॥१॥

(ऋ० म० १।१६१।२) इति वक्ष्यमाणदिशा–{ अक्रत }, देवानामर्थेऽकुर्वन्, 'डुकृञ् करणे', 'लुङ्' आत्मनेपदम्, विकरणलोपः ॥ अत्र ऋजुभक्तत्वाद्यन्यगतलिङ्गानि तदन्तर्याम्यपेक्षया नेयानि, 'ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशः–' (१।१।३०) इति न्यायात् । तत्रापि, कथं नीचतापादकलिङ्गघटना? इति चेन्न, सर्वशास्तृत्वरूपसर्वव्यापारकर्तृत्वाख्यस्वातन्त्र्यात् । स्वातन्त्र्यस्य चान्यशब्दलिङ्गत्वे निमित्तत्वं च 'ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ' (१।४।३) इति सूत्रसिद्धमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ [हे ऋभवः] । मदासः, मदहेतवः । [इंदवः], (१४।४/१३८) सोमाः । मरुत्वता इन्द्रेण च [सह] । राजभिः, दीप्य

मानैः । आदित्यैः च । वः, युष्माकम्, द्वितीयार्थे षष्ठी, युष्मान् । सम् अग्मत, संप्राप्ताः, 'गम्लृ गतौ' 'लुङ्' आत्मनेपदम्, उपधालोपादादेशौ छान्दसौ ॥ ५ ॥ इति प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥ उत, अन्यच्च । [ऋभवः] । त्यम्, तम्, पूर्वकृतं जीर्णमेकमेव । चमसम्, पुनः । नवम्, नवान्, नूतनान् । चतुरः, चमसान् । अकर्त, अकुर्वन् ॥ एवम्-त्वष्टुः देवस्य । निष्कृतम्, शुश्रूषणम् । { अकर्त } ॥ अयं भावः-देवैः प्रेषितोऽग्निस्त्वष्टा च ऋभूनाहतुः-

(२००) उतत्यंचमसंनवंत्वष्टुर्देवस्यनिष्कृतम् ॥ अकर्तचतुरःपुनः ॥ ६ ॥

(प०) उत । त्यम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतम् ॥ अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

(२०१) तेनोरत्नानिधत्तनत्रिरासाप्तानिसुन्वते ॥ एकमेकंसुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

(प०) ते । नः । रत्नानि । धत्तन । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ॥ एकम्ऽएकम् । सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥

इममेकं जीर्णं चमसं नवानेतत्प्रमाणांश्चतुरश्चमसान्कुरुतेति । तेऽब्रुवन्-द्वौ वा त्रीन्वा करिष्यामश्चत्वारो दुष्करा इति । पुनश्चाग्निना त्वष्ट्रा च निर्बन्धे कृते स्वोक्तं द्वित्रकरणं परित्यज्य चतुर्निर्माणरूपं त्वष्ट्रादीनां शुश्रूषणं तैः कृतमिति ॥ ६ ॥ [ये] एवंभूता ऋभवः । ते । नः, अस्माकम् । सुन्वते, यजमानाय । त्रिः, त्रिकालेष्वपि । साप्तानि, सप्तसंख्याकानि, स्वार्थिकोऽत्राण्प्रत्ययः, 'सप्तनोऽञ्छन्दसि' इति वर्गार्थो वाञ्प्रत्ययः । रत्नानि, चतुर्वेदेतिहासपुराणपञ्चरात्राख्यानि वा तर्कमीमांसासहितपञ्चवेदाख्यानि वा गायत्र्यादिसप्तच्छन्दांसि वा, देवतान्तरपक्षे तु-'चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा ॥ एतानि सप्त रत्नानि पूर्वेषां चक्रवर्तिनाम्' इत्युक्तरत्नानि। आधत्तन, दत्त ॥ सुशस्तिभिः, प्रशंसाहेतुभिर्गुणैर्युक्तम् । एकमेकम् [वा] । { आ धत्तन }, प्रयच्छत, तशब्दस्य

(२०२) अधारयन्तवह्नयोऽभजन्तसुकृत्यया ॥ भागंदेवेषुयज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥ २० ॥

(प०) अधारयन्त । वह्नयः । अभजन्त । सुऽकृत्यया ॥ भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥ २० ॥

(२०३) इहेन्द्राग्नीउपह्वयेतयोरित्स्तोममुश्मसि ॥ तासोमंसोमपातमा ॥ १ ॥

(प०) इह । इन्द्राग्नीइति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि ॥ ता । सोमम् । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

तनादेशः ॥ ७ ॥ वह्नयः, जगतो धारकत्वेन स्वयं स्थिरत्वेन च वह्निनामानः, धातूनामनेकार्थत्वाद्वहतिः अत्र धृत्यर्थः, ऋभवः । सुकृत्यया, सुकर्मणा । देवेषु, देवानां मध्ये भूत्वा । यज्ञियम् भागम्, यज्ञार्हं भागम् । अभजन्त, अभजन्, प्राप्ताः ॥ अधारयन्त [च], अधारयँश्च, प्राप्तं यज्ञभागमविच्छिन्नं यथा भवति तथा धृतवन्त इत्यर्थः, कालान्तरेऽपि स्थिरीकृतवन्त इति फलितोऽर्थः ॥ ८ ॥ इति द्वितीयो वर्गः ॥२॥ विंशं सूक्तम् ॥ २० ॥ अथ 'इहेन्द्राग्नी-'

($\frac{२।१।}{२०३}$) इत्येकाविंशं षळर्चमेकवर्गात्मकमैन्द्राग्नं गायत्रं सूक्तम् ॥-[अहम्] इह, यज्ञे । इन्द्राग्नी उप ह्वये ॥ कस्मात् ? यस्मात्-तयोः इत्, इन्द्राग्न्योरेव । स्तोमम्, स्तुतिम् । उश्मसि, सर्वे वयं कामयामहे, 'वश कान्तौ' 'ग्रहि ज्यावयिव्यधिवष्टि-' इत्यादिना संप्रसारणम्, अनेन 'स्तुतिं प्रत्युपह्वये' इत्युक्तं भवति ॥ किं च, ता, तौ । सोमपातमा, सोमपातमौ, अतिशयेन सोमानां पातारौ । अतः-सोमम् [च प्रति] {उप ह्वये}॥ १॥[हे] नरः, ऋत्विजः।

(२०४) तायज्ञेषुप्रशंसतेन्द्राग्नीशुम्भतानरः ॥ तागायत्रेषुगायत ॥ २ ॥

(प०) ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नीइति । शुम्भत । नरः ॥ ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

(२०५) तामित्रस्यप्रशस्तयइन्द्राग्नीताहवामहे ॥ सोमपासोमपीतये ॥ ३ ॥

(प०) ता । मित्रस्य । प्रऽशस्तये । इन्द्राग्नीइति । ता । हवामहे ॥ सोमऽपा । सोमऽपीये ॥ ३ ॥

ता, तौ, प्रकृतौ । इन्द्राग्नी यज्ञेषु । प्र शंसत, प्रकर्षेण स्तुतिं कुरुत ॥ शुम्भत, भूषयत ।-[च] 'शुभ, शुन्भ शोभार्थे' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ किं च, ता, तौ, इन्द्राग्नी । गायत्रेषु, सामसु ।- गायत, तृतीयार्थे सप्तमी, गायत्रैः स्तुतेत्यर्थः ॥२॥ ता, तौ, प्रसिद्धौ । मित्रस्य, निरुक्तमेतत् 'मित्रं हुवे-' ($\frac{२।७}{१६}$) इत्यत्र, हरेः । प्रशस्तये, प्रशंसार्थौ भवतः, देवैर्हि परमेश्वरस्य प्रशंसा लोकेषु ज्ञाप्यते ॥ ता, तौ । सोमपा, सोमपौ । इन्द्राग्नी सोमपीतये हवामहे [च] ॥ ३ ॥

[वयम्] उग्रा, उग्रौ, शत्रूणां क्रूरौ । सन्ता, सन्तौ, प्रशस्तौ इन्द्राग्नी । इदम् सवनम्, इमं यज्ञम् । सुतम्, सोमम् [च] उप प्रति । हवामहे ॥ तदवधार्य-{ इन्द्राग्नी } इह आ गच्छताम्, गमेः लोट् ॥ ४ ॥ [हे] इन्द्राग्नी [यौ युवाम्] । महान्ता, महान्तौ, पूज्यौ । सदस्पती, सदसो यज्ञगृहविशेषस्य पती स्वामिनौ । ता, तौ । रक्षः, रक्षांसि,

(२०६) उग्रासन्ताहवामहउपेदंसवनंसुतम ॥ इन्द्राग्नीएहगच्छताम ॥ ४ ॥

(प०) उग्रा । सन्ता । हवामहे । उप । इदम । सवनम । सुतम । इन्द्राग्नीइति । आ । इह । गच्छताम

(२०७) तामहान्तासदस्पतीइन्द्राग्नीरक्षउब्जतम । अप्रजाःसन्त्वत्रिणः ॥ ५ ॥

(प०) ता । महान्ता । सदस्पतीइति । इन्द्राग्नीइति । रक्षः । उब्जतम ॥ अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ५

(२०८) तेनसत्येनजागृतमधिप्रचेतुनेपदे ॥ इन्द्राग्नीशर्मयच्छतम ॥ ६ ॥ ३ ॥ २१ ॥

(प०) तेन । सत्येन । जागृतम । अधि । प्रऽचेतुने । पदे ॥ इन्द्राग्नीइति । शर्म । यच्छतम॥६॥३॥२१

एकवचनं बहुवचनार्थे । उब्जतम्, 'उब्ज आर्जवे' इति धातुपाठेऽपीह सामर्थ्याद्वधार्थः, हतमित्यर्थः ॥ किं च अत्रिणः, त्रय एषां सन्तीति त्रिणः, व्रीह्यादित्वादिनिः, न त्रिणोऽत्रिणः, स्वर्गमोक्षपृथिवीरूपपितृमार्गदेवमार्गमनुष्यमार्गाख्यमार्गत्रयहीनाः, तमोगतेरितिभावः, रक्षःसंबन्धिजनाः । अप्रजाः सन्तु॥-इति ॥ ५ ॥ [हे] इन्द्राग्नी [युवाम्] तेन, प्रसिद्धेन।

सत्त्येन, गुणपूर्णेन विष्णुना, तत्प्रसादेनेति यावत् । प्रचेतुने, प्रकृष्टचेतने, आधिक्यार्थ उकारः। पदे, गम्ये, 'पद गतौ' कर्मण्यकारप्रत्ययः, हरौ । अधि, सम्यगनन्ययोगेन, स्वभावतो वा । जागृतम्, तद्विषये जागरणवन्तौ स्थः ॥ एवंभूतौ-[अस्मभ्यम्] । शर्म, सुखम् । यच्छतम् ॥ विष्णुपक्षे तु-[हे] इन्द्राग्नी, विष्णुरूपे । [युवाम्] । तेन सत्त्येन प्रसिद्धेनेच्छादिना गुणेन । स्वविषये-जागृतम्, स्वसामर्थ्येनैव स्वप्रकाशौ स्थ इति ॥ अत्र सत्यशब्दस्य गुणपूर्तिवाचिता-सत्शब्दस्य 'सद्भावे साधुभावे च-'(गी० १७।२६) इत्यादेर्गुणवाचित्वात्सद्भिर्गुणैस्त्यो व्याप्त इति सत्शब्दोपप

(२०९) प्रातर्युजाविबोधयाश्विनावेहगच्छताम् । अस्यसोमस्यपीतये ॥ १ ॥

(प०) प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ॥ अस्य । सोमस्य । पीतये ॥१॥

दात्तनोतेः ड्यप्रत्यय इत्येवंरूपेण ज्ञेया॥ ज्ञानेच्छादिगुणवाचित्वं तु-सत्शब्दपर्यायत्वात्सत्त्यशब्दस्येति ज्ञेयम् ॥['अस्मभ्यम्' इत्यादि पूर्ववत् ॥६॥ इति तृतीयो वर्गः ॥३॥ एकविंशं सूक्तम् ॥२१॥ अथ 'प्रातर्युजा-'(२२।१ / २०९) द्वाविंशमेकविंशत्यृचं वर्गचतुष्टयात्मकं नानादैवत्यं गायत्रं सूक्तम् ॥ तत्र-आद्याश्चतस्र आश्विन्यः-॥[हे होतः] । प्रातर्युजा, प्रातर्युजौ, प्रातःसवने स्तुतिविषयत्वेन युज्येते इति प्रातर्युजौ । अश्विनौ, प्रसिद्धाश्विनौ । तथा-प्रातर्युजा, प्रातर्युजौ, प्रातःकाले क्रियमाणहंसोपासनारूपसमाधिः प्रातर्युक्,उक्तं च तन्त्रसारे चतुर्थे-'प्रातर्योगो महानयम्'(२६)इति,तद्वि ॥ ७४ ॥

षयत्वाद्विष्णुरूपे अप्युपायोपेययोरभेदोपचारात् 'प्रातर्युजौ'इत्युच्येते। अश्विनौ,'अश्विना यज्वरीरिषो-' (३।१ / १५) इत्यत्रोक्तनिरुक्त्याविष्णुरूपविशेषौ। वि बोधय, सर्वदा विबुद्धावेव वर्तमानौ तौ प्रार्थयस्वेति यावत् ॥[तौ] इह अस्य सोमस्य पीतये आ गच्छताम् ॥१॥ या, यौ उभा देवा,उभौ देवौ । अश्विना,अश्विनौ । सुरथा,सुरथौ,शोभनरथौ । रथितमा, रथितमौ, अतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा, दिविस्पृशौ, दिवि स्वर्गे वर्तमानौ । ता, तौ। हवामहे, आह्वयामः

(२१०) यासुरथारथीतमोभादेवादिविस्पृशा ॥ अश्विनाताहवामहे ॥ २ ॥

(प०) या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा ॥ अश्विना । ता । हवामहे॥ २ ॥

(२११) यावांकशामधुमत्यश्विनासूनृतावती ॥ तयायज्ञंमिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

(प०) या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती ॥ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

॥ २ ॥ [हे] अश्विना, अश्विनौ । या । वाम् , युवयोः संबन्धिनी । मधुमती, स्वादुमती,अमृतस्त्रावित्वात् स्पर्शमात्रेण सर्वपदार्थस्वादुत्वकारिणी । सूनृतावती, सूनृता वेदवाणी, तया स्तुत्यतया तद्वती । कशा, अश्वादिनोदिनी। तथा [अस्मदीयम्] । यज्ञम्, यज्ञसंबन्धिघृतसोमादिवस्तुजातम् । मिमिक्षतम्, स्पृशतम्, 'मिक्ष स्पर्शने' श्लुविकरणम्,

मन्त्रार्थ- लोट्, यद्वा–'मिह स्पर्शने' इत्यतः स्वार्थिकसन्नन्तस्य रूपम् ॥ ३ ॥ [हे] अश्विना, अश्विनौ । यत्र ।–सोमिनः, यज मञ्जरी.
अ.१अ.२ मानस्य ।–गृहम् ।–'यत्र' इति द्वितीयार्थे सप्तमी । रथेन । गच्छथः, आगच्छथः । [तत्] । वाम्, युवयोः । दूरके, व० ४
दूरे ।–नहि अस्ति, नास्ति हि, दूरं न भवति हि ॥–तस्मादागच्छतम् ॥ ४ ॥ 'हिरण्य–' ($\frac{२२।५}{२३३}$) इत्यादिचतस्रः
॥ ६ ॥ सावित्र्यः ॥–[अहम्]। हिरण्यपाणिम्, हितं च रमणीयं चेति वा हिरण्यवर्णत्वाद्वा हिरण्यं लक्षणया पाणिशब्दोक्तं

(२१२) नहिवामास्तिदूरकेयत्रारथेनगच्छथः ॥ अश्विनासोमिनोगृहम् ॥ ४ ॥

(प०) नहि । वाम् । अस्ति । दूरके यत्र । रथेन । गच्छथः ॥ अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

(२१३) हिरण्यपाणिमूतयेसवितारमुपह्वये ॥ सचेत्तादेवतापदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

(प०) हिरण्यऽपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

सर्वावयवोपेतं रूपं यस्य तम्, हितशब्दस्य हिरादेशो रमेः न्यक्, अनुनासिकलोपश्च निरुक्तत्वात् । सवितारम्, जग त्प्रसवितृत्वहेतुना सवितृशब्दोक्तम्, षूङ् प्राणिप्रसवे, इत्यतस्तृच्, तृन्वा । ऊतये, रक्षार्थम् । उप ह्वये, आह्वयामि ॥ कुतः? सः, सविता । पदम्, स्वरूपम्, स्वस्यान्यस्य च । चेत्ता, ज्ञाता, 'चिती संज्ञाने' तृन् ॥ {सः} [एव]। ॥ ७५ ॥
देवता, देवः, अन्ये तु–देवताभासाः, अत्र देवताशब्दो देवपर्यायो ग्राह्यः, यद्वा–भावे तल्प्रत्ययः, देवस्य भावो

देवता, देवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रीडादिगुणजातम्–{सः} [एव], तदभिन्नमेव, गुणगुण्यभेदस्य 'ॐ उभयव्यपदेशात्त्व हिकुण्डलवत् ॐ' (३।२।२८) इति भक्तिपादीयाधिकरणे सिद्धत्वात् । प्रसिद्धसवितरि यथायोगं शब्दार्थो ज्ञेयः ॥५॥ इति चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥ [हे होतः] । अपाम् नपातम्, अद्भ्यो जातपृथिव्यात्मकदेहे हरेर्व्यक्ततयापां पौत्रत्वेनापां नपातम् ।–सवितारम्, हरिम् ।–अपां कार्ये ब्रह्माण्डे रवेर्जाततयापां पौत्रत्वेनापां नपातं सूर्यं च । अवसे, रक्षार्थम् ।

(२१४) अपांनपातमवसेसवितारमुपस्तुहि ॥ तस्यव्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

(प०) अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ॥ तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

(२१५) विभक्तारंहवामहेवसोश्चित्रस्यराधसः ॥ सवितारंनृचक्षसम् ॥ ७ ॥

(प०) विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ॥ सवितारम् । नृऽचक्षसम् ॥ ७ ॥

उप स्तुहि ॥ कुतः? तस्य, सवितुः, हरे रवेश्च । व्रतानि, कर्माणि । उश्मसि, सर्वे वयं कामयामहे, 'वश कान्तौ' 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसारणम् ॥ ६ ॥ [वयम्] । चित्रस्य राधसः, उत्तमसिद्धिरूपस्य । वसोः, वसुनः । विभ क्तारम्, सदा विभज्य दातारम्, यस्य यावद्योग्यं तस्मै तावतो दातारम् । नृचक्षसम्, नृणां जीवानां द्रष्टारम्, अशे षपुण्यपापादिविशेषैः सह जीवचैतन्यसाक्षिणम्, चक्षिङः असुन् । सवितारम् । हवामहे, आह्वयामः ॥ ७ ॥

मन्त्रार्थ- [हे] सखायः, ऋत्विजः । आ, अस्मत्समीपमागत्य । नि सी(षी)दत ॥ कुतः ? ॥ नु, इदानीम् । नः, अस्माकम् । दाता, अभीष्टस्य दाता । सविता । स्तोम्यः, स्तोतव्यः ॥– [यः], सविता । राधांसि, सिद्धीः । शुम्भति, अञ्जसा शोभयति, 'शुभ, शुम्भ शोभार्थे' इत्युक्तेः ॥ ८ ॥ यथा प्रतीता अत्र ((२२१९/२१७)–(२२१५/२२३)) देवता ज्ञेयाः ॥ मञ्जरी-

अ.१अ.२ व० ५

॥ ७ ॥

(२१६) सखा॑यआनिषी॑दतसवि॒तास्तोम्यो॒नुनः॑ ॥ दा॒ताराधां॑सिशुम्भति ॥ ८ ॥

(प) सखा॑यः । आ । नि । सी॒द॒त॒ । स॒वि॒ता । स्तोम्यः॑ । नु॒ । नः॒ ॥ दाता॑ । राधां॑सि । शु॒म्भ॒ति॒ ॥८॥

(२१७) अग्ने॒पत्नी॑रि॒हाव॑हदे॒वाना॑मुश॒तीरुप॑ ॥ त्वष्टा॑रं॒सोम॑पीतये ॥ ९ ॥

(प) अग्ने॑ । पत्नीः॑ । इ॒ह । आ । व॒ह॒ । दे॒वाना॑म् । उ॒श॒तीः । उप॑ ॥ त्वष्टा॑रम् । सोम॑ऽपीतये ॥ ९ ॥

(२१८) आग्नाअ॑ग्नइ॒हाव॑से॒होत्रां॑यविष्ठभार॑तीम् ॥ वरू॑त्रीं॑धि॒षणां॑वह ॥ १० ॥ ५ ॥

(प) आ । ग्नाः । अग्ने॒ । इ॒ह । अव॑से । होत्रा॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । भार॑तीम् ॥ वरू॑त्रीम् । धि॒षणा॑म् । व॒ह॒ १०॥५

(तत्र–) (नवम्यां दशम्यां चाग्निर्देवता ॥– [हे] अग्ने । उशतीः, यज्ञागमनं कामयमानाः । देवानाम् पत्नीः, देवानां पातृत्वात् 'पत्नी' इत्युक्ता हरेः स्त्रीतनूः, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति तु नाश्रितम्, देवपत्नीश्च । प्रागुक्तनिरुक्त्या (१३।१०/१३२) त्वष्टारम्, हरिं प्रसिद्धत्वष्टारं च । सोमपीतये । इह उप आ वह, यज्ञे संनिहितान्कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ [हे] यविष्ठ, युवन् । अग्ने । ग्नाः, 'अ॒भि य॒ज्ञं गृ॑णीहि–' (१५।३/१४९) इत्यत्रोक्तनिरुक्त्या भवदीयस्त्रीतनूर्नदीश्च । होत्राम्, ॥ ७६ ॥

आहूयमानत्वादाह्वानमन्त्राभिमानित्वाद्वा 'होत्रा' इत्युक्ताम्, 'ह्वेञ्–शब्दे–' इत्यतः कर्मणि करणे च त्रप्रत्ययः, संप्रसारणं च बहुलग्रहणात् । वरूत्रीम्, वरणीयत्वाज्जगतस्त्राणाच्च 'वरूत्री' इत्युक्ताम्, वृणोतेः कर्मण्यूकारस्त्रायतेः टप्रत्ययष्टित्त्वान्ङीप् च, वरूश्चासौ त्री च वरूत्री, ताम् । धिषणाम्, बुद्धिस्वरूपिणीम्, सर्वबुद्धिप्रेरिकां सर्वबुद्ध्यभिमानिनीं च । भारतीम्, भरतस्य वायोः स्वामित्वसंबन्धात्स्त्रीत्वसंबन्धाद्वा भारतीं विष्णोः स्त्रीतनुं भारतीदेवीं च । 'धिषणाम्'

(२१९) अ॒भिनो॑दे॒वीरव॑सामहः॒शर्म॑णानृपत्नीः॑ ॥ अच्छि॑न्नपत्राः॒सचन्ताम् ॥ ११ ॥

(प०) अ॒भि । नः॒ । दे॒वीः । अव॑सा । म॒हः । शर्म॑णा । नृ॒ऽपत्नीः॑॥ अच्छि॑न्नऽपत्राः । स॒च॒न्ता॒म्॥११॥

इत्यस्योक्तनिमित्ताभ्यां 'श्रीदेवीम्' इति वार्थः । अवसे, अस्मद्रक्षणाय । इह, यज्ञे । आ वह ॥ भरेण भारेण तत्वात्तत त्वात्, अतिगुरुत्वादिति यावत्, भरतो वायुर्ज्ञेयः, तनोतेः कर्मणि डः ॥ १० ॥ इति पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥ (एकादश्या देव्यो देवताः ॥–) अच्छिन्नपत्राः, निरन्तरोपेतताटङ्काख्यकर्णाभरणाः, अवैधव्यहेतुनित्यसौमङ्गल्योपेताः । नृपत्नीः, नृपत्न्यः, नरो देवाः प्रधानपुरुषत्वात्, तेषां पत्न्यः, नृणां पालयितृत्वात्स्त्रीत्वाद्वा विष्णोः स्त्रीतनवस्तद्भार्याश्च । देवीः, देव्यः । अवसा, रक्षणकर्त्रा प्राणेन साकम् । महः, महतः सर्वोत्तमस्य हरेः ।–शर्मणा, तत्संबन्धिमोक्षादि

सुखं दत्त्वेति यावत्। नः, अस्मान्। अभि, अभितः। सचन्ताम्, रक्षन्तु, 'षच रक्षणे' ॥ ११ ॥ (द्वादश्यामिन्द्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः)॥–[अहम्]। इन्द्राणीम्, इन्द्रपत्नीम्। वरुणानीम्, वरुणस्य पत्नीम्। अग्नायीम्, अग्नेः पत्नीम्। [च]। सोमपीतये, सोमपानाय।–स्वस्तये, सोमं पीत्वास्मभ्यं संततं सौख्यं दातुमिति यावत्। इह उप ह्वये ॥ ईश्वरपक्षे तु–स्वामित्वेनेन्द्रादिसंबन्धिनीमिति वा पालकतयेन्द्रादिपत्नीत्वेन वेन्द्राण्यादिशब्दैरीश्वर

(२२०) इहेन्द्राणीमुपह्वयेवरुणानींस्वस्तये ॥ अग्नायींसोमपीतये ॥ १२ ॥

(प०) इह। इन्द्राणीम्। उप। ह्वये। वरुणानीम्। स्वस्तये ॥ अग्नायीम्। सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

(२२१) महीद्यौःपृथिवीचनइमंयज्ञंमिमिक्षताम् ॥ पिपृतांनोभरीमभिः ॥ १३ ॥

(प०) मही। द्यौः। पृथिवी। च। नः। इमम्। यज्ञम्। मिमिक्षताम्। पिपृताम् ॥ नः। भरीमऽभिः १३

स्त्रीतनवो ग्राह्याः ॥ 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषि 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' इत्यानुगागमे 'इन्द्राणी' इत्यादिरूपम्। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः' इत्यग्निशब्दस्यैआदेशे 'अग्नायी' इति च ध्येयम् ॥ १२ ॥ (त्रयोदशीचतुर्दश्योर्द्यावापृथिव्यौ देवते॥–) मही, महती। द्यौः पृथिवी च, विष्णोः स्त्री

रूपे वा, श्रीभूमी वा, द्युपृथिवीलोकाभिमानिन्यौ वा। नः, अस्मदीयम्। इमम् यज्ञम्। मिमिक्षताम्, स्पृशताम्, आगच्छताम् ॥ आगत्य च– भरीमभिः, भृञः भाव इमनिच्प्रत्ययो गुणश्च, भरणैः। नः, अस्मान्। पिपृताम्, पारयेताम्।–'[दुःखेभ्यः]' इति शेषः, 'पृ पालनपूरणयोः,' लोट्, अन्तर्णीतणिच् ॥ १३ ॥ तयोः, द्यावापृथिव्योः संबन्धि, यत्। पीयते मुमुक्षुभिः सेव्यत इति पयः, ज्ञानम्। गंधर्वस्य, विष्णोः। ध्रुवे पदे, विषयसप्तमी, नित्यस्वरूपविषयम्। घृतवत्, 'घृ क्षरणदीप्त्योः' भावेक्तः, घृतं दीप्तिरपरोक्षज्ञानम्, तदस्यास्तीति घृतवदपरोक्षज्ञानसहितम्,

(२२२) तयोरिद्घृतवत्पयोविप्रारिहन्तिधीतिभिः ॥ गंधर्वस्यध्रुवेपदे ॥ १४ ॥

(प०) तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहन्ति। धीतिऽभिः ॥ गंधर्वस्य। ध्रुवे। पदे॥१४॥

तज्ज्ञानम्। विप्राः, मेधाविनः। धीतिभिः, बुद्धिभिः, वृत्त्यपेक्षं बहुवचनम्। 'तयोः' इत्येतदत्राप्यन्वेति–{तयोः} तयोः प्रसादेन। रिहन्ति इत्, (रलयोरभेदात्) लिहन्ति, सेवन्ते, 'लिह आस्वादने' अत्र गां वाचं धारयन्वर्तत इति व्युत्पत्त्या गंधर्वो विष्णुर्ज्ञेयः, गोशब्दोपपदाभ्यां 'धृङ् अवस्थाने' 'वृतु वर्तने' इत्याभ्यां डः, उपपदस्य गंभावः ॥ ज्ञानस्य द्यावाभूमिसंबन्धित्वं च–तदभिमानिभारतीदेव्यभिमन्यमानत्वादिति ज्ञेयम् ॥ 'पा पाने' इत्यतोऽयसुक्प्रत्यय

मन्त्रार्थ- आकारलोपे च 'पयस्' इति रूपम् ॥ १४ ॥ (पञ्चदश्याः पृथिवी देवता) ॥-[हे] पृथिवि [या त्वम्]। अनृक्षरा, नृवन्मनुष्यवत्क्षरति नश्यतीति नृक्षरा, क्षरतेः अकारप्रत्ययः, न नृक्षरानृक्षरा। निवेशनी, निविशन्तेऽस्यां भूतानीति निवेशनी, निपूर्वाद्विशतेः अधिकरणे ल्युट्, सर्वाश्रयभूता। [च सा]। नः, अस्माकम्। स्योना, सुखकरी। भव॥ (नः), अस्मभ्यम्। सप्रथः, प्रथसा विस्तारेण सहितं सप्रथः।-शर्म, महत्तरं सुखं गृहं वा। यच्छ, प्रयच्छ॥१५॥ इति

मञ्जरी.

अ.१अ.२

व० ७

॥ ९ ॥

(२२३) स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी ॥ यच्छानःशर्मसप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

(प०) स्योना। पृथिवि। भव। अनृक्षरा। निऽवेशनी ॥ यच्छ। नः। शर्म। सऽप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

(२२४) अतोदेवाअवन्तुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे ॥ पृथिव्याःसप्तधामभिः ॥ १६ ॥

(प०) अतः। देवाः। अवन्तु। नः। यतः। विष्णुः। विऽचक्रमे ॥ पृथिव्याः। सप्त। धामऽभिः ॥१६॥

षष्ठो वर्गः॥ ६ ॥ ($\frac{२२।१६}{२२४}$) एतदादिषड्वैष्णव्यः। आद्या ($\frac{२२।१६}{२२४}$) दैवी च ॥-यतः, कारणात्। विष्णुः, विशेषचेष्टाबलवान्, 'णकारो प्रलं षकारः प्राणः-' (ऐ० उ० ३।२।६) इति श्रुतेः। पृथिव्याः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, पृथिवीमारभ्य। सप्त धामभिः, सप्तलोकैः साकम्। [त्रिभिः,]। [क्रमैः], पादविक्षेपैः। 'इदम्' इति वक्ष्यमाणम् ($\frac{२२।१७}{२२५}$) आकृष्यते- [इदम्], जगत्। विचक्रमे, आक्रान्तवान्, असुरेभ्यो जहारेति यावत्। हत्वा च-'[सुरान्स्वस्वपदस्थाँश्चक्रे]' इति शेषः। अतः, एवं विष्णुप्रसादाल्लब्धपदत्वेन समर्थत्वात्। देवाः। नः, अस्मान्। अवन्तु, रक्षन्तु ॥ १६ ॥ विष्णुः, भगवान्। इदम्, विश्वम्। वि चक्रमे, विक्रान्तवान् ॥ कथम्? त्रेधा पदम् नि दधे ॥ तदा-अस्य, जगत्पतेः। पांसुरे, पांसवो रेणवः पांस्वभिमानिदेवा वां रमन्तेऽत्रेति पांसुरः पादस्तस्मिन्, रमेः अधिकरणे डः। {इदम्}, विश्वम्। समूळ्हम्, समूढम्, पांसुवत्प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥ १७ ॥ अदाभ्यः, अस्तम्भनीयः, अनि ॥ ७८ ॥

(२२५) इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदम् ॥ समूळ्हमस्यपांसुरे ॥ १७ ॥

(प०) इदम्। विष्णुः। वि। चक्रमे। त्रेधा। नि। दधे। पदम् ॥ सम्ऽऊळ्हम्। अस्य। पांसुरे ॥१७॥

(२२६) त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः ॥ अतोधर्माणिधारयन् ॥ १८ ॥

(प०) त्रीणि। पदा। वि। चक्रमे। विष्णुः। गोपाः। अदाभ्यः ॥ अतः। धर्माणि। धारयन् ॥१८॥

वारणीय इति यावत्, "आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' इति तृतीयाध्यायाद्यपादीयसूत्रे 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रकरणगतेऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः, 'दभ दाभ्ये' इति वृत्तावुक्तेर्दभेर्धातुष्वपठितस्यापि चुरादौ 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति वचनाच्छिष्टप्रयोगाच्च 'क्षपयति, तुत्थयति, अवधीरयति' इत्यादिवद्धातुत्वं वक्तव्यम्" इति मञ्जर्यामुक्तेरतोऽत्र दभेर्ण्यत्प्रत्ययो ध्येयः, "पोरदुपधात्' इति दम्भेः ण्यत्" इति टीकापाठो लेखकदोषमूलः, यद्वा-टीकायाम्-इतिशब्दो हेत्वर्थः, "पवर्गान्तादका

रोपधाद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति' इति विधानाद्धेतोरिह च दम्भेः अदुपधत्वाभावाद्यत्प्रत्ययाप्राप्तौ 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः" इत्यभिप्रायो ध्येयः, बहुलग्रहणादुपधालोपः, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । विष्णुः । त्रीणि पदा, सर्वाणि त्रिविधानि पदानि स्वरूपाणि-(ऋग्यजुःसाम)वेदाख्यानि, अतीतानागतवर्तमानकालाख्यानि, सत्त्वरजस्तमोगुणाख्यानि, भूलोकभुवर्लोकस्वर्लोकाख्यानि, देवमानुषदानवरूपजीवाख्यानि, चेतनाचेतनमिश्ररूपश्रीमुक्तघटादिसात्मकदेहाख्यानि च । गोपाः, रक्षकः सन्, रक्षकत्वेनेति यावत्, उपलक्षणम्-'स्रष्टृत्वादिना (भर्तृत्वमोक्षदत्वे चादिपदार्थौ)

(२२७) विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे ॥ इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ १९ ॥

(प०) विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

च' इत्यपि ध्येयम् । वि चक्रमे, अतिक्रान्तः ॥-यत एवंमाहात्म्यो विष्णुः-अतः, कारणात् । धर्माणि, जगतो धारकान्वाय्वादीन्, धृञः मनिन्, गुणः । धारयन् '[वर्तते]' इति शेषः ॥ १८ ॥ [हे जनाः] विष्णोः कर्माणि । पश्यत, जानीथ ॥ व्रतानि, सर्वप्राणिकर्माणि । यतः, येभ्यः कर्मभ्यः, यस्माद्विष्णोरिति वा । '[जातानि]' इति शेषः । [यः], विष्णुः । पस्पशे, प्राकृतैरदृष्टोऽपि योगिभिर्दृष्टो बभूवेत्यर्थः, 'स्पश अज्ञातदृशौ' इति धातोः । [यश्च] । इन्द्रस्य, पुरंदरस्य, ॥ ७९ ॥
वायोर्वा । युज्यः, योगार्हः, अविनाभूतः । सखा [तस्य] 'विष्णोः' इति पूर्वेणान्वयः ॥ अत्रेन्द्रशब्देन वायुग्रहणं

तु-'कस्मिन्नवहमुत्क्रान्ते-' (ष० प्र० उ०६।२) इत्यादिश्रुत्या वायोरेव मुख्यतो विष्णवविनाभावात्, 'तं देवा अब्रुवन्-' (२।१।४) इत्युक्तप्राणमहिमविषयतयैतरेयोपनिषदुदाहृते 'त्वयेदिन्द्र युजा वयम्-' (ऋ० म० ८।९२।३२) इति मन्त्रे-इन्द्रशब्दस्य प्राणे प्रयोगाच्च,-इति ध्येयम् ॥ १९ ॥ आततम्, व्याप्तम् ।-चक्षुः ।-दिवीव, आकाश इव, रश्मिरश्मिमतोरभेदात् 'चक्षुः' इत्येवोक्तम् ।- तत् विष्णोः ।-परमम्, रमाब्रह्मशिवादिभ्य उत्तमम् ।-पदम्, स्वरूपम् ।-

(२२८) तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यन्तिसूरयः ॥ दिवीवचक्षुराततम ॥ २० ॥

(प०) तत । विष्णोः । परमम । पदम । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ॥ दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम२०

(२२९) तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसःसमिन्धते ॥ विष्णोर्यत्परमंपदम ॥ २१ ॥ ७ ॥ २२ ॥

(प०) तत । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम । इन्धते ॥ विष्णोः । यत । परमम । पदम ॥२१॥

सूरयः, ज्ञानिनः ।-सदा पश्यन्ति ।-यथा चक्षुराकाशे व्याप्तमपि न दृश्यते, केवलं विषयोपलब्धिरूपफलेनानुमीयते, तथा परमेश्वरस्वरूपं सर्वगतमपि नोपलभ्यते, किं त्वस्वतन्त्राणां पदार्थानां सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिभिर्ज्ञायते,-इति दृष्टान्तोक्तितात्पर्यम् ॥ २० ॥ यत् विष्णोः परमम् पदम् तत् । विपन्यवः, विशेषेण पन्यवो ज्ञानिनः, 'पन ज्ञाने' इत्यतो युप्रत्ययः । जागृवांसः, प्राप्तजागराः, संसारान्निर्मुक्ता इति यावत् । विप्रासः, विप्राः, मेधातिथिप्रभृतयः । सम्

इन्धते, 'ञिइन्धी दीप्तौ' जानन्ति, अन्तर्णीतणिज्वा,–समिन्धयन्ति, ज्ञापयन्तीत्यर्थः ॥ प्रागुक्तस्यैव (२२।२०/२२८) पुनरत्र (२२।२१/२२९) उक्तिः सर्ववेदानामत्रोक्तसर्वोत्तमत्वे परमं तात्पर्यमिति ज्ञापनार्था ॥ २१ ॥ इति सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥ द्वाविंशं सूक्तम् ॥ २२ ॥ अथ 'तीव्राः–' (२३।१/२३०) इति त्रयोविंशं चतुर्विंशत्यृचं वर्गपञ्चतयात्मकं नानादैवत्यं नानाछन्दस्कं सूक्तम् ॥ तत्र–(आदितोऽष्टादश गायत्र्यः ॥–) आद्या वायव्या ॥ [हे] वायो [ये] इमे ।

(२३०) तीव्राःसोमासआगह्याशीर्वन्तःसुताइमे ॥ वायोतान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

(प०) तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवन्तः । सुताः । इमे ॥ वायोइति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

(२३१) उभादेवादिविस्पृशेन्द्रवायूहवामहे ॥ अस्यसोमस्यपीतये ॥ २ ॥

(प०) उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायूइति । हवामहे ॥ ० (२२।१/२०९) ॥ २ ॥

तीव्राः, तिग्माः, आशुकारिणो वीर्यवन्त इति यावत् । आशीर्वन्तः, 'आशीः' इत्याशास्यमानोऽर्थः, तद्वन्तः, तेन सह साध्यसाधनभाववन्तो यजमानेष्टसाधकाश्च । सुताः, अभिषुताः । सोमासः, सोमाः । [सन्ति] तान् । प्रस्थि- ॥ ८० ॥
तान्, त्वदभिमुखान्प्रति । आ गहि, आगच्छ ॥ पिब [च] ॥ १ ॥ (२३।२/२३१), (२३।३/२३२) द्वयोरिन्द्रवायू देवते ॥–

उभा, उभौ । देवा, देवौ, क्रीडादिगुणयुक्तौ । दिविस्पृशा, दिविस्पृशौ, दीव्यतेः द्युत्यर्थस्य गत्यर्थस्य वा क्विपि रूपम्, विषयसप्तम्येषा, उभयथापि ज्ञानं तदर्थः, दिवि ज्ञानविषये स्पृशतः संबन्धीत इति दिविस्पृशौ ज्ञानाधिकौ । इन्द्रवायू [वयम्] अस्य सोमस्य पीतये हवामहे ॥ २ ॥ मनोजुवा, मनोजुवौ, मनःप्रेरकौ, 'जु प्रेरणे' (सौत्रो धातुः), विच् (क्विप्), मनोवेगिनौ वा धातूनामनेकार्थत्वात् । धियः पती, बुद्धीनां स्वामिनौ, हेतुगर्भम्–धीपतित्वात्–सह

(२३२) इन्द्रवायूमनोजुवाविप्राहवन्तऊतये ॥ सहस्राक्षाधियस्पती ॥ ३ ॥

(प०) इन्द्रावायूइति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ॥ सहस्रऽअक्षा । धियः । पतीइति ॥३॥

(२३३) मित्रंवयंहवामहेवरुणंसोमपीतये ॥ जज्ञानापूतदक्षसा ॥ ४ ॥

(प०) मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ॥ जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

स्राक्षा, सहस्राक्षौ, सहस्रशब्दोऽमितवाची, अक्षशब्दस्तज्जन्यसाक्षात्कारपरः, बहुज्ञानौ । इन्द्रवायू, विष्णुरूपविशेषौ, प्रसिद्धदेवौ वा । विप्राः, मेधातिथिप्रभृतयः । ऊतये, रक्षार्थम् । हवन्ते, आह्वयन्ति ॥ ३ ॥ (२३।४/२३३) (२३।६/२३५) तृचो मैत्रावरुणः ॥–वयम् मित्रम् वरुणम् [च] सोमपीतये हवामहे ॥–[यौ], आहूतौ । जज्ञाना, जज्ञानौ, यज्ञेषु व्यक्तौ भवतः ॥–व्यक्तौ च–पूतदक्षसा, पूतदक्षसौ, पूतो दक्षो यजमानो याभ्यामिति तथोक्तौ, यजमानं पूतं

कृतवन्तावित्यर्थः ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यतो लिटि द्विर्वचने लिटः कानचि 'गमहनजन–' इत्युपधालोपे 'जज्ञान' इति रूपं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ यौ । ऋतेन, सकलवेदावगतेन, ज्ञानरूपेण वा, 'ऋ गतौ' इत्यतः कर्मणि भावे वा क्तः, परब्रह्मणा । ऋतवृधौ, ऋते ब्रह्मणि वृधौ वृद्धिमन्तौ । ज्योतिषः, प्रकाशरूपस्य, प्रमाणसिद्धस्येति यावत् । ऋतस्य, सत्यस्य । पती । ता, तौ । मित्रावरुणा, मित्रावरुणौ । [अहम्] । हुवे, आह्वयामि ॥ विष्णुविषये तु–' ऋतेन, ऋतवृधौ' इत्यनयोः

(२३४) ऋतेनयावृतावृधावृतस्यज्योतिषस्पती ॥ तामित्रावरुणाहुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

(प०) ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतीइति ॥ ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥८॥

(२३५) वरुणःप्राविताभुवन्मित्रोविश्वाभिरूतिभिः ॥ करतांनःसुराधसः ॥ ६ ॥

(प०) वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ॥ करताम् । नः । सुऽराधसः ॥६॥

' ऋतेन मित्रावरुणा–' ($\frac{२।८}{१७}$) इत्यत्रैवार्थो ध्येयः ॥ ५ ॥ इत्यष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥ वरुणः मित्रः [च] । विश्वाभिः ऊतिभिः, सर्वाभी रक्षाभिः । प्राविता, प्रकर्षेणास्माकं रक्षकः । भुवत्, भवेत्, प्रत्येकमन्वयः, 'भू सत्तायाम्' लेट्, शवि करणोवङादेशौ, तिप इकारलोपः ॥ किं च, [तौ], मित्रावरुणौ । नः, अस्मान् । सुराधसः, शोभनसिद्धिमतः । करता

म्, कुरुताम्, शब्विकरणं छान्दसम् ॥६॥ ($\frac{२३।७}{२३६}$)–($\frac{२३।९}{२३८}$) तृचो मरुत्वतीयः (ऐन्द्रः) ॥ [वयम्] । मरुत्वन्तम्, मरुद्भिः सहितम् । इन्द्रम् सोमपीतये आ हवामहे ॥ आहूतश्च–[इन्द्रः] । गणेन, मरुद्गणेन । सजूः, सहगणः । तृम्पतु, तृप्यताम्, 'तृम्प तृप्तौ' शविकरणम् ॥ ७ ॥ इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्र एव ज्येष्ठो येषां ते तथा । पूषरातयः, पुष्टत्वात्पूषा विष्णू

(२३६) मरुत्वन्तंहवामहइन्द्रमासोमपीतये ॥ सजूर्गणेनतृम्पतु ॥ ७ ॥

(प०) मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये ॥ सऽजूः । गणेन । तृम्पतु ॥ ७ ॥

(२३७) इन्द्रज्येष्ठामरुद्गणादेवासःपूषरातयः ॥ विश्वेममश्रुताहवम् ॥ ८ ॥

(प०) इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः ॥ विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

(२३८) हतवृत्रंसुदानवइन्द्रेणसहसायुजा ॥ मानोदुःशंसईशत ॥ ९ ॥

(प०) हत । वृत्रम् । सुऽदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा ॥ मा । नः । दुःऽशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

रातिर्मित्रं येषां ते तथोक्ताः । मरुद्गणाः, सप्तसप्तकतया स्थितत्वेन हेतुना मरुत्समूहभूताः । [हे] देवासः, देवाः । विश्वे, सर्वे । [यूयम्] मम । हवम्, आह्वानम् । श्रुत, शृणुत, 'श्रु श्रवणे' व्यत्ययेन लुग्विकरणम्, लोट् ॥ ८ ॥ [हे] सुदानवः, अतीव दानशीला मरुतः, सुपूर्वात् 'दाण् दाने' इत्यतस्ताच्छीलिको नुप्रत्ययः । सहसा, बलेन,

मन्त्रार्थ- बलाभिमानिना च। इन्द्रेण।–युजा, युक्तेन सता, शक्रेण सहिता इति यावत्। वृत्रम्, सम्यग्ज्ञानावरकत्वादज्ञानम्, मञ्जरी.
अभ्यर्हितत्वान्मदज्ञानम्। हत, नाशयत, 'हन हिंसागत्योः' लोट् ॥ किं च, दुःशंसः, दुर्दुष्टं शंसः शंसनं वचो
अ.१अ.२ दुर्वाक्, यद्वा–दुष्टः शंसो वाग्यस्यासौ दुःशंसो दुर्वाग्वान्पुमान्। नः, अस्माकम्। मा ईशत, न शक्नुयात्, अज्ञान व० १०
॥ १३ ॥ मुत्पादयितुं शक्तो माभूदिति, 'ईश ऐश्वर्ये' लुङ्, च्लेरङि रूपम्, माङ्योगादाडभावः ॥ ९ ॥ (२३।१०/२३९)–(२३।१२/२४१)

(२३९) विश्वान्देवान्हवामहेमरुतःसोमपीतये ॥ उग्राहिपृश्निमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

(प०) विश्वान्। देवान्। हवामहे। मरुतः। सोमऽपीतये ॥ उग्राः। हि। पृश्निऽमातरः ॥ १० ॥९॥

(२४०) जयतामिवतन्यतुर्मरुतामेतिधृष्णुया ॥ यच्छुभंयाथनानरः ॥११ ॥

(प०) जयताम्ऽइव। तन्यतुः। मरुताम्। एति। धृष्णुऽया ॥ यत्। शुभम्। याथन। नरः ॥११॥

वैश्वदेवस्तृचः॥–[वयम्]। विश्वान् देवान्, सर्वान्देवान्। मरुतः [च] सोमपीतये हवामहे ॥ कुतः? हि, यस्मात्। पृश्निमातरः, पृश्निर्गोरूपा वाग्रूपा च भारती माता येषां ते पृश्निमातरो विश्वे देवाः। उग्राः, शत्रुभिरप्र सह्याः। अतः ॥–इति ॥ कालविशेषे गोरूपासीद्भारती, अतः कारणाद्वेदाभिमानित्वाच्च गोवागुभयपर्यायपृश्निपदेनात्र ॥ ८२ ॥
भारत्युच्यते ॥ १० ॥ इति नवमो वर्गः ॥ ९ ॥ [हे] नरः, विश्वे देवाः। यत्, यदा। शुभम्, उत्तमम्, विष्णुं वायुं

वा प्रति। याथन, यूयं याथ थनादेशः। [तदा]। मरुताम्, युष्माकम्। तन्यतुः, ध्वनिः। [संग्रामे] जयतामिव। धृष्णुया, धृष्णुत्वेन, धैर्यात्। एति, प्रवर्तते ॥ 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' इत्यतः 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नुप्रत्यये सिद्धाद्धृष्णुशब्दाद्भावप्रधानात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्–' इत्यादिना यादेशे 'धृष्णुया' इति रूपं ज्ञेयम् ॥११॥ [ये], सर्वे देवाः। मरुतः [च]। हस्कारात्, निर्दोषगुणविशिष्टाद्वायोः। विद्युतः, विशेषेण ज्ञानवत्या भारत्याः। [च]। परि,

(२४१) हस्कारािद्वद्युतस्पर्यतोजाताअवन्तुनः ॥ मरुतोमृळयन्तुनः ॥ १२ ॥

(प०) हस्कारात्। विऽद्युतः। परि। अतः। जाताः। अवन्तु। नः ॥ मरुतः। मृळयन्तु। नः १२

(२४२) आपूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणेधरुणंदिवः ॥ आजानष्टंयथापशुम ॥ १३ ॥

(प०) आ। पूषन्। चित्रऽबर्हिषम। आघृणे। धरुणम। दिवः ॥ आ। अज (आज)। नष्टम। यथा। पशुम ॥ १३ ॥

सम्यक्। जाताः, उत्पन्नाः। अतः, सम्यग्जातत्वादेव। [ते]। नः, अस्मान्। अवन्तु, रक्षन्तु ॥ नः। मृळयन्तु, सुखयन्तु। [च] ॥ 'ओहाक् त्यागे' इत्यतः कप्रत्यये जहाति दोषानिति हः, सह करोति गुणान्स्वेनेति स्कारः, कृञः घञ्, सहशब्दस्य स्भावः, हश्चासौ स्कारश्चेति हस्कारः,–इति प्रागुक्तार्थे व्युत्पत्तिः ॥ विपूर्वात् 'द्युत दीप्तौ' इत्यतः क्विपि विशेषेण द्योतते जाना तीति 'विद्युत्' इति च व्युत्पत्तिः ॥१२॥ (२३।१३/२४२)–(२३।१५/२४४) पौष्णोऽयं तृचः ॥–[हे] आघृणे, आ समन्ताद्घृणयो

मन्त्रार्थ- रश्मयो यस्य तस्य संबुद्धिः। पूर्णत्वात्-पूषन्, पुषेः क(नि)न्, उपधादीर्घत्वम्, विष्णो, पूषदेवते च। चित्रबर्हिषम्, चित्रं मञ्जरी.
विचित्रं नानाविधं बर्हिः पूर्णत्वं यस्य तम्, बृंहतेः वृद्ध्यर्थस्येयसुन् (इसिः)। [ब्रह्माणम्], विरिञ्चम्। [त्वम्] [नः],
अ.१अ.२ अस्मान्प्रति। आ अज, आजय, 'अज गतौ-' अन्तर्णीतणिच्, गुरुत्वेनागमय ॥-दिवः, देव्याः, भारत्याः। धरु व० १०
णम्, धर्तारं भर्तारं वायुम्। [च]। नष्टम् पशुम् यथा, गतं गामिव। आ { अज }, आगमय ॥-यद्वा-'आज'
॥ १४ ॥ (२४३) पूषाराजानमाघृणिरपगूळ्हंगुहाहितम् ॥ अविन्दच्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

(प०) पूषा। राजानम्। आघृणिः। अपऽगूळ्हम्। गुहा। हितम् ॥ अविन्दत्। चित्रऽबर्हिषम् ॥१४॥

(२४४) उतोसमह्यमिंदुभिःषड्युक्ताँअनुसेषिधत् ॥ गोभिर्यवंनचर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

(प०) उत। इति। सः। मह्यम्। इंदुभिः। षट्। युक्तान्। अनुऽसेसिधत् ॥ गोभिः। यवम्। न। चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

इति लिडन्तम्, [नः], अस्मदर्थे।-[भवान्]।-आ आज, अनादिकाले तौ प्राप्तवानस्ति ॥-इति ॥ १३ ॥
आघृणिः पूषा, प्रागुक्तव्युत्पत्त्या (२३।१३/२४२) भगवान्। राजानम्, जगद्राजम्। गुहा हितम्, गुहायां निहितम्।
तत एव-अपगूळ्हम्, अपगूढम्, स्वकुक्षिगूढमिति यावत्। चित्रबर्हिषम्, प्राग्वत् (२३।१३/२४२)। [ब्रह्माणं सुतम्]। ॥ ८३ ॥
अविन्दत्, प्राप्नोत्, 'विद्लृ लाभे' लङ् ॥ १४ ॥ उतो, अन्यच्च। सः, पूषा। इंदुभिः, सोमैः (१४।४/१३८)। '[तर्पितः]'

इति शेषः। मह्यम्, मदर्थे। षट्, इन्द्रियाणि। युक्तान्, अर्थैः संनिकृष्टानि। चर्कृषत्, चकार ॥-अनुसेसिधित्,
साधयामास च, शक्तियुक्तान्यकरोदिति यावत् ॥ गोभिः, वाभिः। वयम् न, वयमिव, यवं यथा कुर्वन्ति वीर्ययुक्त
तया साधायन्ति च तथा ॥-इति। 'षिध गत्याम्' 'कृष विलखने' इत्येतयोर्यङ्लुकि लेटि रूपे ॥ १५ ॥ इति दशमो
वर्गः ॥ १० ॥ (२३।१६/२४५)-(२३।२४/२५३) एता आप्यः। 'अन्त्या (२३।२४/२५३) अध्यर्धाग्नेयी' (१।२ अनुक्रमणिका) इत्येके,
दर्शनात् 'पर्यस्वान्-' (२३।२३/२५२) इत्यर्धर्चे आग्नेय आपश्च, 'सं माग्ने-' (२३।२४/२५३) इत्यृक्सर्वदेवतका ॥-

(२४५)अम्बयोयन्त्यध्वभिर्जामयोअध्वरीयताम् ॥ पृञ्चतीर्मधुनापयः ॥ १६ ॥

(प०)अम्बयः। यन्ति। अध्वऽभिः। जामयः। अध्वरिऽयताम् ॥ पृञ्चतीः। मधुना। पयः ॥ १६ ॥

अम्बाशब्दपर्यायोऽत्राम्बिशब्दः ॥ 'जगतः' इति शेषः ॥ अम्बयः, जगतो मातरः। जामयः, जगतो भगिन्यः। [च]
अध्वरीयताम्, अध्वरमिच्छताम्, अध्वरं कुर्वतामिति यावत्। मधुना, सोमेन सह। पयः, क्षीरम्, सोमं चेत्यर्थः।
पृञ्चतीः, 'पृची संपर्के' पृञ्चत्यः, संपृक्ताः। '[आपः]' इत्यग्रेतनम् (२३।२०/२४९) आकृष्यते। अध्वभिः, मार्गैः। यन्ति,
गच्छन्ति, 'नद्योऽनेनाभिप्रेयन्ते' इत्युक्तं टीकायाम् ॥ अपां जगन्मातृत्वम्-जगत्कारणत्वात्, जामित्वं तु-पृथिव्यादिभा
गचतुष्टयात्मकजगतोऽद्भिः सह वर्धमानत्वादिति ज्ञेयम् ॥ अध्वरमात्मन इच्छन्तीति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि

मन्त्रार्थ- पूर्वस्य 'क्यचि च' इतीत्त्वे ततो लटि शत्रादेशे 'अध्वरीयत्' इति रूपम् ॥ अत्राध्वरेच्छया तत्कृतेर्लक्षणयोक्तेः 'अध्वरं कुर्वताम्' इत्युक्तम्, अन्यथा–अपां सोमसंबन्धोक्तिरयुक्तेति ॥ अत्र जडस्तुतेरयोगादभिमानिनियन्यायात् 'देवीः' (२३।१८/२४७) इति श्रवणाच्चाब्देवता हरिस्त्रीतनवश्च ग्राह्याः ॥ १६ ॥ याः अमूः [आपः]।–उप सूर्ये, सूर्यस्योप, व्यत्ययेन सप्तमी, सूर्यस्य समीपस्थाः।–वाशब्दः समुच्चये–वा सूर्यः, सूर्यश्च।–याभिः सह [वर्तते], 'सदा सूर्येण स हिता एव' इत्युभयोक्तितात्पर्यार्थः। ताः, आपः। नः, अस्मदीयम्। अध्वरम्। हिन्वन्तु, 'हि गतौ वृद्धौ च' गच्छन्तु, वर्धयन्तु च ॥ १७ ॥ 'यत्र' इति द्वितीयार्थे सप्तमी–यत्र, याः। नः, अस्मदीयाः। गावः पिबन्ति। [ताः] अपः देवीः [अहम्]। उप ह्वये, आह्वयामि ॥ कुतः? [यतः]। {नः}, अस्माकम्। सर्वथा–हविः, सोमादिलक्षणम्। सिन्धुभ्यः, नदीभ्यः, तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा, पञ्चमी वा, तदुद्देशेन, ताभ्य इति वा। कर्त्वम्, कार्यम्,

मञ्जरी. व० ११

॥ १५ ॥

(२४६) अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसह ॥ तानोहिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

(प०) अमूः। याः। उप। सूर्ये। याभिः। वा। सूर्यः। सह ॥ ताः। नः। हिन्वन्तु। अध्वरम् ॥१७॥

(२४७) अपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबन्तिनः ॥ सिन्धुभ्यःकर्त्वंहविः ॥ १८ ॥

(प०) अपः। देवीः उप। ह्वये। यत्र। गावः। पिबन्ति। नः ॥ सिन्धुऽभ्यः। कर्त्वम्। हविः ॥१८॥

॥ ८४ ॥

'यत्सानोः सानुमारुहद्–' (१०।२/९२) इत्यत्रेव कृञः त्वन्प्रत्ययः कृत्यार्थे ॥ १८ ॥ (एकोनविंशी पुरउष्णिगुष्णिग्विशेषश्छन्दः। उष्णिक्छन्दसोऽभिमानिनी तु सौरी ॥–) अमृतम्, मृतिनिवृत्तिहेतुद्रव्यम्। अप्सु, अपां मध्ये। अन्तः, अन्तर्हितमस्ति ॥ भेषजम्, रोगनिवारकद्रव्यम्। [च]। अप्सु, अप्स्वेवास्ति ॥ [तासाम्]। अपाम् उत, अब्देवीनामेव। प्रशस्तये, प्रशंसार्थम्। वाजिनः, अन्नवन्तः। देवाः। '[नः सहायाः]' इति शेषः। भवत, भवन्तु, व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः–केवलाब्दैवत्यज्ञापनार्थः, अपां प्रशंसां कुर्वतामस्माकं वाङ्मनसादिकं प्रेरयन्तु ॥–इति ॥ १९ ॥ (ऋ० म० १०।९।६–७–८–९) इत्यत्र त्रिशिरसा त्वाष्ट्रेण सिन्धुद्वीपेन वाम्बरीषेण दृष्टस्य (२३।२०/२४९), (२३।२१/२५०), (२३।२२/२५१), (२३।२३/२५२) एतदृक्चतुष्टयस्य मेधातिथिरपि ऋषिः (तत्र 'आपश्च–' (२३।२०/२४९) इति चर

(२४८) अप्स्व१न्तरमृतमप्सुभेषजमपामुतप्रशस्तये ॥ देवाभवतवाजिनः ॥ १९ ॥

(प०) अप्ऽसु। अन्तः। अमृतम्। अप्ऽसु। भेषजम्। अपाम्। उत। प्रऽशस्तये ॥ देवाः। भवत। वाजिनः १९

(२४९) अप्सुमेसोमोअब्रवीदन्तर्विश्वानिभेषजा ॥ अग्निंचविश्वशंभुवमापश्चविश्वभेषजीः ॥२०॥११॥

(प०) अप्ऽसु। मे। सोमः। अब्रवीत्। अन्तः। विश्वानि। भेषजा ॥ अग्निम्। च। विश्वऽशंभुवम्। आपः। च। विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

णस्य (केवल) मेधातिथिर्ऋषिः, इति विशेषः) ॥) विंश्यनुष्टुप् ॥–सोमः, राजा । मे अप्सु अन्तः विश्वा नि । भेषजा, भेषजानि । [सन्तीति] । विश्वशंभुवम्, पूर्णसुखभूमिम् । अग्निम् च, अप्स्वन्तःस्थितम् । अब्रवीत् ॥ आपः च । विश्वभेषजीः, विश्वानि भेषजानि यासु ताः, 'केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च' इति ङीप्, सकलभेषजरूपा एवेति वार्थः । इति–{ अब्रवीत् }, इत्यन्वयः ॥ २० ॥ इत्येकादशो वर्गः ॥ ११ ॥ (एकविंशी प्रतिष्ठा गायत्रीविशेषः ॥) [हे] आपः [मह्यम्] भेषजम् । पृणीत, 'पृण दाने' (वै०नि०

(२५०) आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम ॥ ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

(प०) आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ॥ ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

३।२०), दत्त ॥ मम । तन्वे, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, शरीरस्य । वरूथम्, गुप्तिम् । { च } । { पृणीत }, दत्त ॥ सूर्यम्, सूरिभिः प्राप्यम्, सूरिशब्दात्प्राप्यर्थे तद्धितो यत्प्रत्ययः, 'यस्येति च' इतीवर्णलोपः, विष्णुम् । दृशे, द्रष्टुम्, 'दृशे विख्ये च' (इति निपातः, 'कृन्मेजन्तः') इत्यव्ययत्वम्, यद्वा–'सूर्यम्, सूर्यस्य विष्णोः ।–दृशे, दर्शनाय ।' इति षष्ठी–चतुर्थ्यौ ज्ञेये । ज्योक् च, (ज्योक्शब्दो) ज्योतिःपर्यायः, ज्ञानं च । { पृणीत }, दत्त ॥ –इति ॥ २१ ॥ ($\frac{२३।२२}{२५१}$) ॥ ८५ ॥

($\frac{२३।२४}{२५३}$) तिस्रोऽनुष्टुभः–॥ [हे] आपः । यत् किम् च मयि दुरितम् इदम्, अस्माकमखिलमपि पापम् । प्र वहत, अपनयत । किं तत् ? अहम् । यत् वा अभिदुद्रोह, प्राणिहिंसामकार्षम्, तज्जन्यं वा । यत् वा शेपे, शेफशब्दपर्यायोऽत्र शेपशब्दः, निमित्तसप्तमी, शेपनिमित्तम्, शिश्नजम् । उत । अनृतम्, अनृतसंभवम् । [च] । तत्सर्वम्–

(२५१) इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ॥ यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ २२ ॥

(प०) इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःऽइतम् । मयि ॥ यत् । वा । अहम् । अभिऽदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम् ॥ २२ ॥

(२५२) आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ॥ पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

(प०) आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ॥ पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

'प्र वहत'–इति ॥ २२ ॥ [हे] आपः अद्य । [वयं यस्मात्] । [वः] अनु अचारिषम्, एकवचनं बहुवचनार्थे, युष्मदनुचरा अभूम । [हि], यस्मात्, । रसेन, सुखेन । सम् अगस्महि, संगताः स्मः । (तस्मात्) [हे] अग्ने । अग्निं च विश्वशंभुवम्, ($\frac{२३।२०}{२४९}$) इत्युक्तः–[त्वम्] । पयस्वान्, अद्भिः सहितः । आ गहि, अस्मानागच्छ ॥

मन्त्रार्थ- आगत्य च-तम्, एवं स्तुवन्तम् । मा, माम् । वर्चसा, तेजसा । सम् सृज, संयोजय ॥ २३ ॥ [हे] मञ्जरी.
अग्ने । मा, माम् । वर्चसा । सम् सृज, संयोजय ॥ प्रजया [च] सम् (सृज) ॥ आयुषा [च] सम् (सृज) ॥
अ.१अ.२ देवाः, अग्न्याद्याः । अस्य मे, एनं माम्, व्यत्ययात् । विद्युः, वेदयेयुः, विद्वांसमपि कुर्युः, विदेः अन्तर्णीतण्यर्थस्य व० १३
लिङि रूपम् ॥-ऋषिभिः सह इन्द्रः [च] (अस्य मे), एनं माम् । विद्यात्, वेदयेत् ॥-यद्वा-[ये] देवाः [सर्वम्]
॥ १७ ॥ विद्युः [यश्च] इन्द्रः [सर्वम्] विद्यात् [ते (स च)] ऋषिभिः सह अस्य । मे सन्तु, सर्वदा ममोपकारकाः

(२५३) संमाग्नेवर्चसासृजसंप्रजयासमायुषा॥ विद्युर्मेअस्यदेवाइन्द्रोविद्यात्सहऋषिभिः२४।१२।२३।५
(प०) सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रऽजया । सम् । आयुषा ॥ विद्युः । मे । अस्य ।
देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिऽभिः ॥ २४ ॥ १२ ॥ २३ ॥ ५ ॥

सन्तु ॥-अथ वा-देवाः, अन्याद्याः । अस्य मे, एनं माम् । [कृपापात्रम्] । विद्युः, जानीयुः, ज्ञात्वा च कृपां कुर्युरिति यावत् ॥-इन्द्रः [च] सह ऋषिभिः विद्यात्, कृपापात्रं जानीयात्, (ज्ञात्वा च कृपां कुर्यादिति यावत्)॥- ॥ ८६ ॥
यद्वा-देवाः अस्य मे [उदितम्] । विद्युः,अनुमोदन्ताम्॥ इन्द्रः [च] सह ऋषिभिः। विद्यात्, अनुमोदताम् ॥-इति ॥ २४ ॥ इति द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥ त्रयोविंशं सूक्तम् ॥ २३ ॥ पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥ 'कस्य नूनम्-'

(२४।१ / २५४) इत्यारभ्य 'त्वमग्ने प्रथमो-' (३१।१ / ३५१) इत्यतः प्रागृक्त्रयन्यूनस्य ऋक्शतस्य शुनःशेप ऋषिः । तस्य शतर्चित्व प्रसिद्धावपि ऋक्त्रयस्य चतुर्थे पञ्चमे च मण्डले सत्त्वान्न तद्विरोधः । शुनःशेपकथा ब्राह्मणे (प० ७ अ० ३) व्यक्ता ॥ तत्र 'कस्य-' (२४।१ / २५४) इत्यादि-पञ्चदशर्चं वर्गत्रयात्मकं चतुर्विंशं सूक्तम् । एतत्तु प्रायस्त्रिष्टुप्छन्दस्कम् । त्रिष्टुब्देवता चेन्द्राणी ॥ तत्र-प्रजापतिदेवताकेयम् (२४।१ / २५४) ऋक् ॥-[वयम्] । कस्य, करोतेः डः,

(२५४) कस्यनूनंकतमस्यामृतानांमनामहेचारुदेवस्यनाम ॥ कोनोमह्याअदितयेपुनर्दात्पितरंचदृशेयं
मातरंच ॥१॥ (प०) कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ॥ कः । नः ।
मह्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

कर्तुः । अमृतानाम्, सुराणां च मध्ये ।-कतमस्य, सुखतमस्य । अमृतानाम्, मुक्तानां ब्रह्मादीनां सकाशात् । कतमस्य, (सुखतमस्य)-इति वा । देवस्य, विष्णोः । चारु, भद्रम्, अर्थानुसंधानपूर्वकमावृत्तिकरणे मोक्षप्रदमिति यावत् । नाम । नूनम्, इदानीम् । मनामहे, 'म्ना अभ्यासे' पौनःपुन्येनोच्चारयामः-इत्यर्थः ॥ [सः] कः, कर्ता । नः, अस्मान् । मह्यै, देशतो महत्यै । अदितये, 'ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ' (१।२।९) इत्यत्रोक्तदिशा 'सर्वं वा अ

त्ति-' (बृ० उ० ३।२।५) इति श्रुतिसिद्धसर्वात्तृत्वहेतुना वा कालतो गुणतश्चाखण्डितत्वहेतुना वा 'अदिति' इत्युक्तायै विष्णुस्त्रीतनवे, श्रीदेव्यै वा । पुनः ।-दात्, दद्यात्, सर्वदा सर्वगते हरौ देव्यां वा स्थितानस्मान्वैकुण्ठादिस्थरूपविशेषं प्रापयेदिति पुनःशब्दः, दाणः लिङर्थे लुङ्, अडभावः ॥ ततश्च-पितरम्, देवम् । च । मातरम् च, विष्णुस्त्रीतनुं च,- स एव मुख्यतो माता लोकस्य, श्रीदेवीं वा । दृशेयम्, पश्येयम्, पश्यादेशाभावश्छान्दसः ॥ अदितिपदस्याद्येऽर्थे-

(२५५) अ॒ग्नेर्व॒यं प्र॑थ॒मस्या॒मृता॑नां॒मना॑महे॒चारु॑दे॒वस्य॒नाम॑ ॥ सनो॑म॒ह्या अदि॑तये॒पुन॑र्दा॒त्पि॒तरं॑चदृ॒शेयं॑ मा॒तरं॑च ॥२॥ (प०) अ॒ग्नेः । व॒यम् । प्र॒थ॒मस्य॑ । अ॒मृता॑नाम् । मना॑महे । चारु॑ । दे॒वस्य॑ । नाम॑ ॥ सः । नः॒ । म॒ह्यै । अदि॑तये । पुन॑ः । दा॒त् । पि॒तर॑म् । च॒ । दृ॒शेय॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥ २ ॥

'अद भक्षणे' इत्यतः क्तिनीडागमे (च) रूपम्, द्वितीये तु-'दो अवखण्डने' (इत्यतः) क्तिनि 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्त्व इडागमे ('द्यति-' इत्यादिनेकारेऽन्तादेशे) आतो लोपे च नञ्समासे रूपम् ॥ विरिञ्चपक्षे-कस्य, प्रजापतेरित्यर्थः । अमृतानां कतमत्वं (सुखतमत्वं) स्वाधमदेवतापेक्षया ज्ञेयम् । अन्यत्सर्वं प्राग्वत् ॥ १ ॥ इयम् (२४।२ / २५५) आग्नेयी ॥ 'अग्नेः' इति प्रसिद्धोऽग्निस्तदन्तर्गतस्ततोऽतिरिक्तो वा परशुरामाख्यविष्णुरूपविशेषश्च ग्राह्यः । पूर्वत्रेव (२४।१ / २५४) ॥ ८७ ॥

स्पष्टार्था ॥ २ ॥ (२४।३ / २५६)-(२४।५ / २५८) सावित्रोऽयं तृचो गायत्रीछन्दस्कः । (गायत्री) देवता तूक्तैव 'अ॒ग्निमी॑ळे-' (१।१ / १) इत्यत्र॥-[हे] सवितः, 'हिरण्यपाणिमूतये-' (२२।५ / २१३) इत्यत्रोक्तनिरुक्त्या विष्णो, प्रसिद्धसवितश्च । देव । सदा, नित्यम् । अवन्, 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेतौ शत्रन्तम्, रक्षितुम्, अभ्यर्हितत्वात् 'आत्मानम्' इत्यन्वेति । [अहम्] । वार्याणाम्, वरणीयानाम्, 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' इत्युक्तोपाधेरिहाविवक्षितत्वात् 'ऋ

(२५६) अ॒भि त्वा॑ देव सवित॒रीशा॑नं॒ वार्या॑णाम् ॥ सदा॑वन्भा॒गमी॑महे ॥ ३ ॥

(प०) अ॒भि । त्वा॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒तः॒ । ईशा॑नम् । वार्या॑णाम् ॥ सदा॑ । अ॒वन् । भा॒गम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

(२५७) यश्चि॒द्धि त॑ इ॒त्था भगः॑ शशमा॒नः पु॒रा नि॒दः ॥ अ॒द्वे॒षो हस्त॑यो॒र्द॒धे ॥ ४ ॥

(प०) यः । चि॒त् । हि । ते॒ । इ॒त्था । भगः॑ । श॒श॒मा॒नः । पु॒रा । नि॒दः ॥ अ॒द्वे॒षः । हस्त॑योः । द॒धे ॥४॥

हलोर्ण्यत्' इति वृञः ण्यत्, वित्तानाम् । ईशानम्, स्वामिनम् । भागम्, 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य-' इत्यादेरैश्वर्यादिगुणा भगस्तत्समूहरूपम्, देवता(न्तर)पक्षे-स्वार्थेऽण्, भगरूपेशसंबन्धिनमिति वार्थः । त्वा, त्वाम् ।-अभि ईमहे, 'अवन्' इत्येकवचनात् 'अभि+एमि' इत्येकवचनार्थे बहुवचनम्, 'आत्मरक्षाकामस्त्वां शरणं गच्छामि' इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [हे देव], विष्णो । इत्था, इत्थम्, अविकारित्वादित्थंभूतः, इदानींतनप्रकार एव सदेति यावत् । शशमानः, शं

मन्त्रार्थ- सुखम्, द्विर्वचनमतिशयार्थे, शशं मन्यतेऽनुभवतीति शशमानः सुखाधिकः। निदः, अव्ययमेतत्, नेदीयसः परकाली मञ्जरी.
अ. १अ.२ नाच्चतुर्मुखादपि। पुरा, पूर्वः। अद्वेषः, उपलक्षणम्–द्वेषादिदोषवर्जितः। यः चित्, एवंभूतो योऽपि। ते। भगः, व० १३
परमैश्वर्यादिरूपो विग्रहः। [तमहं पुत्रइव पितरम्] हस्तयोः। दधे, 'डुधाञ् धारणे–' लट्, धारयामि। हि,
॥ १९ ॥ एव॥ 'निदः' इत्यस्य 'उत ब्रुवन्तु नो निदो–' (४।१५/३५) इत्यत्र 'निदस्तस्य समीपगाः' इति सपीपस्थार्थस्योक्तावपि
(ऋग्भाष्ये) इह दूरस्थार्थत्वमविरुद्धम्, अर्थद्वयवाचित्वात्तस्य,–इति ज्ञेयम्॥ देवतान्तरे तु–[हे सवितः], देव।
इत्था। यः चित्, योऽपि। ते, तव, । [स्वामी] शशमानः निदः पुरा। भगः, ऐश्वर्यादिरूपः। अद्वेषः, हरिः।

(२५८) भर्गंभक्तस्यतेवयमुदशेमतवावसा॥ मूर्धानंरायआरभे॥ ५॥ १३॥

(प०) भर्गऽभक्तस्य। ते। वयम्। उत्। अशेम। तव। अवसा॥ मूर्धानम्। रायः। आऽरभे ५।१३

[तमहम्] हस्तयोः दधे हि॥ –इति योजना। अन्यथा, पूर्वयोजनेव–'ते भगः, त्वदीयो भगः' इत्यादियोजना याम्– 'ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ' (१।२।१५), 'ॐ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॐ' (१।३।८) इत्यादौ विष्णुलिङ्गतया निर्णीतशशमानत्वरूपनिरतिशयसुखत्वोक्तिविरोधः, तथा–'ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ' (१।३।१४) इत्यत्रा पहतपाप्मत्वादेर्हेतूकरणेन 'ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ' (२।१।३८) इत्यादौ श्रुतोपपत्त्यादिना च विष्णुधर्मतया निर्णीताद्वे षादित्वरूपनिर्दोषत्वलिङ्गविरोधश्च स्यादिति ज्ञेयम्॥ ४॥ [हे सवितः], हरे। तव।–अवसा, रक्षणेन, त्वद्रक्षाबलेन। ॥ ८८ ॥

वयम्। आरभे, त्वदीयां विद्यामारभामहे॥ ततश्च–भगभक्तस्य, भग ऐश्वर्यादिर्भक्तमन्नं भोग्यं यस्य तस्य। ते। रायः, प्रसिद्धवित्तात्। मूर्धानम्, मूर्धन्शब्दोऽत्र गौण्या वृत्त्योत्तमपरः, उत्तमं वित्तं मोक्षाख्यं सुखम्। उत् अशेम, उच्चैरश्नीमः, 'अश भोजने' लिङ्, व्यत्ययेन शविकरणम्॥ देवतान्तरे तु–[हे सवितः] वयम् तव अवसा। आरभे, त्वदीयां विद्यामारभामहे॥ ततश्च–भगभक्तस्य, ऐश्वर्यादिरूपविष्णोर्भक्तस्य। ते, त्वत्संबन्धिनम्। रायः मूर्धानम्, सुप्रसिद्धवित्तादुत्तमं सुखम्। उत् अशेम॥–इति॥ अत्रार्थद्वये विद्यारम्भस्य 'रायः, मूर्धानम्, उत्,

(२५९) नहितेक्षत्रंनसहोनमन्युंवयश्चनामीपतयन्तआपुः॥ नेमाआपोअनिमिषंचरन्तीर्नयेवातस्यप्रमिनन्त्य भ्वम्॥६॥(प०) नहि। ते। क्षत्रम्। न। सहः। न। मन्युम्। वयः। चन। अमी इति। पतयन्तः। आपुः॥ न। इमाः। आपः। अनिऽमिषम्। चरन्तीः। न। ये। वातस्य। प्रऽमिनन्ति। अभ्वम्॥ ६॥

अशेम' इत्यस्य च फलिफलभावो ज्ञेयः॥ ५॥ इति त्रयोदशो वर्गः॥ १३॥ (२४।६/२५९) एतदारभ्यैकत्रिंश न्मन्त्रा वरुणदेवताकाः॥– अग्रेतनं (२४।११/२६४) वरुणपदमत्राप्यन्वेति॥ [हे वरुण] 'मित्रं हुवे–' (२।७/१६) इत्यत्रोक्त निरुक्त्या हे विष्णो। ते। क्षत्रम्, प्रजानां क्षताद्धानेस्त्राणं रक्षणम्, त्रायतेः क उपपदान्तलोपश्च। वयः चन, विशब्दो विशिष्टवाची, चनशब्दोऽप्यर्थः।–अमी, परोक्षाः–विशिष्टा अपि, मुक्ता अपीति वा, 'विः पक्षिपरमात्मनोः' इत्युक्तेः

मन्त्रार्थ- सुपर्णा अपीति वार्थः । नहि आपुः ॥ { ते } । सहः, बलम् । [च] न { आपुः } ॥ मन्युम्, ज्ञानम् ।- [च] न मञ्जरी.
{ आपुः }, 'मनु अवबोधने' इति धातोर्यु(च्)प्रत्ययः, क्रोधस्यागुणत्वात् ॥ किं च, पतयन्तः, स्वार्थे णिच्, संसृतेरुत्प
अ.१अ.२ तन्तो जीवन्मुक्ताः, भक्तान्संसृतेः-पतयन्तः, उद्गमयन्त आचार्या अपीति हेतुमण्णिज्वा । { न आपुः } ॥ किं च, व० १४
अनिमिषम्, सदा । चरन्तीः, शुभानाचरन्तः । इमाः, प्रसिद्धाः । आपः, सर्वे देवाः,-'आपो वै सर्वा देवताः-'
॥ २० ॥

(२६०) अबुध्नेराजावरुणोवनस्योर्ध्वंस्तूपंददतेपूतदक्षः॥ नीचीनाःस्थुरुपरिबुध्नएषामस्मेअन्तर्निहिताःकेतवः
स्युः॥७॥ (प०) अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतऽदक्षः॥ नीचीनाः । स्थुः ।
उपरि । बुध्नः । एषाम् । अस्मेइति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरितिस्युः ॥ ७ ॥

इति श्रुतेः, अभिमानिनयन्यायेनाबभिमानिनो वा, गङ्गाद्या नद्यो वा । ते क्षत्रादिकम्-न { आपुः } ॥ किं च, ये, दे
वसंघाः । वातस्य, मुख्यवायोः ।-अभ्वम्, उत्पत्तिपर्यायोऽयम्, विष्णोः सकाशादुत्पत्तिम्, यद्वा-वातस्य, विष्णोः ।
अभ्वम्, प्रादुर्भावम् । प्रमिनन्ति, जानन्ति । [तेऽपि], महाज्ञानाः । न { आपुः } ॥ ६ ॥ पूतदक्षः (२१७/१६), ॥ ८९ ॥
वरुणः (२१७/१६), राजा (२०१५/१९९), (२३१३४/२४३), व्याख्यातपदानि । अबुध्ने, 'बुध अवगमने' क्विप्, तत्प्रतिषेधो बुध्नम

ज्ञानम्, नञः परनिपातादिश्छान्दसः, तस्यापि प्रतिषेधोऽबुध्नम्, तृतीयार्थे सप्तमी, ज्ञानेन=ज्ञानपूर्वम् । वनस्य, व
नाय, व्यत्ययात्, 'वन संभक्तौ' पचाद्यच्, स्वात्मानं सेवमानाय । ऊर्ध्वम्, उच्चैः । स्तूपम्, स्थानम् । ददते, 'दद
दाने' ददाति ॥ किं च, [ये] । नीचीनाः, नीचस्थानस्थाः पुरुषाः । [तेऽपि] । [तेन], वरुणेन सेवितेन हेतुना ।
उपरि, ऊर्ध्वगाः, स्वर्गगाः । स्थुः, तस्थुः, स्थातेः* (तिष्ठतेः) लुङ्यडभावश्छान्दसः ॥-यद्वा [ये] । नीचीनाः,
नीचा मनुष्याद्याः । [तेऽपि] । उपरि स्थुः, मुक्तिगा बभूवुः ॥-अर्थद्वयेऽपि कथं ते नीचीनाः ?-इत्यत उक्तम्-'बुध्न
एषाम्-' इति ॥-आद्येऽर्थे-एषाम्, स्वर्गं गमिष्यताम् । बुध्नः, अधोभागो नीचलोको ह्यावासः॥-द्वितीये तु-बुध्नशब्दो
ऽधस्तनत्वपरः ।-एषाम्, मानुषादीनाम् ।-बुध्नः, सुरेभ्योऽधस्तनप्रकारः, गुणा नीचा इति वा ।-एषाम्, मानुषादी
नाम् । बुध्नः, अज्ञानमस्ति, न तु देवानाम्, अतस्ते नीचीना इति वार्थः ॥-[अस्य], वरुणस्य । [आज्ञाया य एव
जीवाः] । किंचिदपेक्षया-नीचीनाः । [त एव] । किंचिदपेक्षया-उपरि ।-स्थुः, अस्थुः, नीचोच्चभावेन स्थिता
इति यावत् ॥-तत्किं निरवधिकम् ?-इत्यत उक्तम्-'बुध्न एषाम्-' इति ॥-एषाम्, तारतम्येन स्थितानां जीवानाम् ।
बुध्नः, मूलभूतः कश्चिदस्ति विरिञ्चः ॥-इति वा तृतीयपादस्यार्थः ॥ [तस्य], वरुणस्य । [प्रसादात्] । अस्मे,
अस्माकम्, 'सुपां सुलुक्-' इत्यादिना सुपः 'शे' इत्यादेशः, शकारस्येत्संज्ञया लोपे 'शेषे लोपः' इति 'अद्' इत्यस्य

मन्त्रार्थ- लोपे 'अस्मे' इति रूपम् । अन्तः, हृदये । केतवः, 'केतुं कृण्वन्-'(६।३ / ५३) इत्यत्रोक्तदिशा ज्ञानानि ।-निहिताः, नित्यं मञ्जरी.
अ.१अ.२ निहितानि ।-स्युः, ज्ञानिनो वयं भूयास्म ॥ अत्र 'स्युः' इत्यस्य पदकाले 'स्युरिति स्युः' इति द्विरुच्चारणं यावत्स्वयोग्यं व० १४
तावतोऽपि ज्ञानस्याभिव्यक्त्यर्थं प्रार्थनाद्योतनार्थम् ॥ ७ ॥ राजा, दीप्यमानः । वरुणः । अन्वेतवै, स्वाज्ञानुसारेण गत्यै,
॥ २१ ॥ इणः तवैप्रत्ययः ।-उ, एव ।-'[सदा]' इति शेषः, सदैव गमनायेत्यर्थः । सूर्याय, सूर्यस्य । उरुम्, विस्तीर्णम् । पन्थाम्,
पन्थानम् । चकार, सूर्यसंचाराय मूर्तान्तरप्रतिघातरहितमन्तरिक्षं चकार । हि ॥ किं च, अपदे, पादहीनाय पुरुषाय ।

(२६१) उरुंहिराजावरुणश्चकारसूर्यायपन्थामन्वेतवाउं ॥ अपदेपादाप्रतिऽधातवेऽकरुतापवक्ताहृदयाविधश्चित् ॥८॥(प०) उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार ॥ सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँइति ॥ अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥८॥

प्रतिधातवे, 'धावु गतिशुद्ध्योः' तवे(ङ्) प्रत्ययः, गन्तुम् । पादा, पादौ । अकः, अकरोत्, कृञः लङि विकरण लोपः ॥-अपदे, गत्यर्थस्य पदेः संपदादित्वाद्भावे क्विप्, अज्ञाय । पादा, पादौ, पदेः घञ्, ज्ञानविज्ञाने । प्रतिधा ॥९०॥
तवे, परमात्मानं गन्तुम् । अकः ॥-इति वार्थः ॥ उत, किं च । हृदयविधः, हृदयं बुद्धिः, तां विशेषेण धत्त इति धाञः विच्, आकारलोपः ।-चित्, अपि, बुद्धिधारकस्यापि शंकरस्य ।-अपवक्ता, दोषान्वक्ता, तदीयदोषाञ्ज्ञात्वा

शिक्षयतीत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥ [हे] राजन्, ईश । ते, तव । शतम्, अनन्तानि । सहस्रम्, पुनः प्रत्येकमनन्तधाभूतानि । भिषजः, रक्षकत्वगुणयोगाज्जगद्रक्षासाधनानि । [सन्ति] ॥ अतो मम उर्वी, महती । गभीरा, अगाधरूपा । सुमतिः, शोभनमतिः । ते, त्वद्विषय इति यावत् । सदा-अस्तु ॥ किं च, निर्ऋतिम्, 'ऋ गतौ' निर्निषेधे,

(२६२) शतंतेराजन्भिषजःसहस्रमुर्वीगभीरासुमतिष्टेअस्तु ॥ बाधस्वदूरेनिर्ऋतिंपराचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥ (प०) शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ॥ बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

(२६३) अमीयऋक्षानिहितासउच्चानक्तंददृश्रेकुहचिद्दिवेयुः॥ अदब्धानिवरुणस्यव्रतानिविचाकशच्चन्द्रमानक्तमेति ॥१०॥१४॥(प०) अमीइति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुह । चित् । दिवा । ईयुः ॥ अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम् । एति ॥ १० ॥ १४ ॥

निर्गता ऋतिर्ज्ञानं यस्मादिति ज्ञानप्रतिरूपत्वहेतोर्निर्ऋत्याख्यां दुर्मतिम् । दूरे [एव] पराचैः, पराकृत्य, दुर्ज्ञानिजनं नरके क्षिप्त्वेति यावत् । बाधस्व, 'बाधृ (वि)लोडने' विलोडय ॥ किं च, मया-कृतम् । एनः चित्, पापं च । अस्मत्, मत्तः । प्र मुमुग्धि, मोचय, व्यत्ययेन श्लुविकरणम्, लोट्, अन्तर्णीतणिच्च ॥ ९ ॥ [हे वरुण] । ये अमी

ऋक्षाः, यान्यमून्यृक्षाणि, नक्षत्राणि । [तानि] उच्चा, उच्चैः, अन्तरिक्षे । निहितासः, निहितानि । '[त्वयैव]' इति शेषः ॥ यच्च-[तानि]। नक्तम्, रात्रौ । ददृश्रे, ददृशिरे, 'इरयो रे' दृश्यानि । दिवा । कुह चित्, कदाचिदेव । ईयुः, प्रतीयुः, प्रतीयन्ते ॥-रात्रौ-सदा प्रतीयन्ते, दिवा तु-कदाचिदेव,-इति ॥-एतदपि-'[त्वयैव]' इति भावः ॥ वरुणस्य, परानन्दतनोर्विष्णोस्तवैव । व्रतानि, नक्षत्रस्थापनाद्युक्तकर्माणि ।

(२६४) तत्त्वा॑यामि॒ब्रह्म॑णा॒वन्द॑मान॒स्तदाशा॑स्ते॒यज॑मानोह॒विर्भिः॑ ॥ अहे॑ळमानोवरुणेह॒बो॒ध्युरु॑शंस॒मान॒आ यु॒ःप्रमो॑षीः॥११॥(प०) तत् । त्वा॒ । या॒मि॒ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । तत् । आ । शा॒स्ते॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ ॥ अहे॑ळमानः । व॒रु॒ण॒ । इ॒ह । बो॒धि॒ । उरु॑ऽशंस । मा । नः॒ । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः॒ ॥ ११ ॥

अदब्धानि, अप्रतिहतानि ॥-किं च, चन्द्रमाः, चन्द्रः । विचाकशत्, 'चकाशृ(सृ) दीप्तौ' ('काशृ दीप्तौ'), दीप्तिश्च दर्शनम्, समस्तं पश्यन्निति वा,-वरुणस्य अदब्धानि व्रतानि-पश्यन्निति वा,-विचाकशत्-दीप्यमानः सन्निति वा । नक्तम् । एति, याति । तदपि-'[त्वयैव]' इति ॥-उपलक्षणम्-चन्द्रादयः सर्वेऽपि त्वदाज्ञया त्वत्प्रेरिताः सन्त एव स्वस्वव्यापारान्कुर्वन्तीति ॥ १० ॥ इति चतुर्दशो वर्गः ॥ १४ ॥ [हे] वरुण [यस्मात्त्वमेवंगुणः]। तत्, तस्मात् । त्वा, त्वाम् । ब्रह्मणा, वेदवाचा । वन्दमानः, नमन्स्तुवँश्च । यामि '[शरणम्]' इति शेषः ॥ किं

च, यजमानः, उपलक्षणमेतत्-मदन्यो विद्वान् । हविर्भिः हविःप्रदानादिभिः । तत् [एव] आशास्ते, त्वच्छरणगमनमेव वाञ्छति ॥ [हे] {वरुण} । इह, अस्मासु । अहेळमानः, अवज्ञामकुर्वन् ।-[त्वम्], 'नरमात्रम्' इत्यस्माञ्छरणं प्राप्ताननिन्दन्निति यावत् । बोधि, संबोधय, बुध्यतेः लुङ्, 'दीपजन-' इति चिण्, 'चिणो लुक्' इति तलोपः, अडभावः, 'हे शुनःशेप! श्रान्तोऽसि' इत्येवमादिवचनं कुरु ॥ [हे] उरुशंस, उरुभिः पुरुषैः शंस्यत इत्युच्चैः

(२६५) तदिन्नक्तं॒तद्दिवा॒मह्य॑माहु॒स्तद॒यंकेतो॑हृ॒दआविच॑ष्टे ॥ शुनः॒शेपो॒यमह्व॑द्गृभीतः॒सोअ॒स्मान्रा॒जावरु॑णो मुमोक्तु ॥१२॥ (प०) तत् । इत् । नक्त॑म् । तत् । दिवा॑ । मह्य॑म् । आ॒हुः॒ । तत् । अ॒यम् । केतः॑ । हृ॒दः । आ । वि । च॒ष्टे॒ ॥ शुनः॒ऽशेपः॑ । यम् । अह्व॑त् । गृ॒भी॒तः । सः । अ॒स्मान् । रा॒जा॑ । वरु॑णः । मु॒मो॒क्तु॒ ॥ १२ ॥

स्तुत । नः आयुः, अस्मदायुः । मा प्र मोषीः, न च्छिन्द्याः ॥ ११ ॥ [हे वरुण]। नक्तम्, रात्रौ । मह्यम् । तत् इत्, तदेव, 'ब्रह्मणा वन्दमानस्-' (२४।११ / २६४) इति प्रकृतं त्वदीयस्तोत्रमेव । '[कार्यम्]' इति शेषः । आहुः '[आचार्याः]' इति योज्यम् ॥ दिवा, दिवसे । [च] तत् [एव कार्यम्] {आहुः} ॥ किं च, हृदः, हार्दः, हृदि स्थित इति यावत्, अणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः, अप्रत्ययो वा, ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी-हृदधिष्ठायेति (वा), हृदिस्थ

इति फलितोऽर्थः। केतः, ज्ञानरूपः । अयम्, तव रूपान्तरभूतो नारायणः । तत् [एव कार्यम्]। आ वि चष्टे, सम्यग्वक्ति, पश्यत्यपि, चक्षिङः उभयत्रापि प्रयोगात्॥–एवं स्तुवन्–गृभीतः, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (हस्य)' इति गृहीतः, यूपे बद्धः। शुनःशेपः यम्। अह्वत्, आह्वयति, ह्वयतेः लडर्थे लुङ्, 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरङ्, आतो लोपः। आह्वानेन प्रसन्नः–सः राजा वरुणः [देवः] अस्मान्। मुमोक्तु, मोचयतु, 'सांप्रतमुपस्थितान्मृत्युरूपादस्माद्दुः

(२६६) शुनःशेपोह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यंद्रुपदेषुबद्धः ॥ अवैनंराजावरुणःससृज्याद्विद्वाँअदब्धोविमुमोक्तुपाशान् ॥ १३ ॥ (प०) शुनःशेपः । हि । अह्वत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम । द्रुऽपदेषु । बद्धः ॥ अव । एनम । राजा । वरुणः । ससृज्यात । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

खाद्वा' इति योज्यम्, 'मुच्लृ मोक्षणे' श्लुविकरणं छान्दसम् ॥ १२ ॥ (गृभीतः (२४।१२ / २६५)।) त्रिषु। द्रुपदेषु, द्रोर्वृक्षस्य यूपस्य पदेषु स्थानेषु।–बद्धः।–द्रुतं पद्यन्त इति–द्रुपदेषु, विक्रययूपबंधनालंभनरूपेषु, तृतीयार्थे सप्तमी, तैर्वा, जीवानां द्रवणस्य संसरणस्य पदानि निमित्तानि=द्रुपदानि सत्त्वरजस्तमांसि, तेषु तैर्वा।–बद्धः शुनःशेपः [यम्]। ॥ ९२ ॥
आदित्यम्, आदौ स्थितत्वहेतुनादित्यनामानं वरुणम्, 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र योगविभागेनादिशब्दात्त्यप्। अह्वत्, आह्वयति। हि [सः] वरुणः राजा। एनम्, शुनःशेपम्। अव ससृज्यात्, अवसृजेत्, प्रागुक्तरूपबन्धादवसृष्टं करोतु, 'सृज विसर्गे' श्लुविकरणं छान्दसम् ॥–कथम्? विद्वान्, अस्मदाह्वानं जानन्, ततश्च–प्रसन्नः। अदब्धः, अप्रतिबद्धः। पाशान्। वि मुमोक्तु, अत्रापि 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः, मोचयतु ॥ अत्र सूक्ते यास्वृक्ष्वन्यत्रानवकाशविष्णुलिङ्गादीनि सन्ति, ता ऋचो वरुणान्तर्यामिपरतयैव नेयाः ॥ १३ ॥ [हे] वरुण [वयम्]। ते नमोभिः, त्वद्विषयैर्नमस्कारैः।–हविर्भिः यज्ञेभिः, हविर्युक्तैस्त्वद्विषयैर्यज्ञैः।–[च]।–त्वन्नम

(२६७) अवतेहेळोवरुणनमोभिरवयज्ञेभिरीमहेहविर्भिः ॥ क्षयन्नस्मभ्यमसुरप्रचेताराजन्नेनांसिशिश्रथःकृतानि ॥१४॥(प०) अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ॥ क्षयन् । अस्मभ्यम । असुर । प्रचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

स्कारत्वन्मखसमुत्पन्नत्वत्प्रसादादिति यावत्। {ते} हेळः, हेलनम्, निन्दाम्। अव, अवमाम्, अवाग्गतिहेतुभूताम्। अव ईमहे, अवगच्छामः ॥ [हे] राजन्। असुर, असुषु प्राणेष्वसुभिः प्राणैर्वा रममाण, रमेर्डः। प्रचेतः, प्रकृष्टज्ञान। एवमस्माभिवरगतः–। त्वम् अस्मभ्यम्। क्षयन्, आश्रयो भवन्। अस्मत्कृतानि। एनांसि, पापानि। शिश्रथः, अशिश्रथः, 'श्रथु वियोगे' आशु वियोजय, निश्चितत्वाल्लोडर्थे लुङ् च्लेश्चङ् छान्दसः, द्विर्वचनम्, श्रथे

मन्त्रार्थ- वा चुरादेर्लुङ् ॥ १४ ॥ [हे] वरुण । उत्तमम् पाशम्-पुण्यरूपम् । अस्मत् उत् { श्रथय }, सुहृद्भ्यो दत्त्वास्मत्तो मञ्जरी.
वियोजय ॥ अधमम् { पाशम् }-पापरूपम् । अव { श्रथय }, द्वेषिभ्यो दत्त्वास्मत्तो वियोजय ॥ मध्यमम् { पाश
अ.१अ.२ म् }-मिश्रं पुण्यं मिश्रं पापं च । विश्रथय, उदासीनेभ्यो दत्त्वास्मत्तो वियोजय ॥ अथ, तेन वियोजनेन । [हे] व० १६
॥ २४ ॥ आदित्य, सर्वादौ विद्यमान । तव व्रते, त्वत्कर्मणि, त्वन्निष्ठयेति यावत् । अनागसः, निर्दोषाः, सृतेश्च मुक्ताः। वयम्

(२६८) उदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथाय ॥ अथावयमादित्यव्रतेतवानागसोअदितयेस्याम ॥१५॥१५॥२४॥ (प०) उत् । उत्ऽतमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ॥ अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥ २४ ॥

(२६९) यच्चिद्धितेविशोयथाप्रदेववरुणव्रतम् ॥ मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ १ ॥

(प०) यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् ॥ मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

। { तव }।- अदितये, अदितेः, त्वदीयलक्ष्म्याः । स्याम '[पुत्राः]' इति शेषः ॥ १५ ॥ इति पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥ चतुर्विंशं सूक्तम् ॥ २४ ॥ अथ 'यच्चिद्धि-' (२५।१ / २६९) इत्याद्येकविंशत्यृचं वर्गचतुष्टयात्मकं गायत्री ॥ ९३ ॥
छन्दस्कं पञ्चविंशं सूक्तम् । देवता तु 'वरुणः' इत्युक्तमेव (२४।६ / २५८) ॥ हे वरुण देव । विशः, प्रजाः- सुजनाः ।

यथा हि [तथैव वयम्] यत् चित्, यदपि । ते । व्रतम्, सेवात्मकम् । [तत्सर्वम्] । द्यविद्यवि, दिवसेदिवसे । प्र मिनीमसि, वैदिको धातुः (वै० नि० २।१४, १९), कुर्म इत्यर्थः ॥ १ ॥ [हे वरुण] । नः, अस्मान् । वधाय, हननाय । हत्नवे, हन्तीति हत्नुः, हन्तेः क्नुः, ' हनस्त च ' इति नकारस्य तकारः, (-'कृहनिभ्यां क्नुः'इति क्नुः, क्त्वाद नुनासिकलोपः,) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, निघ्नतः पुरुषस्य । जिहीळानस्य ' [धर्मम्]' इति शेषः, धर्मं त्यजतः, ' ओहाक्

(२७०) मानोवधायहत्नवेजिहीळानस्यरीरधः ॥ माहृणानस्यमन्यवे ॥ २ ॥

(प०) मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः ॥ मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

(२७१) विमृळीकायतेमनोरथीरश्वंनसंदितम् ॥ गीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ ३ ॥

(प०) वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । सम्ऽदितम् ॥ गीःऽभिः । वरुण । सीमहि ३

त्यागे ' इत्यस्य च्छान्दसं रूपम् । मा रीरधः, न साधय, तद्वशान्मा कार्षीः ॥ किं च, हृणानस्य, हरतः, अपहरतः पुरुषस्य । मन्यवे, कोपाय । [च] मा { रीरधः } ॥ ' राध, साध संसिद्धौ ' लुङि णिचि चङ्युपधाह्रस्वः ॥ हृञः व्यत्ययेन श्नाविकरणस्य शानजन्तस्य रूपम् ॥ २ ॥ [हे] वरुण [वयम्] मनः-अस्मदीयम् । गीर्भिः, वेदवाग्भिः, त्वच्छ्रवणादिना । मृळीकाय ते, मृळी(डी)के रक्षके त्वयि, मृडतेः ईकक् (कीकच्) । वि सीमहि, ' षिञ् बन्धने '

निबध्नीमः, त्वद्विषयं कुर्मः ॥–रथीः, सारथिः । संदितम्, सम्यक्खण्डितम्, रथाद्वियुक्तम् । अश्वम् न, अश्वं यथा रथे बध्नाति तथा । 'त्वयि मनो (नि)बध्नीमः' इति पूर्वेणान्वयः ॥–यद्वा–[हे] वरुण । ते मनः, त्वदीयं मनः, कृपा रूपां त्वन्मनोवृत्तिम् । गीर्भिः, स्तुतिरूपाभिः । मृळीकाय, भावेऽर्थ ईकक् (कीकच्), मृळ(ड)नाय रक्षणाय, अनेकार्थत्वाद्धातूनां सुखनार्थोऽपीह रक्षणार्थः । वि सीमहि, निबध्नीमः । '[अस्मासु]' इति शेषः ॥–दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥३॥[हे वरुण]। मे,मम। विमन्यवः,विविधा अनेकविषयकत्वान्मन्यवो बुद्धिवृत्तयः। वस्यइष्टये, वस्यसः शुभस्येष्टये, 'इष

(२७२) परा॒हिमे॒विम॑न्यव॒ःपत॑न्ति॒वस्य॑इष्टये ॥ वयो॒नव॑स॒तीरुप॑ ॥ ४ ॥

(प०) परा॑ । हि । मे॒ । वि॒ऽम॑न्यवः । पत॑न्ति । वस्यः॑ऽइष्टये ॥ वयः॑ । न । व॒स॒तीः । उप॑ ॥ ४ ॥

गतौ' प्राप्तये। परा, पराक्, त्वद्विमुखतया। पतन्ति, गच्छन्ति। हि, हा कष्टम्॥–किमिव? वयः, विशब्दोऽयम्, पक्षिणः। वसतीः उप न, नीडानि प्रतीव ॥–इति ॥–वैषयिकसुखलाभार्थं मदीया बुद्धयो विषयानेव धावन्ति, यथा दूरे डयमानाः पक्षिणः पक्षौ संकुच्य स्वनीडानि प्रति पतन्ति, एवम् ।–अतो धिङ्माम्–इति तात्पर्यम् ॥–यद्वा– वयः, पक्षिणः । वसतीः उप न, नीडानि प्रतीव, व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । तथा–मे । विमन्यवः, विविधाः प्रज्ञाः । वस्यइष्टये, मोक्षादिरूपशुभलब्धये । परा, दूरतः । { न } पतन्ति, त्वां न पतन्ति, नशब्दस्यावृत्त्यात्राप्यन्वयः, न शक्नु(प्राप्नु)

वन्ति । हि, हा कष्टम् ॥–इति ॥ ४ ॥ (२५।४ / २७२) यतोऽस्मद्बुद्धयो विषयानेव धावन्ति, न वरुणम्, अतस्तं प्रति गन्तुमित्यर्थः ।–[वयम्]। कदा मृळीकाय, रक्षणाय । '[अस्मदीयस्य मनसः]' इति शेषः । क्षत्रश्रियम्, क्षत्रं क्षत्रियजातं धनं बलं वा यं श्रयति स क्षत्रश्रीस्तम्, अखिलक्षत्रपतिम् । नरम्, न रिष्यतीत्यविनाशिनम्। उरुचक्षसम्, उरु महच्चक्षो दर्शनं यस्य तं महादर्शनम् । वरुणम् । आ करामहे, अञ्जसाह्वयामः, कृञः शब्विकरणं छान्दसम् ॥ ५ ॥

(२७३) क॒दाक्ष॑त्र॒श्रियं॒नर॒मावरु॑णंकरामहे ॥ मृ॒ळीकायो॑रु॒चक्ष॑सम ॥ ५ ॥ १६ ॥

(प०) क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्रिय॑म । नर॑म । आ । वरु॑णम । क॒रा॒म॒हे॒ ॥ मृ॒ळीका॑य । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सम ॥५॥१६॥

(२७४) तदित्स॑मा॒नमा॑शाते॒वेन॑न्ता॒नप्रयु॑च्छतः ॥ धृ॒तव्र॑ताय॒दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

(प०) तत् । इ॒त् । स॒मा॒नम् । आ॒शा॒ते॒इति॑ । वेन॑न्ता । न । प्र । यु॒च्छ॒तः ॥ धृ॒तऽव्र॑ताय । दा॒शुषे॑ ॥ ६ ॥

इति षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥ तत्, तस्मात्, वरुणप्रसादादिति यावत् । वेनन्ता, वेनन्तौ, जानन्तौ, ब्रह्मवायू । [वरुणम्]। समानम् इत्, समानमेव । आशाते, 'अशू व्याप्तौ–' (धा०१२६५), व्याप्तेर्गतिपर्यायत्वाज्ज्ञानार्थोऽयमत्र धातुः, अवगच्छतः ॥–[यौ], वेनन्तौ । धृतव्रताय, धृतं व्रतं येन तस्मै । दाशुषे, यजमानाय । यथार्थज्ञानं कर्मप्रयोगं च–न प्र युच्छतः, न प्रयच्छतः, योग्यतातिरेकेण न कुरुतः, यद्वा–'युछ प्रमादे', भ्रष्टं न कुरुतः–इत्य

मन्त्रार्थ- थः ॥ प्रसिद्धवरुणपक्षे–वेनन्ता, वेनन्तौ, अश्विनौ ज्ञेयौ ॥ ६ ॥ यः, असौ वरुणः । अन्तरिक्षेण, सप्तम्यर्थे मञ्जरी.
तृतीया, आकाशे । पतताम्, वीनाम्, गच्छतां पक्षिणाम् । पदम् । वेद, वेत्ति–सूक्ष्मज्ञानात् । तथा–{ यः } ।
अ.१अ.२ समुद्रियः, 'समुद्राभ्राद्घः', अब्धिगः । जले– नावः, प्लवस्य । { पदम् } वेद । 'तत्' इति पूर्वेण (२५।६/२७४) अन्व व० १७
यः ॥–यद्वा–यः । समुद्रियः, समुद्रे भवः, क्षीराब्धिगः । [वरुणः], वरानन्दो विष्णुः । अन्तरिक्षेण, अन्तरी
॥ २६ ॥

(२७५) वेदायोवीनांपदमन्तरिक्षेणपतताम् ॥ वेदनावःसमुद्रियः ॥ ७ ॥

(प०) वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

(२७६) वेदमासोधृतव्रतोद्वादशप्रजावतः ॥ वेदायउपजायते ॥ ८ ॥

(प०) वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः ॥ वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

क्ष्यत इत्यन्तरीक्षेण परब्रह्मणा, ईक्षतेः कर्मण्यकारप्रत्ययः, धात्वादेर्ह्रस्वता, अन्तरिक्षप्रसादेनेति यावत् । पतताम्, संसृतेरुत्पतताम् । वीनाम् । विशिष्टानाम्, मुक्तानाम् । पदम्, स्थितिम् । वेद । नयत्युन्नयतीति नौर्ज्ञानम्, तस्य–नावः । { पदम् }, मुख्यविषयं स्वस्वरूपम् । [च] वेद । 'तत्' (२५।६/२७४) इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ धृतं ॥ ९५ ॥
व्रतं सर्वं कर्म येनासौ–धृतव्रतः, वरुणः । प्रजावतः, प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः कार्याणि, तद्वतः कार्ययुक्तान् ।

द्वादश । मासः, मासान् ।–वेद, मासशब्दपर्यायोऽत्र मास्शब्दः, तत्तत्कालोद्भवैः कार्यैः सह सकलं कालं च वेदेति यावत् ॥ यः [च] । उपजायते, उपात्मनः समीपे–अव्यवधानेन जायते । [तम्], पद्मजम् । [च] वेद ॥–यद्वा–उपजायते, आत्मनः–उप समीपे जायते वर्तते सामीप्यादिमान्भवति–मुक्तः, जातावेकवचनम् । [तान्] वेद ॥–इति ॥ ८ ॥ [वरुणः] उरोः, परिमाणादिगुणैर्महतः । 'बृहतः, ऋष्वस्य' इति विशेषणविशेष्यभावः, बृहत्प्रकाशवतः,

(२७७) वेदवातस्यवर्तनिमुरोर्ऋष्वस्यबृहतः ॥ वेदायेअध्यासते ॥ ९ ॥

(प०) वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः ॥ वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

(२७८) निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्याऽऽस्वा ॥ साम्राज्यायसुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

(प०) नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ॥ साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥१७॥

ऋष्वशब्दो बलस्येव प्रकाशस्यापि वाचकः, अर्शआदित्वादच्, बृहज्ज्ञानिन इति वा,–ज्ञानस्यान्तरप्रकाशत्वात् । वातस्य, वायोः । वर्तनिम्, प्रवृत्तिम् । वेद ॥ ये, देवाः । अध्यासते, अधिकान्येव पदान्यध्यासतेऽधितिष्ठन्ति, 'अधि' इत्यस्यावृत्तिः । [तानपि] वेद ॥ ९ ॥ सुक्रतुः, सुज्ञानः । धृतव्रतः वरुणः । साम्राज्याय, सकलपरिपालनाय । पस्त्यासु, प्रजासु गृहेषु च ।–आ नि ष(स)साद, प्रजा गृहाश्चाधिष्ठितवान् ॥ १० ॥ इति सप्तदशो वर्गः ॥१७॥

मन्त्रार्थ- अतः, सप्तम्यर्थे तसिः, अत्र, प्रजासु गृहेषु वा वर्तमानः । चिकित्वान्, कर्ता, 'कित निवासे–' इत्ययं 'कित करणे' मञ्जरी.
अ.१अ.२ इत्यप्यस्ति, लिट्, क्वसुः । [सः] वरुणः । विश्वानि { च } सर्वाण्यपि । अद्भुता । अद्भुतानि, आश्चर्याणि । अभि
पश्यति ॥ किं च, या, यानि, वस्तूनि । कृतानि । { या }, यानि । च । कर्त्वा, कर्तव्यानि, कृञः 'कृत्यार्थे–' इ व० १८
॥ २७ ॥ त्यादिना त्वन् । [तानि] { च (अभि) पश्यति } ॥ ११ ॥ सः, असौ । सुक्रतुः आदित्यः [देवः] । विश्वाहा,

(२७९) अतोविश्वान्यद्भुताचिकित्वाँअभिपश्यति ॥ कृतानियाचकर्त्वा ॥ ११ ॥

(प०) अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ॥ कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥११॥

(२८०) सनोविश्वाहासुक्रतुरादित्यःसुपथाकरत ॥ प्रणआयूंषितारिषत ॥ १२ ॥

(प०) सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत ॥ प्र । नः । आयूंषि । तारिषत १२

विश्वानि–सर्वाण्यहा–अहानि । नः, अस्माकम् । सुपथा, सुपथानि, निर्विघ्नानीति यावत् । करत्, करोतु, लोडर्थे लङ्, शब्विकरणम्, अडभावः ॥ नः, अस्माकम् । आयूंषि । प्र तारिषत्, तरतिः दानार्थः, लेट्, अडागमसिप्प्रत्ययौ, इट् (सिपो णित्त्वेन) धातोर्वृद्धिः, ददातु ॥१२॥–वरुणः । द्रापिम्, 'द्रु गतौ' 'आपॢ व्याप्तौ', आभ्यामिकारप्रत्ययः, ॥ ९६ ॥
आद्यस्याकारः, द्रुतमाप्नोतीति द्रापिस्तं द्रापिमतिद्रुतभ्रमणम् । हिरण्ययम्, हितं च रमणीयं च हिरण्ययम्, हिरण्मयं

'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' इति षष्ठान्ते निपातनात्साधु, स्वर्णसदृशं चक्रम् । बिभ्रत्, अबिभ्रत्, शब्विकरणं द्विर्वचनं च च्छान्दसम् ॥–किं च, निर्णिजम्, निर्णिक्तम्, 'णिजिर् शौचे–' शुद्धम् । '[वस्त्रम्]' इति शेषः । वस्त, अवस्त, आच्छादितवान्, 'वस आच्छादने' लङ् ॥–'बिभ्रत्' इति शत्रन्ततया 'द्रापिम् हिरण्ययम् । बिभ्रत्, दधानः । निर्णिजम् वस्त' इत्येकान्वयो वा ॥ स्पशः,

(२८१) बिभ्रद्द्रापिंहिरण्ययंवरुणोवस्तनिर्णिजम ॥ परिस्पशोनिषेदिरे ॥ १३ ॥

(प०) बिभ्रत । द्रापिम । हिरण्ययम । वरुणः । वस्त । निःऽनिजम ॥ परि । स्पशः । नि । सेदिरे १३

(२८२) नयंदिप्सन्तिदिप्सवोनद्रुह्वाणोजनानाम ॥ नदेवमभिमातयः ॥ १४ ॥

(प०) न । यम । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम ॥ न । देवम । अभिऽमातयः ॥१४॥

अविज्ञातचरा देवाः । परि [तस्य], तं वरुणं परितः । नि षे(से)दिरे, सेवार्थं निषण्णाः ॥ प्रसिद्ध वरुणपक्षे–द्रापिम्, द्रुतमाप्नोतीत्युक्तदिशा पाशम् । बिभ्रत्, अबिभ्रदित्यर्थः ॥–शिष्टं प्राग्वत् ॥ १३ ॥ यम्, वरुणम् । दिप्सवः, दम्भितुमिच्छवः, करणोपलक्षणम्–स्तम्भकाः, वीराः, राक्षसा इति यावत् । न दिप्सन्ति, अत्राप्युपलक्षणम्–न स्तम्भयन्ति । किं च, जनानाम् । द्रुह्वाणः, द्रौहिणः, 'द्रुह जिघांसायाम्' 'अन्येभ्योऽपि दृश्य

न्ते ' इति क्वनिप्, दैत्याः । ' { यम् } न { दिप्सन्ति }' इत्यस्य ' यस्मै न द्रुह्यन्ति ' इति वार्थः । अभिमातयः, शत्रवः ।–[च] ।–' मीङ् हिंसायाम् ' क्तिन्, धातोरात्त्वम्, राक्षसेभ्यो दैत्येभ्यश्चान्ये । ' { यम् } देवम् न {दिप्सन्ति }' इत्येवं योग्यक्रियान्वयः ॥–यद्शब्दस्य पूर्वेण (२५।१३ / २८१) परेण (२५।१५ / २८३) वान्वयः ॥ १४ ॥ यः, वरुणः । असामि, सममस्यास्तीति समि, तदेव सामि, न साम्यसामि, असममित्यर्थः । आत्मनः–यशः अस्माकम् । उदरेषु,

(२८३) उतयोमानुषेष्वायशश्चक्रेअसाम्या ॥ अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

(प०) उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ ॥ अस्माकम् । उदरेषु । आ ।१५।१८

(२८४) परामियन्तिधीतयोगावोनगव्यूतीरनु ॥ इच्छन्तीरुरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

(प०) परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ॥ इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसम् ॥१६॥

सामीप्याद्धृदयेषु ।–आ, समन्तात्सर्वस्मिन्काले । चक्रे, अस्मान्स्वयशोविदश्चक्रे । न केवलमस्मासु, अन्येष्वपि–आ, सम्यग्भूतेषु । मानुषेषु [अपि] । आ समन्तात् । { चक्रे } ।–उत, ' किमुत देवेषु? ' इत्युतशब्दार्थः ॥–अत्रापि यद्शब्दस्य पूर्वत्रेव (२५।१४ / २८२) अन्वयः ॥ १५ ॥ इत्यष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥ मे, मम । धीतयः, बुद्धिविशेषाः । इच्छन्तीः, ॥ ९७ ॥
इच्छन्त्यः । '[निःश्रेयसम्]' इति शेषः । उरुचक्षसम् , महाज्ञानम्, परमेश्वरम् । परा, सर्वं पराकृत्य । यन्ति, यान्ति ॥ किमिव ? गव्यूतीः, गवां यूतय आह्वानानि गव्यूतयस्ताः शृङ्गस्वरान् । अनु, प्रति । गावः न, गावो यथा, तथा ॥ इति ॥ १६ ॥ [हे वरुण] यतः (त्वम्) । होतेव, अग्निरिव, अग्निर्यथौदनादिकं पचति, तथा । मे, मदीयम् । आभृतम्, आपूर्णम् । मधु, मोक्षस्थं सुखम् । क्षदसे, क्षरसि, (पचसि), व्यक्तीकरोषीति यावत् । [यत्], यस्मात् । [त्वम्] । मम–प्रियम्, सदा प्रियः । [तत्], तस्मात् । नु, इदानीम् । पुनः, भूयोभूयः । [आवाम्] ।

(२८५) संनुवोचावहैपुनर्यतोमेमध्वाभृतम् ॥ होतेवक्षदसेप्रियम् ॥ १७ ॥

(प०) सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतम् ॥ होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥१७॥

(२८६) दर्शंनुविश्वदर्शतंदर्शंरथमधिक्षमि ॥ एताजुषतमेगिरः ॥ १८ ॥

(प०) दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमि ॥ एताः । जुषत । मे । गिरः ॥१८

सम् वोचावहै, संभाषणं करवावहै ॥ १७ ॥ [अहम्] । नु, इदानीम् । विश्वदर्शतम्, विश्वेन दर्शन तं ततम्, व्युत्पादितमेतत्पदं 'वायवा याहि दर्शत–' (२।१ / १०) इत्यत्र, सर्वज्ञम्, तं वरुणं च । दर्शम्, अदर्शम्, अद्राक्षम्, दृशेः लुङि ' इरितो वा ' इति च्लेरङ्, 'ऋदृशोऽङि गुणः' ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इत्यडभावः ॥ अधि क्षमि, क्षमामधि

मन्त्रार्थ- कृत्य, 'तृतीयोऽतिशये' (म० व्या० सू०)। भुवि स्थितम्–रथम्, तद्रथम्। [च]। दर्शम्, अदर्शम्॥ [सः], एवं मञ्जरी.
अ.१अ.२ दृष्टो वरुणः। एताः मे गिरः। जुषत, जुषताम्, आकर्णयतु ॥१८॥ [हे] वरुण मे। इमम् हवम्, इदमाह्वानम्। व० १९
॥ २९ ॥ श्रुधि, शृणु ॥ अद्य च, अद्यैव। मृळय, सुखय, रक्ष वा। '[माम्]' इति वा योज्यम्॥ कुतः? अवस्युः, अवनेप्सुः, अवस्शब्दात्क्यच्, तत उः। [अहम्]। त्वाम्, त्वा। आ चके, पश्येयम्, 'चक तृप्तौ' इत्यस्य दर्शनार्थत्वं ध्येयम्॥१९॥

(२८७) इमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृळय ॥ त्वामवस्युराचके ॥ १९ ॥

(प०) इमम्। मे। वरुण। श्रुधि। हवम्। अद्य। च। मृळय ॥ त्वाम्। अवस्युः। आ। चके १९

(२८८) त्वंविश्वस्यमेधिरदिवश्चग्मश्चराजसि ॥ सयामनिप्रतिश्रुधि ॥ २० ॥

(प०) त्वम्। विश्वस्य। मेधिर। दिवः। च। ग्मः। च। राजसि ॥ सः। यामनि। प्रति। श्रुधि २०

मेधिर, मेधाविन्, मत्वर्थ इरन्प्रत्ययः। [यः] त्वम् [एव]। विश्वस्य, कृत्स्नस्य जगतः।–तस्यैव प्रपञ्चनम्–दिवः, स्वर्गस्य। च। ग्मः च, ग्मायाश्च, पृथिव्याश्च, आतो लोपश्छान्दसः। राजसि, राजा भवसि। सः {त्वम्}। याम ॥ ९८ ॥
नि, काले, अस्माकमापत्काले। [एव]। प्रति श्रुधि, विज्ञापनमाकर्णय, 'मोचयामि त्वाम्' इति प्रतिजानीहि–

इति वा ॥ २० ॥ [हे वरुण]। [सः], एवं विज्ञापितस्त्वम्। नः, अस्माकम्। उत्तमम् पाशम्, सत्त्वगुणाख्यम्। उत्, अञ्जसा। मुमुग्धि, सुहृद्भ्यो दत्त्वा मोचय ॥ मध्यमम् [च], रजोगुणनामकम्। विचृत, 'चृती हिंसायाम्–' अञ्जसा छिन्द्धि, उदासीनेभ्यो दत्त्वासक्तो वियोजय ॥ अधमानि [च], बन्धनानि तमोवृत्तिरूपाणि। जीवसे, जीवितुम्, मुक्त्यर्थम्। अव {चृत}, द्विषद्भ्यो दत्त्वा वियोजय ॥–इति ॥ प्रसिद्धपाशत्रयमोचनप्रार्थनं तु व्यक्तम् ॥२१॥

(२८९) उदुत्तमंमुमुग्धिनोविपाशंमध्यमंचृत ॥ अवाधमानिजीवसे ॥२१॥ १९ ॥ २५ ॥ (प०) उत। उत्तमम्। मुमुग्धि। नः। वि। पाशम्। मध्यमम्। चृत ॥ अव। अधमानि। जीवसे ॥२१॥ १९॥२५॥

(२९०) वसिष्वाहिमियेध्यवस्त्राण्यूर्जांपते ॥ सेमंनोअध्वरंयज ॥ १ ॥

(प०) वसिष्व। हि। मियेध्य। वस्त्राणि। ऊर्जाम्। पते ॥ ० ($\frac{१४।११}{१४५}$) ॥ १ ॥

इति नवदशो वर्गः ॥ १९ ॥ पञ्चविंशं सूक्तम् ॥ २५ ॥ अथ 'वसिष्वा–' ($\frac{२६।१}{२९०}$) इति षड्विंशं दशर्चं वर्गद्वयात्मकमाग्नेयं गायत्रं सूक्तम् ॥–[हे] मियेध्य, नित्यमेध्य, 'आधिक्येऽधिकम्' (म० व्या० सू०) इत्युक्तेः, सदा पवित्र। ऊर्जाम्, 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' करणे क्विप्, बलादिकरणानां भोग्यान्नानाम्, 'ऊर्जं देवान्नमुद्दिष्टम्–' (बृ० भा०) इति वचनात्, यद्वा–कर्तरि क्विप्, ऊर्जां बलादिमतां जनानाम्। सदा–पते, हरे। अग्निगतेन रूपेण सर्वदेवानां

अ.१अ.२ व० २०

॥ ३० ॥

पूजायै प्रोद्यतो भवन्–[त्वम्]। वस्त्राणि, उत्तमवासांसि। वसिष्व, आच्छादय, उपलक्षणमेतत्–भूषणैरप्यलंकुरु। '[आत्मानम्]' इति योज्यम्। हि॥ सः, एवमत्यन्तमुत्सवं कुर्वंस्त्वम्। नः, अस्मदीयम्। इमम्। अध्वरम्, अध्व नि स्वर्गमार्गे ज्ञानमार्गे वा रमयतीति रमेः ण्यर्थाड्डः, मखम्। यज, देहि, स्वस्मिन्कुर्विति भावः॥ 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति 'सेमम्' इति साधु॥ 'प्रकृत्यन्तःपादमव्यपरे' इति 'नो अध्वरम्' इत्यपि साधु॥ १॥ [हे] यविष्ठ, यवीयः। अग्ने। होता, होतरि स्थितस्तन्नामा। वरेण्यः, वरणीयः, वृञः 'वृञ एण्यः' इत्येण्यः। [त्वम्]।

(२९१) निनोहोतावरेण्यःसदायविष्ठमन्मभिः॥अग्नेदिवित्मतावचः॥ २॥

(प०) नि। नः। होता। वरेण्यः। सदा। यविष्ठ। मन्मऽभिः॥ अग्ने। दिवित्मता। वचः॥ २॥

नः, अस्मदीयम्। वचः। मन्मभिः, मतिभिः, बुद्धिवृत्तिभिः सह, 'मन ज्ञाने' इत्यतः करणे मनिन्। दिवित्मता, 'दिवि' इति द्युस्थोपलक्षणम्, तनोतेः ड्मतुप्, भावप्रधानम्, द्युस्थाशेषदेवेषु व्याप्तत्वेन, सर्वदेवविषयत्वेनेति या वत्। नि, अत्यन्तम्। सदा। '[नय], प्रवर्तय' इति योग्यक्रियाध्याहारः॥ 'उषाः स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्व रुणो विधुः॥ प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः' (अनुव्या० ३।३।३५) इत्युक्तानां मध्ये दशदेवेष्वधमतया यविष्ठत्वमग्नेर्ज्ञेयम्। विष्णोस्तु–यवीयसि स्थितत्वेनोपचारः, [१।४।३] तदधीनत्वन्यायेनान्यगतयविष्ठत्वं प्रति स्वातन्त्र्याद्धेतोर्मु ॥ ९९ ॥

ख्यमेव वा यविष्ठत्वम्॥ २॥ वरेण्यः। मम–पिता। [एषोऽग्निः]। सूनवे, पुत्राय। [मह्यम्], मदर्थे।–यद्वा– मम–सखा [एषः] सख्ये [च मह्यम्]।–अथ वा–आपिः, कर्मणीकारः, प्राप्यः, मम स्वामीति यावत्। [एषः] भृत्यत्वात्। आपये, कर्तरीकारः, आप्नुवते। [मह्यम्] आ यजति हि स्म '[देवताः]' इति शेषः॥ नानाविधः संब

(२९२) आहिष्मासूनवेपितापिर्यजत्यापये॥ सखासख्येवरेण्यः॥ ३॥

(प०) आ। हि। स्म। सूनवे। पिता। आपिः। यजति। आपये॥ सखा। सख्ये। वरेण्यः॥ ३॥

(२९३) आनोबर्हीरिशादसोवरुणोमित्रोअर्यमा॥ सीदन्तुमनुषोयथा॥ ४॥

(प०) आ। नः। बर्हिः। रिशादसः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा॥ सीदन्तु। मनुषः। यथा॥ ४॥

(२९४) पूर्व्यहोतरस्यनोमन्दस्वसख्यस्यच॥ इमाउषुश्रुधीगिरः॥ ५॥ २०॥

(प०) पूर्व्य। होतः। अस्य। नः। मन्दस्व। सख्यस्य। च॥ इमाः। ऊं इति। सु। श्रुधि। गिरः॥५॥२०

न्धो जीवेश्वरयोरनेनोच्यते॥३॥ [हे अग्ने] 'वरुणः, मित्रः, अर्यमा' इत्येवमादयः। रिशादसः, प्रागुक्तनिरुक्त्या (२।७/१६), (१९।५/-१९०) अधिकसुखवन्तो देवाः। नः बर्हिः। आ, आगत्य। मनुषः, मनुष्याः। यथा [तथा]। प्रत्यक्षीभूताः– सीदन्तु, उपविशन्तु॥४॥ [हे] पूर्व्य, पूर्वस्मिन्काले भव, पूर्वशब्दाद्भवार्थे यत्। होतः, अग्ने। अस्य, एवं स्तुवतः। सख्यस्य च,

मन्त्रार्थ- भावभवित्रोरभेदात्-सख्युश्च । नः, अस्मदर्थे । मन्दस्व, मदं कुरु, मादयस्वेति वा,-तथात्वे 'अस्य' इत्यादिषष्ठ्यो द्विती मञ्जरी.
यार्थाः,-'[देवान्]' इति वा शेषः ॥ इमाः, मदीयाः । गिरः [च] । सु श्रुधि, सम्यक्छृणु । उ, एव ॥५॥ इति विंशो व० २१
अ.१अ.२ वर्गः ॥ २० ॥ शश्वता, शश्वत्, सर्वेषु कालेषु । तना, विस्तरतः, सर्वदेशेषु, तनोतेः आकारः । चित्, अपि । यत्,
यदा । देवंदेवम्, सर्वान्देवान् । यजामहे, सर्वे वयं यजमानाः । [तदा] । त्वे इत्, त्वय्येव । हविः हूयते हि ॥६॥
॥३१॥

(२९५) यच्चिद्धिशश्वतातनादेवंदेवंयजामहे ॥ त्वेइद्धूयतेहविः ॥ ६ ॥

(प०) ० (२५।१ / २६९) । शश्वता । तना । देवम्ऽदेवम् । यजामहे ॥ त्वेइति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

(२९६) प्रियोनोअस्तुविश्पतिर्होतामन्द्रोवरेण्यः ॥ प्रियाःस्वग्नयोवयम् ॥ ७ ॥

(प०) प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ॥ प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयम् ॥७॥

(२९७) स्वग्नयोहिवार्यंदेवासोदधिरेचनः ॥ स्वग्नयोमनामहे ॥ ८ ॥

(प०) सुऽअग्नयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः ॥ सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

विश्पतिः, विशां प्रजानां पतिः । मन्द्रः, मन्दतेः कर्तरि रक्, मदकरः, सुखकरः । वरेण्यः । होता, अग्निः । नः ॥१००॥
प्रियः अस्तु, स एवंगुणविशिष्टस्त्वं नः प्रियो भवेति यावत् ॥ स्वग्नयः, शोभनोऽग्निर्येषामस्तीति स्वग्नयः । वयम् [अपि] ।
तस्य-प्रियाः [असाम] ॥ ७ ॥ स्वग्नयः । देवासः, देवाः । नः, अस्मभ्यम् । वार्यम्, वरणीयं वित्तम् । दधिरे,

दत्तवन्तः । (हि) । चशब्दात्पालयांबभूवुश्च ॥-स्वग्नयः [वयं च तान्] । मनामहे, मन्यामहे ॥-अस्मदीयं देवता पूजनं देवतानां चास्मभ्यं वित्तदानादिकं सर्वमग्निप्रसादहेतुकमिति ॥ ८ ॥ [हे] अमृत । अथ, अन्यच्च । उभयेषाम्, उभयवर्गिणां स्त्रीणां पुंसां च । नः, अस्माकम् । मर्त्यानाम् । मिथः, परस्परम् । प्रशस्तयः, स्तुतयः । सन्तु, संप्रीतिरस्त्विति यावत् ॥ ९ ॥ [हे] अग्ने । विश्वेभिः, सर्वैः । अग्निभिः [सह] । इमम्, अस्मदीयम् । यज्ञम् इदम्

(२९८) अथानउभयेषाममृतमर्त्यानाम् ॥ मिथःसन्तुप्रशस्तयः ॥ ९ ॥

(प०) अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् ॥ मिथः । सन्तु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

(२९९) विश्वेभिरग्नेअग्निभिरिमंयज्ञमिदंवचः ॥ चनोधाःसहसोयहो ॥ १० ॥ २१ ॥ २६ ॥

(प०) विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः ॥ चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥ २१ ॥ २६ ॥

वचः [च] । '[स्वीकुरु]' इति शेषः ॥ सहसः, बलदेवताया वायोः ।-यहो, पुत्र ।-{ अग्ने } ।-वायुव्यङ्ग्यत्वाद्गरेरपि तत्पुत्रत्वं ज्ञेयम्, 'प्राणं वाव महान्त्सह ओजो बलमित्याचक्षते' इति श्रुतेः सहो वायुः, यहुशब्दोऽपत्यनामसु (वै० नि० २।२) पठितः । [त्वम्] । चनः, सुखम् । धाः, 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' लोडर्थे लुङ्, अडभावः, अस्मासु धेही

त्यर्थः ॥ १० ॥ इत्येकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥ षड्विंशं सूक्तम् ॥ २६ ॥ अथ 'अश्वं न–' (२७।१/३००) इति सप्तविंशं त्रयोदशर्चं वर्गत्रयात्मकं सूक्तम् ॥ तत्र अन्त्या दैवी त्रिष्टुप् । अन्या आग्नेय्यो गायत्र्यः–॥ [अहम्] अध्वराणाम् । सम्राजन्तम्, ईशानम्, राजतेः झप्रत्ययः, 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशः । वारवन्तम्, बडवामुखम् । अग्निम् । (त्वा,) त्वाम् ।–अश्वम् न, अश्वरूपं त्वामिव, 'गगनं गगनाकारम्–'(काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः ४।३।१४) इत्यादिवत् ।

(३००) अश्वंनत्वावारवन्तंवन्दध्याअग्निंनमोभिः ॥ सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥ (प०) अश्वम् । न । त्वा । वारऽवन्तम् । वन्दध्यै । अग्निम् । नमःभिः ॥ सम्ऽराजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

(३०१) सघानःसूनुःशवसापृथुप्रगामासुशेवः ॥ मीढ्वाँअस्माकंबभूयात् ॥ २ ॥

(प०) सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः ॥ मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥२॥

नमोभिः, नमस्कारात्मकैर्वाक्यैः । वन्दध्यै, वन्दे, वन्दतेः उत्तमपुरुषार्थे ध्यैप्रत्ययः, यद्वा–तुमर्थएव 'तुमर्थे सेसेन्–' इत्यध्यैप्रत्ययः, वन्दितुम्,–तथात्वे '[प्रारभे]' इति क्रियाध्याहारः ॥–'नह्यन्यमिव त्वां स्तोतुमुचितम्' इत्याकूतम् ॥ १ ॥ ॥१०१॥
शवसा, षष्ठ्यर्थे तृतीया, शवसो बलरूपस्य वायोः ।–सूनुः ।–'शवसा, वायुना सह । नः, ऋषेः ।–सूनुः' इति वा, व्यङ्ग्यत्वात् । पृथुप्रगामा, गमेः भावेऽनिण्, पृथु विस्तृतं प्रगाम प्रकृष्टज्ञानं यस्यासौ तथोक्तः, पृथुज्ञानः । सः । अग्निः । नः, अस्माकम् । सुशेवः, शोभनं शेवं सुखं यस्माद्भवति स सुशेवः, सुखकृत् । बभूयात्, भवेत्, द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ किं च, { सः } घ, स एव । अस्माकम् । मीढ्वान्, सेचको दाता स्वामी च । { बभूयात् } ॥ २ ॥ विश्वायुः, विश्वं पूर्णमायुर्यस्येति विश्वायुः, नित्यः । सः, अग्निः । [त्वम्] । नः, अस्मान् । सदम्, सदस्शब्दपर्यायोऽयम्, सीदन्त्यस्मिञ्जना इति सीदतेः अधिकरणेऽकारप्रत्ययः, '[प्रति]' इति शेषः,–स च 'लक्षणेत्थंभूत–' इत्यादिना वीप्सा

(३०२) सनोदूराच्चासाच्चनिमर्त्यादघायोः ॥ पाहिसदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥ (प०) सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः ॥ पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

(३०३) इममूषुत्वमस्माकंसनिंगायत्रंनव्यांसम् ॥ अग्नेदेवेषुप्रवोचः ॥ ४ ॥ (प०) इमम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् । नव्यांसम् ॥ अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

यां कर्मप्रवचनीयः, सदंसदं प्रति, 'सदम् इत्' इतीत्शब्दस्य वा 'सदंसदं प्रति' इत्यर्थः, सर्वेष्वपि स्थानेष्विति यावत् । दूरात् च, दूरस्थाच्च । आसात् च, समीपतश्च, अन्तिकनामसु (वै० नि० २।१६) पाठात्समीपस्थाच्च । अघायोः, अघार्थायुष्मतः, आयुस्शब्दपर्यायोऽत्रायुशब्दः, यद्वा–अयतेः उण् (एतेः उण्), अघार्थगतिमतः । मर्त्यात् । नि, निश्चितं यथा तथा । पाहि ॥ ३ ॥ [हे] अग्ने त्वम् अस्माकम् । इमम् '[स्तवम्]' इति शेषः, इमां स्तुतिम् । सनिम्,

दानस्वरूपाम्, 'षणु दाने' इत्यत इकारः, 'देहि' इत्युपलक्षितामिति यावत् । गायत्रम्, गायत्रीछन्दआत्मिकाम् । नव्यांसम्, नवतराम्, अत्यन्तापूर्वाम्, स्तुतिषु श्रेष्ठाम् । देवेषु ।–सु प्र वोचः (उ), सादरं वद च, देवान्प्रापय चेति यावत्, उशब्दश्चशब्दार्थः, लोडर्थे लुङ्, अडभावः ॥ ४ ॥ [हे अग्ने त्वम्] परमेषु । वाजेषु, अन्नेषु । नः, अस्मान् । आ भज ॥–तथा–मध्यमेषु { वाजेषु } आ {भज} ॥–अत्र परममध्यमग्रहणमधमानामप्युपलक्षणम्, तथा–वाजग्रहणं सर्वभोगानाम्, ततश्च–उत्तममध्यमाधमभोगेष्वस्माभिर्भुज्यमानेषु सत्सु त्वमस्मात्रक्षकत्वेनावाप्नुहि, त्वद्रक्षिता

(३०४) आनोभजपरमेष्वावाजेषुमध्यमेषु ॥ शिक्षावस्वोअन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

(प०) आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु ॥ शिक्ष । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

(३०५) विभक्तासिचित्रभानोसिन्धोरूर्मावुपाकआ ॥ सद्योदाशुषेक्षरसि ॥ ६ ॥

(प०) विऽभक्ता । असि । चित्रभानोइतिचित्रऽभानो । सिन्धोः । ऊर्मौ । उपाके । आ ॥ सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ६

वयं सर्वभोगभोक्तारो भूयास्मेत्युक्तं भवति ॥ तथा–अन्तमस्य, ज्ञानलक्षणस्य ।–वस्वः, वसुनः, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, ज्ञानवस्वर्थम् । [चास्मान्] शिक्ष–इति यावत् ॥ अन्ते संसृतेरन्ते मोक्षे मोक्षार्थं मितं मोक्षहेतुत्वेन प्रमितमित्यन्तमं ज्ञानं ध्येयम्, अन्तशब्दोपपदात् 'माङ् माने' इत्यतः 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥ ५ ॥ इति द्वाविंशो वर्गः ॥ २२ ॥ [हे] चित्रभानो, निरुक्तं प्राक् 'इन्द्रा याहि चित्रभानो–' (३।४ / २२) इत्यत्र । [त्वम्] । सिन्धोः, समुद्रस्य ।–ऊर्मौ, ॥१०२॥

षष्ठ्यर्थे सप्तमी, जातावेकवचनम्, ऊर्मीणाम् ।–उपाके, अन्तिकनामैतत् (वै० नि० २।१६), समीपे ।–'[स्थितः]' इति शेषः, क्षीराब्ध्यूर्मिसमीपस्थः सन् । आ विभक्ता, विभागकर्ता, मुक्तभोगविभागदः । असि ॥ दाशुषे, यजमानाय । सद्यः, सद्य एवाविलम्बेन । क्षरसि, नित्यं ददासि । '[अखिलमभीप्सितम्]' इति शेषः ॥ ६ ॥ [हे] अग्ने, विष्णो । [त्वम्] यम् मर्त्यम् । पृत्सु, पृतनायाः पृत्, पृतनाकर्तृकेषु युद्धेषु, अध्यात्मम्–ज्ञानाज्ञानात्मकेषु यु

(३०७) यमग्नेपृत्सुमर्त्यमवावाजेषुयंजुनाः ॥ सयन्ताशश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

(प०) यम् । अग्ने । पृत्ऽसु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ॥ सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

(३०७) नकिरस्यसहंत्यपर्येताकयस्यचित् ॥ वाजोअस्तिश्रवाय्यः ॥ ८ ॥

(प०) नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ॥ वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

द्धेषु । अवाः, रक्षसि । यम् [च] । वाजेषु, अन्नेषु । जुनाः, 'जुन गतौ' इत्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थाल्लडर्थे लेट्, 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमे 'इतश्च लोपः–' इति सिप इकारलोपे रुत्वविसर्गौ, गमयसि, प्रेरयसि । सः, स एव मर्त्यः । शश्वतीः, शाश्वतीः, नित्याः ।–इषः, अन्नानि, नित्यसत्सुखम्, नित्यान्भोगान्वा । यन्ता, गन्ता, यमिः अत्र गत्यर्थः, मुक्तिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ प्रसिद्धाग्निपक्षे तु–बहुकालीनैहिकभोगावाप्तिर्ज्ञेया ॥ ७ ॥ [हे] सहन्त्य, सहसा बलेन तत,

तनोतेः ड्यः, पूर्वस्य मुमागमोऽन्त्यलोपश्च, सहसो वायोः पुत्रेति वा,-अपत्यार्थे त्यः, पूर्ववद्रूपम्, अग्ने । अस्य, 'यं मर्त्यम्' इति (२७१७/३०६) प्रकृतस्य। त्वदीयस्य-कयस्य चित्, कस्य चित्। श्रवाय्यः, श्रवणीयः, श्रुतिसुखकृत्, सुप्रसिद्धतमोऽपि वा,-बहुलोऽपीति यावत् । वाजः, भोगः । पर्येता, पर्याप्तः, परिपूर्णः। नकिः, न ।-अस्ति, महानपि भोगस्त्वद्भक्तानां परिपूर्णो न भवति, उपर्युपरि यथेष्टं भोगविशेषं ददासीति वा, 'महाफलमोक्षरूपं पुमर्थं ददासीति कृत्वा बहुलोऽप्यैहिको भोगो न परिपूर्णः, तेषां तुच्छ एव' इति भावः ॥ ८ ॥ [हे अग्ने] । सः, प्रकृतः । त्वदीय एव-विश्वचर्षणिः,

(३०८) सवाजंविश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तुतरुता ॥ विप्रेभिरस्तुसनिता ॥ ९ ॥

(प०) सः । वाजम् । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तरुता ॥ विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वाश्चर्षणयः प्रजा अस्य स तथा, सर्वाधिपो भूत्वा । दानेन-[गवाम्], बलीवर्दानाम् । समाप्तत्वात्-अर्वद्भिः, अश्वैः । वाजम्, अन्नम् । तरुता, तारयिता, तरतिः अत्रानयत्यर्थे, आनेता । अस्तु, भवेत्, त्वद्भक्तश्चक्रवर्ती भवतु, अर्थिभ्यो गाश्च ददातु, यथा गोदाने धान्यानयनादिकमश्वैरेव कुर्यात्तथेत्यभिप्रायः ॥-किं च, विप्रेभिः, विप्रैः करणैः। सनिता, 'षणु दाने' दाता ।-अस्तु, यदैकस्य दातुमशक्तत्वेन विप्रान्करणीकुर्यात्तावद्विपुलदाता भवत्विति भावः॥- ॥१०३॥
यद्वा-[हे अग्ने] सः, त्वदीयः । विश्वचर्षणिः [भूत्वा]। अर्वद्भिः, अश्वैः । वाजम् तरुता, युद्धस्य तारकः,

पारगः । अस्तु ॥-तथा-विप्रेभिः, विप्रेभ्यः । {वाजम्} सनिता, अन्नस्य भोगस्य वा दाता । अस्तु, भवेत् ॥-इति ॥-अथ वा-सः, त्वदीयो भक्तः। विश्वचर्षणिः, बहुशिष्यः । अर्वद्भिः, इन्द्रियैस्त्वद्विषयैः । वाजम्, तमोगुणेन सह यद्युद्धं तस्य । तरुता अस्तु ॥ तथा-विप्रेभिः । सनिता, ज्ञानदः । अस्तु-इत्यर्थः ॥ ९ ॥ [हे] जराबोध, जरां स्तुतिं बुध्यत इति जराबोध, स्तुतिबोद्धः, हेतुगर्भम् । तत्, स्तुतिबोद्धृत्वात् । रुद्राय, रुजां द्रावकाय, विष्णवे तुभ्यम् । प्रसिद्धाग्निपक्षे तु-रुद्राय, प्रसिद्धाग्नये तुभ्यम् । दृशीकम्, प्रत्यक्षम्, दृशेः कर्मणीकक् (कीकच्), उच्चैः क्रियमाणम् । स्तोमम्, स्तुतिम् । विविड्ढि, विशेषेण विद्धि, सर्वदावधारय, त्वद्विषयामिमां स्तुतिं त्वमवधारयेत्यर्थः ॥

(३०९) जराबोधतद्विविड्ढिविशेविशेयज्ञियाय ॥ स्तोमंरुद्रायदृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

(प०) जराऽबोध । तत् । विविड्ढि । विशेऽविशे । यज्ञियाय ॥ स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

किमर्थम्? यज्ञियाय, यज्ञे भवाय, यज्ञशब्दाद्धः । विशेविशे, सर्वस्मै जनाय, तत्प्रयोजनसिद्धये । 'विविड्ढि' इत्यन्वयः ॥ अत्रेतिहासो भवति-शुनःशेपेन स्तूयमानोऽग्निस्तमुवाच, रुद्रं स्तुहि रौद्रा हि पशव इति । स तं प्रत्युवाच, नाहं जानामि रुद्रं स्तोतुं त्वमेव स्तुहीति । तदिदमुच्यते-जराबोधेति ॥ [हे] जराबोध, रुद्रस्तुतिबोद्धः, हे अग्ने । तत् । यज्ञियाय, यज्ञे भवाय । विशेविशे, द्विरुक्तिरादरार्था, मह्यं जनायेति यावत् । रुद्राय,

मन्त्रार्थ- रुद्रस्य । दृशीकम् स्तोमम् । त्वमेव-विविड्ढि, कुर्विति यावत् ॥ १० ॥ इति त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥ मञ्जरी.
अ.१अ.२ अनिमानः, मानं मर्यादा, मितिरिति यावत्, नितरां न विद्यते मानं मितिर्यस्य स इत्यनिमानः, हेतुग व० २४
॥ ३५ ॥ र्भमिदम् । नितराममितत्वात्–महान् । पुरुश्चन्द्रः, चन्देः आह्लादनार्थत्वात्पुरुसुखः, पारस्करादित्वात्सुट् । सः,
प्रसिद्धः । धूमकेतुः, धूमः केतुर्यस्येति धूमकेतुः, विष्णुपक्षे–'धूञ् कम्पने' इत्यतस्ताच्छील्ये ('ताच्छील्ये मः' (म० व्या०

(३१०) सनोमहाँअनिमानोधूमकेतुःपुरुश्चन्द्रः । धियेवाजायहिन्वतु ॥ ११ ॥

(प०) सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः ॥ पुरुऽचन्द्रः ॥ धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

(३११) सरेवाँइवविश्पतिर्दैव्यःकेतुःशृणोतुनः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

(प०) सः । रेवान्ऽइव । विश्पतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ॥ उक्थैः । अग्निः । बृहत्ऽभानुः १२

सू०) इति) मप्रत्यये धूत्करोति पक्षवातादिना कम्पत इति धूमो गरुत्मान् केतुर्यस्येति ज्ञेयम् ।–स एवंभूतोऽग्निः । नः,
अस्मान् । धिये, ज्ञानाय । वाजाय, अन्नाय । [च]। हिन्वतु, प्रहिणोतु, यैः कर्मभिर्धीमन्तो वाजवन्तश्च स्याम तत्कर्मसु
प्रेरयतु॥११॥(रेवानिव विश्पतिः,विश्पतिरिव रेवान्,)विश्पतिरिव राजेव रेवान्वित्तवान्। दैव्यः, देवसंबन्धी।–केतुः,देवा ॥१०४॥
नां केतुभूतः, अग्रगामित्वात् । बृहद्भानुः, बृहत्तेजाः । सः, असौ । अग्निः । नः, अस्मदीयानि । उक्थैः, उक्थानि।[च] शृ

णोतु॥१२॥ महद्भ्यः, देशकालगुणापरिच्छेदवद्भ्यो विष्णो रूपविशेषेभ्यः । नमः ॥–अर्भकेभ्यः, लोकदृष्ट्यार्भकपरिमाण
रूपविशेषेभ्यः । नमः ॥–युवभ्यः, युवपरिमाणरूपविशेषेभ्यः । नमः ॥–आशिनेभ्यः, वटुरूपविशेषेभ्यः । नमः ॥–
[हे] देवाः, क्रीडादिगुणसंपूर्णा भगवन्तः । यूपान्मोचिताः–[वयम्] यदि । शक्नवाम, यजने शक्तिमन्तो भवेम ।
[तर्हि] देवान् यजाम ॥–शक्त्यभावे–ज्यायसः, ज्यायसां देवानां विष्णुरूपविशेषाणाम् । शंसम्, शंसनम्, स्तुति
मात्रम् । मा आ वृक्षि, 'ओव्रश्चू छेदने' कर्मणि लुङ्, चिण्, शकारचकारयोः ककारषकारौ, 'ग्रहिज्या–' इति संप्रसार

(३१२) नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्योनमोयुवभ्योनमआशिनेभ्यः ॥ यजामदेवान्यदिशक्नवाममाज्यायसःशंस
मावृक्षिदेवाः ॥१३॥२४॥ २७॥ (प०) नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः ॥ यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा । ज्यायसः । शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥१३॥२४॥२७॥

णम्, न लुपामः, न लुम्पामः, लुप्तं न करिष्यामः, यद्वा–वृश्चतेः व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम्, 'च्लेः सिच्' 'स्वरति
सूति–' इतीडभावः, 'स्कोः संयोगाद्योरू–' इत्युपधालोपः, व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'आदेश
प्रत्यययोः' इति षत्वम्, 'न माङ्योगे' इत्यडभावः ॥–यद्वा–महद्भ्यः, नारायणादीन्द्रान्तदेवेभ्यः । नमः ॥ अर्भके
भ्यः, रुद्रादिपितृसंबन्धप्रसिद्धिमत्त्वात्स्कन्देन्द्रादिदेवेभ्यः । नमः ॥ युवभ्यः, स्कन्देन्द्रादिदेवानामेव युवरूपेभ्यः

(।नमः॥आशिनेभ्यः,तेषामेव) वटुरूपेभ्यः । नमः ॥–इत्यर्थः ॥ उत्तरार्धं पूर्ववत् ।–देवपदेन नारायणादयः सर्वे देवा ग्राह्याः ॥ १३ ॥ इति चतुर्विंशो वर्गः ॥ २४ ॥ सप्तविंशं सूक्तम् ॥ २७ ॥ अथ 'यत्र ग्रावा–' (२८।१/३१३) इति

नवर्चं वर्गद्वयात्मकमष्टाविंशं सूक्तम् ॥ तत्र आद्याश्चतस्र ऐन्द्योऽनुष्टुभः ॥ विमुक्तपाशः शुनःशेप एताभिर्जुहवांचकार। [हे] जल्गुलः, 'जर स्तुतौ', संपदादित्वाद्भावे क्विप्, 'गुर स्वीकारे' इत्यतः कसुन्, जरं स्तुतिं स्वीकरोतीति जर्गुरः, 'कृपो रो लः' इत्यत्र योगविभागादुभयत्र लत्वम्, संबुद्धिः, स्वीकृतस्तुते । [हे] इन्द्र । यत्र, यज्ञे ।

॥ ३६ ॥

(३१३) यत्रग्रावापृथुबुंध्नऊर्ध्वोभवतिसोतवे ॥ उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥ १ ॥ (प०) यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुंध्नः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे॥उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

पृथुबुध्नः, जातावेकवचनम्, पृथवो विस्तीर्णा बुध्ना अधस्तनभागा येषां ते तथोक्ताः । ऊर्ध्वः, ऊर्ध्वाः, ऊर्ध्वदेशसंबन्धिनः, सोमाभिषव ऋत्विग्भिरुद्धृताः । ग्रावा, ग्रावाणः । सोतवे, 'षूञ् अभिषवे' तुमर्थे तवेन्, सोमं सोतुम् । भवति, सन्ति । 'यत्र' इति (श्रुतौ) श्रवणात् 'तत्र' इत्यन्वेति–[तत्र], यज्ञे । उलूखलसुतानाम्, द्वितीयार्थे षष्ठी, उलूखले सुतान् । [नः], अस्मदीयान् । '[सोमान्]' इति शेषः । अव इत् ।–उ, एव ।–अवतिः अत्रावाप्त्यर्थः, सर्वथैवावाप्नुहि ॥–इति॥ अध्यात्मं तु–यत्र, ज्ञानयज्ञे । ([हे]जल्गुलः इन्द्र ।)पृथुबुध्नः पृथुलमूलभागः । ऊर्ध्वः,

व्याहर्तुमुद्यतः । ग्रावा, वागिन्द्रियम् । [सोमम्], मनः । सोतवे, वेदवाक्पर्यालोचनेनालोडयितुम् । भवति, अस्ति । [तत्र], यज्ञे । (उलूखलसुतानाम्,) उलूखले, धान्यचूर्णनस्थलं हि खलशब्दार्थः, तस्य चोरुत्वं भूमेरुच्चस्थत्वम्, उरुखलसदृशे देहे सुतान्मनोवृत्तिविशेषान् । अव इत् उ ॥–इत्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र सोमाभिषवस्य हेतू फलके स्त्रियां जघनसाम्येन स्तूयेते, अत्र स्त्रीपदाभावेऽप्यग्रे (२८।३/३१५) नारीपदश्रवणात् । यत्र, यज्ञे । (द्वाविव जघना,) द्वौ जघना

(३१४) यत्रद्वाविवजघनाधिषवण्याकृता ॥ उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥ २ ॥
(प०) यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ॥ (२८।१/३१३)० ॥ २ ॥
(३१५) यत्रनार्यपच्यवमुपच्यवंचशिक्षते ॥ उलूखलसुतानामवेद्विन्द्रजल्गुलः ॥ ३ ॥
(प०) यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ॥० (२८।१/३१३) ॥ ३ ॥

विव । (अधिषवण्या,) अधिषवण्यौ, अधिषूयते सोम एतयोरिति द्वे फलके । कृता, कृते । '[तत्र] उलूखलसुतानाम्–' इति प्राग्वत् (२८।१/३१३)॥–फलकयोरेवाधिषवणीत्वात् 'उलूखलसुतानाम्' इति सर्वत्रोपचारः ॥–अध्यात्मं तु–अधिषवण्यावोष्ठौ ज्ञेयौ । शिष्टं तुल्यम् ॥ २ ॥ यत्र, यज्ञे स्थितयोः फलकयोः । अपच्यवम्, अधोगमनम् । उपच्यवम्, उपरिगमनम् । च । नारी, तज्जघनयुगलमिति यावत् । शिक्षते, उपादत्ते, तस्यापि गतावपच्यवोपच्यवस

मन्त्रार्थ- त्वात्फलकयोश्चान्योन्यसंयोगस्य शिथिलत्वाद्भावप्रहारपर्यायेणोपच्यवादिर्ज्ञेयः। (अन्यत्प्राग्वत् (२८।१/३१३))॥ ३ ॥ यत्र, मञ्जरी.
अ. १अ.२ यज्ञे। रश्मीन् '[उलूखलस्य]' इति शेषः। द्रव्यान्तरेण दार्ढ्याय-विबध्नते, निबध्नाति। किमिव? मन्थाम्, म व० २५
न्थानम्। यमितवाइव, यमितुमिव, नियन्तुमिव, नियन्तुं यथा मन्थानं मन्थरश्मीन्यथा वाश्वं नियन्तुमश्वरश्मीन्स्त
॥ ३७ ॥ म्भादौ निबध्नाति तथा। '[तत्र] उलूखलसुतानाम्-' इति पूर्ववत् (२८।१/३१३)॥ अध्यात्मं तु-[उलूखलकस्य],

(३१६) यत्र॒मन्थां॑विब॒ध्नते॑र॒श्मीन्यमि॑त॒वाइ॑व ॥ उ॒लूख॑लसु॒ताना॒मवे॒द्विन्द्र॒जल्गुलः ॥ ४ ॥
(प०) यत्र॑। मन्थाम्। वि॒ऽब॒ध्नते॑। र॒श्मीन्। यमि॑त॒वैऽइ॑व ॥० (२८।१/३३१) ॥ ४ ॥
(३१७) यच्चि॒द्धि॒त्वंगृ॒हेगृ॑ह॒उलू॑खलकयु॒ज्यसे॑॥ इ॒हद्यु॒मत्त॑मंवद॒जय॑तामिवदुन्दु॒भिः ॥ ५ ॥ २५ ॥ (प०) यत्। चि॒त्। हि। त्वम्। गृ॒हेऽगृ॑हे। उल॑खलक। यु॒ज्यसे॑॥ इ॒ह। द्यु॒मत्ऽत॑मम्। व॒द। जय॑ताम्ऽइव। दु॒न्दु॒भिः॥५॥२५॥

देहस्य। रश्मीन्, नाडीः। विबध्नते।-इति ज्ञेयम्। अन्यत्पूर्ववत्॥ ४ ॥-इयम् (२८।५/३१७) उत्तरा (२८।६/३१८) चौलूख ल्यावनुष्टुभौ॥-[हे] उलूखलक, स्वार्थे कः (कन्)। यत्, यस्मात्। त्वम्। गृहेगृहे, सर्वेष्वेतद्यजमानानुष्ठितयज्ञ ॥१०६॥
गृहेषु, अध्यात्मम्-देहेदेहे। चित्, अपि। युज्यसे, युक्तो वर्तसे। '[पूज्यतया]' इति शेषः। हि, तेन कारणेन। इह, यज्ञे। जयतामिव दुन्दुभिः, जयतां पुंसां दुन्दुभिवद्भेरीवत्। द्युमत्तमम्, प्रकाशवत्तमम्, उच्चैरिति यावत्।

वद, ध्वनिं कुरु॥-अत्रोलूखलस्य जडस्यैवं प्रार्थनायोगादभिमानिनयन्यायाच्चोलूखलदेवता धरादेवी तद्गो हरिश्च सोमा मात्यो वनस्पत्याख्यदेवस्तद्गतो हरिश्च ज्ञेयाः॥५॥ इति पञ्चविंशो वर्गः॥२५॥ [हे] वनस्पते, वनानां वृक्षाणां पते, पारस्करादित्वात्सुट्। उलूखल। वातः उत, वायुरपि। ते अग्रम् इत्, त्वदभिमन्यमानवृक्षाग्र एव। वि वाति, विविधं वाति। स्म। यत एवमिन्द्रः स्वीयेन वातेन त्वदीयवृक्षाग्रमेव चालयति-अथो, तस्मात्, इन्द्रेणो पकृतत्वात्। इन्द्राय, षष्ठयर्थे चतुर्थी, प्रसिद्धेन्द्रस्य। पातवे, पानाय। सोमम्। सुनु, अभिषुणु॥-यद्वा-

(३१८) उ॒तस्म॑तेवनस्पते॒वातो॒विवा॒त्यग्र॒मित्॥ अथो॒इन्द्रा॑यपात॑वेसुनुसोम॑मुलूखल॥६॥ (प०) उ॒त। स्म॒। ते॒। व॒न॒स्प॒ते॒। वात॑ः। वि। वा॒ति॒। अग्र॑म्। इत्॥ अथो॒इति॑। इन्द्रा॑य। पात॑वे। सु॒नु। सोम॑म्। उ॒लू॒ख॒ल॒॥६

वनस्पते, वनतेः कर्मण्यकारः, (वनानां) वननीयानां भजनीयानां देवानां पते। [हे] उलूखल, उलूखल देवतान्तर्गत हरे। वातः उत, वायुरपि। ते अग्रम् इत्, त्वदग्र एव। वि वाति, विविधं धावति, त्व त्सेवकः सन् गच्छति। स्म। यत एवं त्वमतिसमर्थः-अथो, तस्मात्। इन्द्राय, इन्द्रस्य, विष्णोः। पातवे। सोमम्, अध्यात्मम्-मनः। सुनु-इत्यर्थः॥ उलूखलो देहाभिमानिस्थः॥ ६ ॥ इयम् (२८।७/३१९) उत्तरा (२८।८/३२०) च

फलकदेवताके गायत्र्यौ ॥ आयजी, आङ्पूर्वस्य यजतेः कर्मणीकारः, आयाज्यौ, सम्यग्याज्यौ । वाजसातमा, वाज मन्नं सनुत इति वाजसौ, 'जनसनखनक्रमगमो विट्' 'विड्वनोरनुनासिकस्य–' इत्यनुनासिकस्यात्त्वम्, अतिशयेन वा जसौ वाजसातमौ, अन्नलब्धॄणामुत्तमौ । उच्चा, उत्कृष्टौ । ता, तौ, फलकौ, तदभिमानिनौ सोमवनस्पती । विजर्भृतः हि, विशेषेण भक्षयतो हि, सोमाभिषवकालेऽतिभक्षकौ वर्तेते, 'जह भक्षणे' इत्यतो हकारस्य भकारे रमागमे बहुलग्र हणाद्दकाररूपे च विकरणे कृते 'वि–जर्भृतः' इति रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः–हरीइव, इन्द्रस्याश्वौ यथा । अन्धांसि,

(३१९) आयजीवाजसातमाताह्युच्चाविजर्भृतः । हरींइवान्धांसिबप्सता ॥ ७ ॥

(प०) आयजीइत्याऽयजी।वाजऽसातमा ।ता।हि । उच्चा। विऽजर्भृतः॥ हरींइवेतिहरींऽइव। अन्धांसि। बप्सता ७

(३२०) तानोअद्यवनस्पतीऋष्वावृष्वेभिःसोतृभिः ॥ इन्द्रायमधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

(प०) ता । नः । अद्य । वनस्पतीइति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः। सोतृऽभिः॥ इन्द्राय । मधुऽमत् । सुतम् ॥८॥

अन्नादीनि । बप्सता, बप्सतौ, भक्षयन्तौ, तथा–इति, 'बप्स अदने' इत्यतः शतृ, यद्वा–'प्सा अदने' श्लुविकर णम्, द्विर्वचनम्, शत्रन्तम् ॥ ७ ॥[हे] ऋष्वौ, अतिमहत्तरौ । वनस्पती, सोमतदमात्यौ । ता, तौ, उक्तस्वरूपौ युवाम् । ऋष्वेभिः, महद्भिः । सोतृभिः, अभिषवकर्तृभिः सह । इन्द्राय । नः, अस्मदीयम् । मधुमत्, स्वादुयुक्तम् । '[सोमम्]' इति शेषः । सुतम्, सुनुतम् ॥ ८ ॥ सौमी गायत्रीयम् (२८।१ / ३२१) ऋक् ॥ [एतम्] सोमम् । उत्,

उत्पवनाय । पवित्रे, द्रोणकलशस्योपरिस्थितपवित्रे । आ सृज, विसृज ॥ शिष्टम् { सोमम् } । चम्वोः, चमसयोः । भर, पूरय ॥ गोः । अधि त्वचि, चर्मण उपरि । '[ऋजीषम्]' इति शेषः । नि धेहि, स्थापय–इत्यृषिरात्मानं प्रति वा स्वान्तर्यामिणं प्रति वाह–इति ज्ञेयम् ॥ अध्यात्मं तु–[एतम्] । सोमम्, मनः । उत्, उत्पवनाय, शोधना र्थम् । पवित्रे, बुद्धौ । आ सृज ॥ शिष्टम् । { सोमम् }, मनोवृत्तिविशेषम् । चम्वोः, चमसशब्दितशिरोभेदयोः ।–

(३२१) उच्छिष्टंचम्वोर्भरसोमंपवित्रआसृज ॥ निधेहिगोरधित्वचि ॥ ९ ॥२६॥२८॥ (प०) उत् । शिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम । पवित्रे । आ । सृज ॥ नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६॥ २८ ॥

(३२२) यच्चिद्धिसत्यसोमपाअनाशस्ताइवस्मसि । आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ १ ॥

(प०) ०(२५।१ / २५५) । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि ॥ ०(१०।१३ / १०१) । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

भर, 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः–' (बृ० उ० ४।२।३) इति श्रुतेः ॥ गोः अधि त्वचि, मुखच र्मणि, गोपदस्य वाक्पर्यायतयात्र मुखं गोपदार्थः । ([ऋजीषम्],) ऋजीषस्थानीयं मनोवृत्तिविशेषम् । नि धेहि, बुद्ध्यादिस्थानेषु स्थिते हरौ मनो निवेशयेति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥ इति षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥ अष्टाविंशं सूक्तम् ॥ २८ ॥ अथ 'यच्चिद्धि–' (२९।१ / ३२२) इति सप्तर्चं नवविंशमेकवर्गात्मकमैन्द्रं पाङ्क्तं सूक्तम् । (पङ्क्तिच्छन्दो देवता

तु शची)॥-[हे] सत्य, सद्गुण । सोमपाः । तुविमघ, महामख, सर्वमखार्चनीय । इन्द्र । यत्, यस्मात् । चित्, एव । वयमिदानीम्-अनाशस्ताइव, अस्तुत्याइव ।-स्मसि, स्मः ।-हि ।-अत्यन्ताप्रशस्तानीश्वरोऽपि नः प्रशस्तान्करोतीती वशब्दः । ततः कारणात्-[त्वम्] तु, त्वमेव । नः, अस्मान् । शुभ्रिषु, शुभ्रेषु । सहस्रेषु, सहस्रसंख्याकेषु । गोषु अश्वेषु [च], तद्विषये । आशंसय, प्रशंसय । '[लोकेन]' इति योज्यम् ॥-अध्यात्मं तु-गौर्वाक्, अश्वा मनआदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, ततश्च-शुभ्रवाङ्मनसादीनां विषयेऽस्मान्प्रशंसयेत्यर्थः, वागादीनां शुभ्रत्वं शुद्धत्वम्, तेषां सहस्रत्वं भगव

(३२३) शिप्रिन्वाजानांपतेशचींवस्तवदंसना ॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ २ ॥

(प०) शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचींऽवः । तव । दंसना ॥ (० $\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ २ ॥

(३२४) निष्वापयामिथूदृशासस्तामबुध्यमाने ॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ३ ॥

(प०) नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमानेइति ॥ ($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ ३ ॥

द्गुणादिरूपविषयबाहुल्याज्ज्ञेयम् ॥ १ ॥-[हे] शिप्रिन्, सुखिन् । वाजानाम्, अन्नानाम् । पते । शचीवः, 'शची' इति वाङ्नाम (वै० नि० १।११), शचीवन्, तद्वत्त्वं च तत्प्रयोगादिज्ञत्वेनेति वागभिज्ञ, 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति 'शचीवः' इति साधु । दंसना, दंसनानि, सर्वलोककर्माणि । तव, त्वत्प्रेरितानि त्वद्विषयाणि च । [सः], एवंविधस्त्वम् । 'आ तू नं इन्द्र-' इत्यादि पूर्ववत् ($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ २ ॥ [हे] इन्द्र, ईश्वर । मिथुदृशा, 'मिथु' इति निपातो

मिथ्यार्थे, मिथ्यादृशौ, सामर्थ्यात्-दैत्यरक्षःप्रजे । सस्ताम्, 'षस स्वप्ने', अज्ञानिन्यौ भवताम् ॥ कथम्? यथा नित्यं च-अबुध्यमाने-भवतस्तथा त्वं ते प्रजे-नि ष्वा(स्वा)पय, नितरां स्वापय ॥ किं च, 'आ तू नं-' इत्यादि ($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ ३ ॥-[हे] शूर । त्याः, ताः, व्यत्ययात्-ते, प्रसिद्धाः । अरातयः, तव शत्रवः । ससन्तु, स्वपन्तु, 'षस स्वप्ने,' सदाज्ञानमोहिता भवन्त्विति यावत् ॥ किं च, रातयः, तव मित्राणि । बोधन्तु [एव], जानन्त्वेव । '[तव रूपम्]'

(३२५) ससन्तुत्याअरातयोबोधन्तुशूररातयः ॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ४ ॥

(प०) ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ॥ ०($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ ४ ॥

(३२६) समिन्द्रगर्दभंमृणनुवन्तंपापयामुया ॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ५ ॥

(प०) सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ॥ ०($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ ५ ॥

इति शेषः ॥ किं च, 'आ तू नं-' ($\frac{२९।१}{३२२}$) ॥ ४ ॥-[हे] इन्द्र । गर्दभम्, दुर्वाक्त्वादिसाम्यान्मायावाद्याख्यगर्दभम् । पापया अमुया । '[मायया]' इति शेषः, शाठ्येनेति यावत् । नुवन्तम्, स्तुवन्तमपीत्यर्थः, यद्वा-'मायामयास्तव गुणाः-' (ऋ० भा०) इत्यादिरूपेण नुवन्तं रुवन्तम् । सम् मृण, 'मृण हिंसायाम्', तमस्येव क्षिप्त्वा तप्ताश्मभिः सदा संचूर्णय, एतेन 'दयाशील देव प्रसीद' (शिवभुजंगप्रयातस्तोत्रम् ८) इत्यादिस्तुतेः शाठ्यमूलत्वं 'निराकारमोंकारग

 म्य(वेद्य)म्' (वेदसारशिवस्तवः ५) इत्यादिरवणस्यास्तुतित्वमुक्तं भवति, अनाद्यनिर्वाच्यपापभूतमायामाश्रित्यानेक
 मानसिद्धभगवद्गुणसत्यजगत्कारणत्वचिदानन्दादिदिव्यमहामहिम्नोऽपलापादिति भावः ॥ किं च, 'आ तू न–' (२९।१/३२२)
॥ ५ ॥–किं च,–वातः, वायुदेवः । [एनान्], प्रकृतांस्त्वन्निन्दकान् । वनात्, वने, वनति संभजति स्वस्मिन्पतितं
 सर्वथा न मुञ्चतीति वनाख्ये । कुण्डृणाच्या, कुण्डृणाच्याम्, कुम्भीपाकादपि नीचत्वेन प्रसिद्धेऽन्धे तमसीति,यावत् ।

(३२७) पतातिकुण्डृणाच्यांदूरंवातोवनादधि ॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ॥ ६ ॥
(प०) पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ॥ ०(२९।१/३२२) ॥ ६ ॥
(३२८) सर्वंपरिक्रोशंजहिजम्भयाकृकदाश्वम॥ आतूनइन्द्रशंसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रेषुतुवीमघ ७।२७।२९
(प०) सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्वम् ॥ ० (२९।१/३२२) ॥ ७ ॥ २७ ॥ २९ ॥

दूरम्, दूरात् । अधि 'पताति' इत्यन्तर्णीतण्यर्थाल्लेट्, 'लेटोऽडाटौ' पातयतु । [च] ॥ किं च, 'आ तू न–' (२९।१/३२२) ॥–कुण्डशब्दितात्कुम्भीपाकान्नीचा गतिः (कुण्डनीचा), कुण्डनीचैव कुण्डृणाची, ईकाराकारव्यत्ययोऽधिक
दुःखद्योतनार्थः, पूर्वपदस्य ऋकारश्च ॥६॥ [हे] इन्द्र । परिक्रोशम्, परिक्रोशकरम्, निन्दकम् । सर्वम् [पापिनम्] जहि ॥ जम्भय, श्वादिभिर्नित्यं दंशय ॥ कथम्? कृकदाश्वम्, कृकाः क्रकचास्तैर्दाश्वं दंशनम्, क्रकचैर्दारुणं दंशनम्।

'[यथा]' इति शेषः, तथेत्यर्थः ॥ (२९।१/३२२) ॥ ७ ॥ इति सप्तविंशो वर्गः ॥ २७ ॥ नवविंशं सूक्तम् ॥२९॥–अथ 'आ व–' (३०।१/३२९) इति द्वाविंशत्यृचं वर्गचतुष्टयात्मकं त्रिंशं सूक्तम् ॥ तत्र–आदितः षोडशैन्द्र्यः, ततस्तृच आश्विनः, अन्त्यस्तृच उषस्यः । एकादशी पादनिचृद्गायत्रीविशेषः, षोडशी त्रिष्टुप्, शिष्टा गायत्र्यः ॥–[हे] वाजयन्तः, वाजं युद्धम्, तत्कुर्वन्तः, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, यद्वा–वाजमन्नम्, सर्वभोगोपलक्षणम्–

(३२९) आवइन्द्रंक्रिविंयथावाजयन्तःशतक्रतुम ॥ मंहिष्ठंसिञ्चइंदुभिः ॥ १ ॥
(प०) आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजऽयन्तः । शतऽक्रतुम ॥ मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इंदुऽभिः ॥१॥
(३३०) शतंवायःशुचीनांसहस्रंवासमाशिराम ॥ एदुनिम्नंनरीयते ॥ २ ॥ (प०) शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समऽआशिराम् ॥ आ । इत् । ऊँइति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

वाजान्सर्वभोगान् भुञ्जत इति 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–' इति णिच्, भोगिनो देवा इति यावत् । वः, युष्माकम् । स्वामिनम्–शतक्रतुम् । मंहिष्ठम्, पूज्यतमम् । इन्द्रम् । इंदुभिः, सोमैः (१४।४/१३८) अहम्–आ सिञ्चे, सिञ्चामि ॥ कमिव? क्रिविम्, जगत्पालनादिकरणात्क्रिविशब्दवाच्यम्, कृञः किविः, नृपं विष्णुं वा । यथा, यद्वत्, सार्वभौममैन्द्रे महाभिषेके यथाभिषिञ्चति तथेत्यर्थः ॥१॥–यः, अयमिन्द्रः । शुचीनाम्, शुद्धानाम् । समाशिराम्, षष्ठ्यर्थे द्वितीया, दीर्घ

मन्त्रार्थ- इच्छान्दसः, स्त्रीलिङ्गो वा शिराशब्दः, आमि नुडभावो वा, संगताशिराणाम्, दध्याख्याशिरावताम् । '[सोमानाम्]' मञ्जरी.
इति शेषः । शतम् वा, शतेन वा । सहस्रम् वा, सहस्रेण वा । इत्, क्वचित् । {न} उ, नैव ।-आ रीयते, आली
अ.१अ.२ यते, नैव निलीनो भवति, युगपदनेकैर्दीयमानैरपि सोमैर्न तस्यालंबुद्धिर्भवति, बहुभोगशक्तिमानिति भावः ॥-किमिव? व० २८
निम्नम् न, पातालमिव, 'न' इत्यस्योभयत्रान्वयः ॥-यद्वा-यः, इन्द्रः । शुचीनाम् समाशिराम् [सोमानाम्]
॥४१॥ शतम् वा सहस्रम् वा ।(आ रीयते इत् उ,) आ रीयत एव, अन्तर्णीतण्यर्थोऽयम्, विलापयत्येव ॥ किमिव?

(३३१) संयन्मदा॑यशुष्मिण॑एनाह्य॑स्योदरे॑ ॥ समुद्रोनव्यचोंदधे ॥ ३ ॥

(प०) सम् । यत् । मदा॑य । शुष्मिणे॑ । एना । हि । अस्य । उदरे॑ ॥ समुद्रः । न । व्यचः॑ । दधे ॥ ३ ॥

निम्नम् न, बह्वपि जलं पातालं यथा तथैवेति ॥ [तम्] 'आ सिञ्चे' इति पूर्वेण ($\frac{३०११}{३२९}$) अन्वयः ॥ २ ॥ यत्,
यस्मात् । एना, एतानि विश्वानि । [च] । अस्य, इन्द्रस्य । उदरे-प्रविष्टानि । शुष्मिणे, बलिने । [अस्मै], इ
न्द्राय, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मदाय, तृप्तये । 'सम् दधे' इति वक्ष्यमाणमर्थवशाद्बहुवचनान्तं संबध्यते-{व्यचः}, व्यचांसि,
व्यक्तीः, प्रभावान् । क्वचित्-({न} हि सम् {दधे},) नैव संदधुः, हिरवधारणे ॥-किं च, समुद्रः, समुद्रेकहेतुना ॥११०॥
समुद्राख्यप्रकृतिः । [च] । व्यचः, व्यक्तिम् । न {सम्} दधे ॥-कुतः? अस्य महत्त्वादिति भावः ॥ [तस्मात्]-

इति पूर्वेण ($\frac{३०१२}{३३०}$) अन्वयः ॥ सप्रकृतिकानि विश्वान्युदरं प्रविश्य तृप्तिं जनयितुं नालम्, किमुत सोमाः?-इति ॥३॥
[हे इन्द्र] अयम्, प्रपञ्चः प्रकृतिश्च । ते उ, तवैव, त्वदधीन एव ॥ किं च, गर्भधिम्, गर्भो धीयतेऽत्रेति गर्भाशयम्
। कपोतइव, कपोतो यथा व्याप्नोति तथा । सम् अतसि, 'अत सातत्यगमने' सम्यग्व्याप्नोषि । '[विश्वम्]' इति
शेषः । तत्, तस्मात् । चित्, एव । नः, अस्माकम्, ऋषीणाम् । वचः, वेदम् । ओहसे, वहेः संप्रसारणं छान्दसम्,

(३३२) अयमुंतेसमंतसिकपोतंइवगर्भधिम् ॥ वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ४ ॥

(प०) अयम् । ऊँइति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिम् ॥ वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ४

(३३३) स्तोत्रंराधानांपतेगिर्वाहोवीरयस्यंते ॥ विभूतिरस्तुसूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

(प०) स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ॥ विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥५॥२८॥

वहसि, वेदप्रतिपाद्यो भवसि, नहि परिमितप्रभावो वेदप्रतिपाद्यो भवति ॥ ४ ॥ [हे] राधानाम्, सिद्धीनाम् । पते ।
गिर्वाहः, गिरां वेदानां वाहो वाहक प्रवर्तक, वहतेः असुन्, वृद्धिश्च । वीर, विक्रान्त । यस्य । ते, तव । स्तोत्रम् ।
अखिलम्-[वेद] । '[वैदिकम्]' इति शेषः । इयं च मे- सूनृता, वाक् ।-[तस्य तव] ।-विभूतिः, विभूतेः,

ऐश्वर्यस्य ।-प्रतिपादिका- अस्तु, त्वया 'विभूतिप्रतिपादिका' इति कल्प्यताम् 'मदीयया सूनृतया वाचा प्रसन्नो भूत्वा फलं देहि' इति भावेन 'सूनृता, विभूतिः, अस्तु' इति लक्षणयोच्यत इति ज्ञेयम् ॥५॥ इत्यष्टाविंशो वर्गः ॥२८॥ [हे] शतक्रतो, विभो। नः, अस्माकम्। ऊतये, अभिप्रेतार्थस्य ज्ञानादेः सिद्ध्यर्थम्। अस्मिन् वाजे, अत्रानुभवसिद्धे ज्ञानाज्ञानमये युद्धे, ज्ञानाज्ञानहेतूनां प्रमाणतदाभासानां संघर्षे। ऊर्ध्वः, उत्तमः, अस्मत्प्रतिपक्षस्य जेता सन्। सदा-तिष्ठ ॥ तत

(३३४) ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतयेऽस्मिन्वाजेशतक्रतो ॥ सम॒न्येषुब्रवावहै ॥ ६ ॥

(प०) ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो ॥ सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ६

(३३५) योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेहवामहे ॥ सखायइन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

(प०) योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ॥ सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

एव मत्स्थितस्त्वमहं च त्वाम्-अन्येषु, शिष्येषु। सम् ब्रवावहै, सम्यगुपदिशाव ॥६॥ [हे] सखायः। वयम्-तवस्तरम्, 'तवस्' इति बलस्येव तेजसोऽपि नाम, अन्तर्णीतमतुबर्थं च, तेजस्वितमम्, अतिशयेन तेजस्वी तवस्तरम्। इन्द्रम्। ऊतये, रक्षायै। योगेयोगे, सर्वेषु ध्यानयोगेषु। वाजेवाजे, सर्वेषु युद्धेषु मननेषु च। हवामहे, आह्वयामः ॥७॥ [इन्द्रः] ॥१११॥

यदि। श्रवत्, शृणुयात्, भक्तोक्तं श्रुतं चेत्। [तर्हि]। सहस्रिणीभिः, सहस्रवतीभिः। ऊतिभिः, अभिप्रायैः, बह्वर्थयुक्ताभि(र्कै)रभिप्रायैः सह, बहून्पुमर्थान्दातुमिति यावत्। वाजेभिः, अन्नैः।-[अपि], अन्नानि च दातुमिति यावत्। नः, अस्माकम्। हवम्, आह्वानम्। उप आ गमत् घ, उपागमदेव, आगमिष्यत्येव ॥-इति ॥ ८ ॥ अहम्- प्रत्नस्य, पुरातनस्य, अनादेर्विष्णोः। ओकसः, प्रसिद्धस्थानस्य, वैकुण्ठादेः।-(अनु,) अर्थे, वैकुण्ठप्राप्त्यै।

(३३६) आघागमद्यदिश्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ॥ वाजेभिरुपनोहवम् ॥ ८ ॥

(प०) आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः ॥ वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

(३३७) अनुप्रत्नस्यौकसोहुवेतुविप्रतिंनरम् ॥ यंतेपूर्वंपिताहुवे ॥ ९ ॥

(प०) अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् ॥ यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

तुविप्रतिम्, तुविश्चासौ प्रतिश्च सर्ववैरिप्रतिस्थश्च, तम्। नरम्, अक्षयम्, इन्द्रं त्वाम्। हुवे, आह्वयामि ॥ यम्। ते, त्वाम्। पूर्वम्, पूर्वकाले। {ते} पिता, ज्ञातृत्वाद्विश्वकृद्ब्रह्मा। हुवे, आह्वयामास, व्यत्ययात् ॥-यद्वा- ते, त्वदीयः, त्वद्भक्तः। विश्वस्य-पिता, ब्रह्मा। यम्। ({ते},) त्वाम्। हुवे, आह्वयत् ॥- इति ॥ ९ ॥ [हे] विश्ववार,

मन्त्रार्थ- सर्वैर्वरणीय, वृञः कर्मणि घञ्, वृद्धिः । पुरुहूत, बहुभिराहूत । सखे । वसो, सर्वत्र वसतीति वसेः उः, सर्वग । मञ्जरी.
वयम् । तम्, उक्तरूपम् । त्वा, त्वाम् । आ शास्महे, इच्छामः ॥ न केवलमस्मदर्थे, किं तु- जरितृभ्यः [अपि], व० ३०
अ. १अ.२ स्तोतृभ्योऽपि ॥ १० ॥ इति नवविंशो वर्गः ॥२९॥ [हे] सोमपाः सखे वज्रिन् (३०।१२/३४०)। शिप्रिणीनाम्, शिप्रं
॥ ४३ ॥ (३३८) तंत्वांवयंविश्ववाराशांस्महेपुरुहूत ॥ सखेवसोजरितृभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥
(प०) तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत ॥ सखे । वसोइति । जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥
(३३९) अस्माकंशिप्रिणीनांसोमपाःसोमपाव्नाम् ॥ सखेवज्रिन्त्सखीनाम् ॥ ११ ॥
(प०) अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपाव्नाम् ॥ सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥
(३४०) तथातदस्तुसोमपाःसखेवज्रिन्तथाकृणु ॥ यथातउश्मसीष्टये ॥ १२ ॥
(प०) तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु ॥ यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥
सुखम्, लिङ्गव्यत्ययेन-सुखिनाम् । सोमपाव्नाम्, 'आतो मनिन्-' इत्यादिना पातेः वनिप्, सोमपातॄणाम् । तव- ॥११२॥
सखीनाम् अस्माकम् । '[भद्रं भवतु]' इति शेषः ॥ ११ ॥ [हे] सोमपाः सखे वज्रिन्, देव । वयम्-ते-
'[सकाशात्]' इति शेषः । यथा [यच्च] । इष्टये, 'इष गतौ' प्राप्तुम् । उश्मसि, 'वश कान्तौ' इच्छामः । तत्

तथा अस्तु ॥ कथम्? त्वम्-तथा । कृणु, कुरु ॥ वज्रिन्पदं भगवति प्राक् (७।२/६२) निरूपितम्, यद्वा-'वज गतौ' भावे
रः (रन्), मतुबर्थ इनिप्रत्ययः, 'ज्ञानिन्' इति ध्येयम् ॥ १२ ॥ सधमादे, 'मदी हर्षे' भावे घञ्, 'अत उपधायाः'
इति वृद्धिः सीदत्यस्मिन्निति सदेः अकारो दस्य धः, पूर्वनिपातश्छान्दसः, मादसधे, सुखाश्रये (नः) इन्द्रे, अस्माक
मीशे । '[स्वामिनि सति]' इति शेषः । रेवतीः, वित्तवत्यः ।-तुविवाजाः, स्त्रीलिङ्गं छान्दसम्, बह्वन्नानि
(३४१) रेवतीर्नःसधमादइन्द्रेसन्तुतुविवाजाः ॥ क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ १३ ॥
(प०) रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः ॥ क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥
(३४२) आघत्वावान्त्मनाप्तःस्तोतृभ्योधृष्णवियानः ॥ ऋणोरक्षंनचक्र्योः ॥ १४ ॥ (प०) आ । घ । त्वाऽ
वान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णोइति । इयानः ॥ ऋणोः । अक्षम् । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥
-रेवतीः, 'पशवो वै रेवत्यः' इति वचनाद्रेवत्यः पशवः ।-तुविवाजाः [च]- वा । सन्तु ॥ कथंभूताः ?
याभिः । क्षुमन्तः, 'क्षि निवासगत्योः' इत्यतो डुः, स्थितिमन्तः । मदेम, सुखिनो भवेम ॥-इति ॥ १३ ॥
[हे] धृष्णो, प्रगल्भ । त्वावान्, त्वद्वान्, त्वत्स्वामिकः पुरुषः । त्मना, 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः,
आत्मना ।-घ, त्वयैव । आप्तः [स्यात्] ॥ किं च, स्तोतृभ्यः, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, स्तोतॄणाम्, तृतीयार्थे वा,-तैः स्तोतृ

मन्त्रार्थ- भिः शिष्यैः । आ, समन्ततः । इयानः, तदाश्रयः ।–[च स्यात्] 'इण् गतौ' इत्यस्य चानश्, इयङादेशः ॥ किमिव? मञ्जरी.
ऋणोः, रणतोः, रणतेः क्विपि संप्रसारणम्, शब्दं कुर्वतोः । चक्र्योः, चक्रपर्यायश्चक्रिशब्दः, चक्रयोः । अक्षम् न,
अ.१अ.२ यथाक्षमाश्रयभावेन वर्तते तथा ॥ दार्ष्टान्तिके 'स्तोतृभ्यः' इत्युक्तत्वाद्दृष्टान्तेऽपि 'ऋणोः' इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ [हे] व० ३१
॥ ४४ ॥ शतक्रतो। यत्, यस्मात् । [त्वम्]। शचीभिः, वेदवाग्भिः । जरितृणाम्, स्तोतृणाम् । आ कामम्, सर्वकाम्यम् ।

(३४३) आयद्दुवःशतक्रतवाकामंजरितृणाम् ॥ ऋणोरक्षंनशचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥ (प०) आ । यत् । दुवः । शतक्रतोइतिशतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् ॥ ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ।१५॥३०॥

(३४४) शश्वदिन्द्रःपोप्रुथद्भिर्जिगायनानदद्भिःशाश्वसद्भिर्धनानि ॥ सनोहिरण्यरथंदंसनावान्त्सनःसनितासनयेसनोऽदात् ॥१६॥ (प०) शश्वत् । इन्द्रः । पोप्रुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शाश्वसत्ऽभिः । धनानि ॥ सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥१६॥

आ दुवः, आदुहः, दुहेः लङि हकारस्य वकारः, दुग्धवानसि ॥ 'ऋणोरक्षं न' इति पूर्ववत् ($\frac{३०।१४}{३४२}$) ॥ आश्रयत्वमात्रेण दृष्टान्तः । तस्मान्मह्यमपि कामं देहि ॥–इति ॥ १५ ॥ इति त्रिंशो वर्गः ॥३०॥ इन्द्रः । पोप्रुथद्भिः, 'प्रथ प्रख्याने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य वा श्लुविकरणस्य वा शत्रन्तस्य रूपम्, प्रथयद्भिः, प्रख्यापयद्भिः । '[आत्मवीर्यम्]' इति शेषः । ॥११३॥

नानदद्भिः, अतिशयेन पुनः पुनर्वा नादान्कुर्वद्भिः । शाश्वसद्भिः, क्रोधाद्भृशं भूयोभूयश्च श्वसद्भिः । [सुरैः सह]। शश्वत्, सर्वदा । धनानि, दैत्यसंबन्धीनि । जिगाय, जितवान् ॥ दंसनावान्, कर्मवान् । सः, इन्द्रः । नः, अस्मभ्यम् । हिरण्यरथम्, स्वर्णमयं रथम् । इदानीम्–अदात्, प्रादात् ॥ सः [एव च] । नः, अस्मभ्यम् । सनिता, अखिलमैहिकं दाता ॥–यद्वा–सः । नः, अस्मदीयम् । अखिलं हविरादिकम्–सनिता, लब्धा ॥ किं च, सः । नः, अस्माकम् । सनये, लब्धये, पारत्रिकलाभकृते । [च भवति] ॥ १६ ॥ [हे] दस्रा, दस्रौ । अश्विनौ । अश्ववत्या,

(३४५) आश्विनावश्वावत्येषायातंशवीरया ॥ गोमद्दस्राहिरण्यवत् ॥ १७ ॥
(प०) आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया ॥ गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

अश्वयुक्तया । शवीरया, सुखपुत्राभ्यां युजा, द्वन्द्वादर्शआद्यच् । इषा, अन्नेन सह । 'गोमत्, हिरण्यवत्' इति क्रियाविशेषणे, यथा युवयोरागमनं गोमद्धिरण्यवच्च स्यात्तथा । अस्मान्प्रति–आ यातम्, अश्वादिकं दातुमायातमिति यावत् ॥ अध्यात्मं तु–[हे] दस्रा, दस्रौ । अश्विनौ । अश्ववत्या, इन्द्रियैरुपेतया । शवीरया, भावप्रधानम्–शवीर्यया, सुखेनाविद्यादिजयविषये पराक्रमयुक्तया । इषा, 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यतः क्विपि शस्य षत्वे ह्रस्वत्वे च रूपत्वेनैश्वर्येण मनोजयरूपेण सह । गोमत्, । वेदवाक्ययुक्तम् ।–हिरण्यवत्, हितरूपरमणरूपपरब्रह्मयुक्तम्–यथा तथा । आ यातम्–इति,

तात्पर्यं प्राग्वत् ॥१७॥ [हे] दस्रौ, अश्विना, अश्विनौ । वाम्, युवयोः–भक्तानाम्, भवच्चित्तानाम् । समानयोजनः, समानं यावता मोक्षप्राप्तिस्तावता योजनं योगो यस्यासौ तथोक्तः समानयोगयुक्तः, युक्तत्वं च–कारणत्वेन । चित्सुखत्वात्– अमर्त्यः [च] । [अयम्], प्रसिद्धः । रथः, देहः । [च] । समुद्रे, क्षीराब्धौ । ईयते, ज्ञायते । हि ॥ प्रसिद्धाश्विनोस्तु–[हे] दस्रौ । अश्विना, अश्विनौ । वाम्, वां संबन्धी । समानयोजनः, योग्ययुग्यवान् । अमर्त्यः, अलौकिकः । रथः

(३४६) समानयोजनोहिवांरथोदस्रावमर्त्यः ॥ समुद्रेअश्विनेयते ॥ १८ ॥

(प०) समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः ॥ समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

(३४७) न्य१घ्न्यस्यमूर्धनिचक्रंरथस्ययेमथुः ॥ परिद्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

(प०) नि । अघ्न्यस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ॥ परि । द्याम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

समुद्रे, सामीप्ये सप्तमी, समुद्रपर्यन्तम् । ईयते, गम्यते । हि ॥–इति ॥ १८ ॥ [हे अश्विनौ] सौरस्य–रथस्य । एकम्–चक्रम् । अघ्न्यस्य, पर्वतनामैतत्, मानसोत्तरस्य गिरेः । मूर्धनि । युवाम्–नि येमथुः, नियमितवन्तौ स्थः, युवाभ्यां नियतं वर्तत इति यावत् ॥ अन्यत्, अपरम्, चक्रस्थानीयाक्षप्रदेशः । द्याम् परि, दिवि, मेरौ । ईयते, ज्ञायते, भवन्नियमनेन–इति ॥–यद्वा–[हे अश्विनौ] । रथस्य जगदाख्यस्य । एकम्–चक्रम् । प्रवृत्तिहेतुसाम्यात्पापम् । ॥११४॥

अघ्न्यस्य, ओ विष्णुः, तेन हन्यत इति हरिघ्नस्य, दैत्यजनस्य । मूर्धनि । नि येमथुः, युवां स्थापितवन्तौ स्थः ॥ अन्यत्, चक्रम्, पुण्यम् । द्याम् परि, लक्षणया दिवि स्थितस्य जनस्योपरि । भवद्ध्यामेव–ईयते ॥ १९ ॥ [हे] कधप्रिये, 'कधम्' इति निपातः 'किमपि' इत्यर्थे, सर्वमित्यर्थः, कधं सर्वं प्रियमेव न त्वप्रियं यस्याः पूर्णानन्दत्वान्न किंचिद्दुःखकारणं सा कधप्रिया, तत्संबुद्धिः–कधप्रिये । अमर्त्ये । विभावरि, विशिष्टया प्रभया–आवरि जगदावृण्वाने,

(३४८) कस्तउषःकधप्रियेभुजेमर्तोअमर्त्ये ॥ कंनक्षसेविभावरि ॥ २० ॥

(प०) कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये ॥ कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

(३४९) वयंहितेअमन्मह्यान्तादापराकात् ॥ अश्वेनचित्रेअरुषि ॥ २१ ॥

(प०) वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥२१॥

वृणोतेः अकारे स्त्रियामीकारः । उषः, उषोदेवि । कः । मर्तः, मर्त्यः । ते, तव । भुजे, भोगाय–भवति, न कोऽपि, यतस्त्वं पूर्णानन्ददोऽमर्त्यश्चातस्तव भोगो मर्त्याधीनः कथम्? इति॥ कम् ।–नक्षसे, 'णक्ष गतौ' आप्तकामत्वतः कारणात्स्वार्थनिमित्तं कमेव प्रति गच्छसि, न कंचन प्रति ॥२०॥ अश्वे न, जात्यश्ववत् । चित्रे, सदा भद्रे । अरुषि, वर्णतोऽरुणे । वयम् । आ अन्तात्, सर्वजीवान्त्यात्, कलिपर्यन्तम् । आ पराकात्, परमुत्तममा समन्तात्कं सुखं यस्य श्रीतत्त्वस्य तस्मादा,

लक्ष्मीपर्यन्तम् ।-[च] ।-आङभिविधौ, कलिलक्ष्मीसहितं विश्वम् । ते, तव, एकस्य । 'स्वम्' इति-अमन्महि, सदा चिन्तयामः । हि ॥ प्रसिद्धोषःपक्षे-अन्तपराकशब्दयोर्नरकस्वर्गार्थता ज्ञेया, तत्सहितविश्वस्य 'स्वामिनी' इति ॥ २१ ॥ [हे] दिवः दुहितः, वाण्याः पुत्रि, विष्णोः स्तुतिव्यङ्ग्यत्वात्पुत्रीत्वं ज्ञेयम् । त्वम् । त्येभिः, त्यैः, प्रसिद्धैः । वाजेभिः, वाजैः, अन्नानि दातुमिति यावत् । अस्मान्प्रति-आ गहि, आगच्छ॥अस्मे, अस्मासु, शेआदेशः । रयिम्, वित्तम् । [च] । नि

(३५०) त्वंत्येभिरागहिवाजेभिर्दुहितर्दिवः ॥ अस्मेरयिंनिधारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ३० ॥ ६ ॥ (प०) त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः ॥ अस्मेइति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२॥३१॥३०॥६॥

(३५१) त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा ॥ तवव्रतेकवयोविद्मनापसोऽजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥ (प०) त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ॥ तव । व्रते । कवयः । विद्मनाऽअपसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

धारय, निश्चितं यथा तथा स्थापय ॥२२॥ इत्येकत्रिंशो वर्गः ॥३१॥ त्रिंशं सूक्तम् ॥३०॥ षष्ठोऽनुवाकः ॥६॥ अथ सप्तमस्यानुवाकस्य ऋषिस्तु-सूर्यगतं हिरण्यवर्णं हिरण्यनामानं स्तुवन्हिरण्यस्तूपनामा प्रख्यातो मुनिः, हिरण्यं स्तौतीत्यर्थे 'ष्टुञ् स्तुतौ' इत्यतौ डूपप्रत्ययः ॥ तत्र 'त्वमग्ने-'($\frac{३।१।}{३५१}$) इत्यष्टादशर्चं वर्गचतुष्टयात्मकमग्निदेवताकमेकत्रिंशं सूक्तम् ॥(तत्र-अष्टमी षोडश्यष्टादशी च त्रिष्टुभः, शिष्टा जगत्यः । जगतीछन्दोदेवता वारुणी सर्वदेव स्त्रियश्च ॥ [हे] अग्ने त्वम् । प्रथमः, सर्वोत्तमः । [असि] ॥ तथा, अङ्गिराः, निरुक्तमेतत्पदं हरावग्नौ च 'यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने-' ($\frac{१।६}{६}$) इत्यत्र । ऋषिः, ज्ञानी । देवः, क्रीडादिगुणविशिष्टः । शिवः, सुखात्मकः । देवानाम् सखा [च] । अभवः, सदा भवसि ॥ किं च, भ्राजन्त्यो दीप्यमाना ऋष्टय आयुधविशेषा येषां ते=भ्राजदृष्टयः । मरुतः, अतीतवर्तमाना वायवः । तव ।-व्रते, व्रतेनैव, त्वद्विषयव्रतेनैव । विद्मनापसः, विदेः क्मनिन्, विद्मना विद्यया सहि

(३५२) त्वमग्नेप्रथमोअङ्गिरस्तमःकविर्देवानांपरिभूषसिव्रतम् ॥ विभुर्विश्वस्मैभुवनायमेधिरोद्विमाताशयुः कतिधाचिदायवे ॥ २ ॥ (प०) ० ($\frac{३।१।}{३५१}$) । अङ्गिरःऽतमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि । व्रतम् ॥ विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

तमपः कर्म येषां ते, तृतीयाया अलुक्, सविद्यकर्मिणः सन्तः । कवयः, महाविज्ञानाः । अजायन्त, बभूवुः ॥ १ ॥ [हे] अग्ने त्वम् प्रथमः । अङ्गिरस्तमः, अतिशयेनाङ्गानां रसः । कविः । देवानाम् व्रतम्, तद्विषयं कर्म । परि भूषसि, सफलं करोषि ॥ किं च, विश्वस्मै भुवनाय, विश्वस्य भुवनस्य । विभुः, व्यापी । [च] ॥ मेधिरः, 'मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ' इति मतुवर्थे इरन्, अतिशायने मतुप् (इरन्) अयम्, सुमेधाविन् । द्वे जडाजडे माति

वेत्तीति=द्विमाता। शयुः, शेता, पयोब्धिशायी, अग्नौ तु-स्थातेत्यर्थः। स एवंभूतस्त्वम्-आयवे, मनुष्यनामैतत् (वै०नि० २।३), प्रजायै, प्रजानाम्। कतिधा चित्, कतिभिर्बहुभिः प्रकारैर्युक्तः, 'स्वामी गुरुर्नित्यसखा पिता च' (ऋ० भा०) इत्येवं कतिप्रकारोऽपि भवसि हीत्यर्थः॥ २॥ [हे] अग्ने, विष्णो। त्वम्। विवस्वते, विविध वस्तुषु वासवते, वसतेः भावे विच्, ततो मतुप्। मातरिश्वने। प्रथमम्(मः)।-आविः भव, भूते लोट्, आविर्बभूविथ, 'प्रथमम्(मः)' इति सामर्थ्यादाविर्भावविशेषणम्, 'अतिशयेन बभूविथ' इति॥ कुतः? सुक्रतूया, शोभनं

(३५३) त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते॥ अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो महो वसो॥ ३॥ (प०) (३१।१/३५३)०। मातरिश्वने। आविः। भव। सुक्रतुऽया। विवस्वते॥ अरेजेताम्। रोदसीइति। होतृऽवूर्ये। असघ्नोः। भारम्। अयजः। महः। वसोइति॥ ३॥

क्रतुर्ज्ञानमस्येति सुक्रतुः, संहितायाम्, दीर्घश्छान्दसः, भावप्रधानम्, तृतीयाया यादेशः, सुक्रतुत्वेन, अस्य मातरिश्वनः सुबोधवत्त्वात्, यद्वा-शोभनः क्रतुः सुक्रतुः, तदिच्छा सुक्रतूया, 'सुप आत्मनः क्यच्' ('अ प्रत्ययात्' इत्यः,) इच्छया प्राप्तिर्लक्ष्यते, ततस्तृतीयाया आकारादेशः, 'सुबोधवत्त्वात्' इत्येवार्थः॥ किं च, होतृवूर्ये, होत्रा परमेश्वरेण निमित्तेन वूर्ये वर्ये सर्वोत्तमे, यद्वा-होतैव वूर्यो वर्यो याभ्यामिति होतृवूर्ये, प्रगृह्यत्वाभावश्छान्दसः, यद्वा-निमित्तसप्तम्येषा, ॥११६॥

होतुर्वूर्यं वरत्वं पतित्वम्, तस्माद्धोतुः पतित्वहेतोः। रोदसी, द्यावाभूमी, श्रीश्च भूश्च। अरेजेताम्, अशोभेताम्॥ किं च, [हे] वसो। [हि], यस्मात्-अमुं केऽपि प्रतिभटा नैव सहन्ते। [अतः]। वायुर्विरिश्चोऽपि-असघ्नः, 'षह मर्षणे' इत्यस्मात्कर्मणि नुः कुत्वं च, ततो नञ्समासः, तस्य-असघ्नोः। महः, महतः, चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, तस्मै। {त्वम्} भारम् '[विश्वाख्यम्]' इति शेषः। अयजः, प्रतिदिष्टवान्, 'प्रत्येकं दत्तवानसि' इति भावः॥ ३॥ [हे] अग्ने। सुकृत्तरः, अतिशयेन सत्कर्मणां कर्ता। त्वम्। सुकृते, सत्कर्मणां कर्त्रे।-पुरूरवसे, पुरु रवोऽस्येति पुरूरवास्तस्मै,

(३५४) त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः॥ श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः॥ ४॥ (प०) त्वम्। अग्ने। मनवे। द्याम। अवाशयः। पुरूरवसे। सुऽकृते। सुकृतऽतरः॥ श्वात्रेण। यत्। पित्रोः। मुच्यसे। परि। आ। त्वा। पूर्वम्। अनयन्। आ। अपरम्। पुनरिति॥ ४॥

'रु शब्दे' इत्यतोऽसुन्, पुरुस्पदे 'शंभू राजते' (सिद्धान्तकौमुदी) इत्यादाविव दीर्घः सांहितः।-मनवे, विशिष्टबोधाय, वायवे, मनुतेः उः। द्याम्, दिवम्, स्वर्गम्, उपलक्षणमेतत्-स्वर्गादिस्वाम्यम्।-अवाशयः, प्रादाः, यद्वा-ज्ञानाख्यां द्यां प्रादाः, अथ वा-द्यां द्युदेवतां भारतीं भार्यां प्रादाः, यद्यपि "वाशृ शब्दे, अवाशयः, लोकेनाशब्दयः" इत्यर्थो भवति, तथापि 'द्यौर्मनुशब्दितवायुसंबन्धिनी' इति सर्वलोकस्य वाशनं शब्दनं यथा स्यात्तथाकार्षीदित्यर्थसंपत्तेः 'प्रादात्' इति

फलितोक्तिः, यद्वा–अन्यस्मै प्रसिद्धाय । सुकृते मनवे द्याम् अवाशयः, तथा–प्रसिद्धाय सुकृते मनवे पुरूरवसे [च] द्याम् अवाशयः ॥ किं च, यत्, यस्मात् । { त्वम् } । श्वात्रेण, श्वा वायुः, 'श्वस प्राणने' इत्यतो डनिन्, श्वानं त्रायत इति श्वात्रः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' श्वाकर्णादिवद्दीर्घः, तद्भावेन श्वात्रत्वेन हेतुना । पित्रोः, जगतो माता पितृभ्याम्, प्रकृतेः पुरुषाच्च । परि मुच्यसे, नित्यं मुक्तो वर्तसे, नहि वायो रक्षकस्य प्रकृत्यादिबन्धः संभवति । आ, तेनैव कारणेन । त्वा, त्वाम् । पूर्वम्, पूर्वे सन्तः । आ, सम्यक्, सुभक्त्या । अनयन्, उपदेशेन शिष्यान्प्रति

(३५५) त्वमग्नेवृषभःपुष्टिवर्धनउद्यतस्रुचेभवसिश्रवाय्यः ॥ यआहुतिंपरिवेदावषट्कृतिमेकायुरग्रेविशआविवाससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥ (प०) त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽस्रुचे । भवसि । श्रवाय्यः ॥ यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । वषट्ऽकृतिम् । एकऽआयुः । अग्रे । विशः । आऽविवाससि ॥ ५ ॥ ३२ ॥

नीतवन्तः ॥ पूर्वैर्नीतमुपदिष्टम्–पुनः [अपि] । अपरम् [च]' अपरे च । स्वशिष्यान्प्रति–{ आ अनयन् }, नहि बद्धं बन्धध्वंसायोपदिशन्ति ॥–इति ॥ ४ ॥ [हे] अग्ने त्वम् । वृषभः, वर्षणस्य कर्ता । भक्तानाम्–पुष्टिवर्धनः । एकं मुख्यमायुर्यस्येति–एकायुः । होमायोद्यता स्रुग्येनासावुद्यतस्रुक्तस्मै–उद्यतस्रुचे, तृतीयार्थे चतुर्थी, यजमानेन । ॥११७॥
श्रवाय्यः, नित्यं श्रोतव्यः । [च] भवसि ॥ कथंभूतेन ? यः, यजमानः । आहूयत इति–आहुतिम्, आहूयमानम् ।

वषट्कृतिम्, वर्तन्ते षट् समग्रैश्वर्यादयो गुणा यस्मिन्नसौ वषट्, 'वषट्' इति क्रियत आक्रियत इति वषट्कृतिस्तम्, वृतः डः, कृञः कर्मणि क्तिन् । [त्वाम्] । परि वेद, सम्यग्वेद ॥ किं च, अग्रे, अनादित एव । विशः, प्रजाः । आविवाससि, समन्ताद्विशेषेण वससि, 'उपान्वध्याङ्वसः', इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा, जनताप्रविष्टो वर्तसे, यद्यपि 'वस अर्चायाम्' इति धातुपाठस्तथाप्यनेकार्थत्वादिह प्रवेशार्थो ज्ञेयः ॥५॥ इति द्वात्रिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥ [हे] विश्वचर्षणे, विविधा नानाप्रकारा देवाद्याश्चर्षणयः प्रजा यस्येति तस्य संबुद्धिः । [हे] अग्ने त्वम् । वृजिनवर्तनिम्, वृजिनं

(३५६) त्वमग्नेवृजिनवर्तनिंनरंसक्मन्पिपर्षिविदथेविचर्षणे ॥ यःशूरसातापरितक्म्येधनेदभ्रेभिश्चित्समृताहंसिभूयसः ॥६॥ (प०) त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ॥ यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । समऽऋता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

पापं वर्तनिर्वर्तनं मार्गो यस्य तं पापाचारम् । [अपि] । नरम्, पुरुषम् । सक्मन्, दकारस्य ककारः, सद्मन्, सद्मनि, तदीये गृहे, त्वदीये गृहे वा, स्वर्गे वैकुण्ठादौ । पिपर्षि, 'पृ (पॄ) पालनपूरणयोः, पालयसि पूरयसि च ॥ कथम्? विदथे, 'विदथः' इति यज्ञनाम (वै० नि० ३।१७), सद्विद्याख्ये यज्ञे । '[तेनानुष्ठिते सति]' इति शेषः, यद्वा–वेत्तेः भावेऽथङ्॥ यः, त्वम् । शूरसाता, शूरसातौ, शूराणां लाभरूपे युद्धे । परितक्म्ये, 'तक गतौ', म्यप्रत्ययः, अधि गन्तव्ये ।

धने, धननिमित्तम् । यदि-[दभ्राः], अल्पा अपि योद्धारः । त्वाम्-(सम्रृता, समृताः,)सं सम्यगृताः शरणं गताः । तर्हि तैः शक्त्या संख्यया (वा-दभ्रेभिः चित्, अल्पैरपि । शक्त्या संख्यया) च भूयसः [अपि प्रतिभटान् । अप्रयत्नतः], अनायासेन । हंसि ।-इति [सः] 'पिपर्षि' इति संबन्धः ॥६॥ [हे] अग्ने त्वम् । तम्, स्तोतारम् । मर्तम्, मर्त्यम् । उत्तमे, मुख्ये । अमृतत्वे दधासि, मुक्तं करोषि ॥ किमर्थम्? दिवेदिवे, दिनेदिने, सदा । श्रवसे । श्रवणाय ।-'[त

(३५७) त्वंतमग्नेअमृतत्वउत्तमेमर्तंदधासिश्रवसेदिवेदिवे॥ यस्तातृषाणउभयायजन्मनेमयःकृणोषिप्रयआचसूरये ॥ ७ ॥ (प०) त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतऽत्वे । उत्तऽतमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ॥ यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

त्कृतस्तुतेः]' इति शेषः, तत्स्तुतिं श्रोतुकाम इति यावत्, मुक्तो हि सदा त्वत्समीपस्थः स्तौति ॥ कथंभूतः? यः, त्वम् । प्रीत्याधिक्यात्-ततृषाणः, तृष्णातिशयवान् । उभयाय जन्मने, द्विविधजन्मवते, 'मनुष्या देवाश्च' इत्युभयेषाम् । मयः, सुखम्, स्वर्गाख्यम् । कृणोषि, (आतनोषि । {यः} च, त्वम् । विशेषात्-{ततृषाणः}, तृष्णातिशयवान् । आ, समन्तात् । सूरये, ज्ञानिने, प्रयः, प्रियम्, मोक्षाख्यम् । {कृणोषि}। [सः] दधासि इति संबन्धः ॥ ७ ॥ [हे] अग्ने । ॥११८॥

स्तवानः, अस्माभिः स्तूयमानः । त्वम् । नः, अस्मान् । धनानाम्, प्रज्ञाख्यानां धनानाम्, प्रसिद्धधनानां वा । सनये, लब्धये । '[समर्थान्]' इति शेषः। कृणुहि, कुरु ॥ किंच, ({नः},) अस्मान् । यशसम्, यशस्विनम्, यशस्विनः । कारुम्, कारिणम्, कृञः उण्, कारिणश्च, ज्ञानदानिति यावत् ।({कृणुहि})॥-यावद्ब्रह्मापरोक्षमुपासनादिकरणात्कारुपदेन लक्षणया ज्ञानदातृग्रहः, अन्यथा-'ज्ञानिनः' इत्युक्तौ पुनरुक्तिप्रसङ्गात्,'(धनानाम्' इत्यस्य प्रसिद्धधनार्थत्वे तु-') ज्ञानिनः' इत्येवार्थो

(३५८) त्वंनोअग्नेसनयेधनानांयशसंकारुंकृणुहिस्तवानः ॥ ऋध्यामकर्मापसानवेनदेवैर्द्यावापृथिवीप्रावतंनः ॥ ८ ॥ (प०) त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । कृणुहि । स्तवानः ॥ ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवीइति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

ग्राह्यः ॥ किं च, [वयम्] । नवेन, नूतनेन । अपसा, त्वत्सेवाकर्मणा । कर्म, प्राचीनं कर्म ।-ऋध्याम, समृद्धं सफलं करवाम, प्राक्तनस्य कर्मणः समृद्धिं साफल्यं प्राप्नुमः, प्राक्तनानां पुण्यानां त्वत्सेवैव फलं भवत्विति यावत् ॥ किं च, [हे] (द्यावापृथिवी,) द्यावापृथिव्यौ, श्रीभूमी । देवैः [सहिते] । युवाम्-नः, अस्मान् । तथैव-प्र अवतम्, रक्षतम् । यथा वयमग्नेः सेवकाः स्याम ॥ ८ ॥ [हे] अग्ने त्वम् । नः, अस्माकम्, सर्वेषां प्राणिनाम् । पित्रोः, मातापित्रोः,

मन्त्रार्थ- प्रकृतेर्विरिंचाख्यपुरुषस्य च। उपस्थे, उपतिष्ठन्ते स्तुवन्त्यत्रेत्युपस्थं समीपम्, तत्र वर्तसे, सदैतयोर्नियन्तेति यावत् मञ्जरी-
॥-[हे] अनवद्य, निर्दोष। देवः { त्वम् }। देवेषु, निर्धारणे सप्तमी, आ जागृविः, नित्यवेदितासि ॥-{त्वम्}।
अ.१अ.२ तनूकृत्, सर्वशरीराणां कर्ता। प्रमतिः च, प्रकृष्टा मतिरस्य, प्राज्ञवर्यश्च। [असि]॥-एवंभूतः-{ नः }, अस्मान्। व० ३३
॥ ५० ॥ (३५९) त्वंनोअग्नेपित्रोरुपस्थआदेवोदेवेष्वनवद्यजागृविः ॥ तनूकृद्बोधिप्रमतिश्चकारवेत्वंकल्याणवसुविश्व
मोपिषे ॥ ९ ॥ (प०) ० ($\frac{३१।८}{३५८}$)। पित्रोः। उपऽस्थे। आ। देवः। देवेषु। अनवद्य। जागृविः ॥ तनूऽकृत्।
बोधि। प्रऽमतिः। च। कारवे। त्वम्। कल्याण। वसु। विश्वम्। आ। ऊपिषे ॥ ९ ॥
(३६०) त्वमग्नेप्रमतिस्त्वंपितासिनस्त्वंवयस्कृत्तवजामयोवयम् ॥ संत्वारायःशतिनःसंसहस्रिणःसुवीरंय
न्तिव्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥ (प०) त्वम्। अग्ने। प्रऽमतिः। त्वम्। पिता। असि। नः। त्वम्।
वयःऽकृत्। तव। जामयः। वयम् ॥ सम्। त्वा। रायः। शतिनः। सम्। सहस्रिणः। सुऽवीरम्। यन्ति।
व्रतऽपाम्। अदाभ्य ॥ १० ॥ ३३ ॥
बोधि, बोधय, ज्ञानितः कुरु ॥ कुतः ? [हे] कल्याण, भद्र। त्वम्। कारवे, ज्ञानिने। विश्वम्, समस्तम्। वसु,
मोक्षादिकम्। आ ऊपिषे, प्रापयसि। { च }स्तस्मादित्यर्थे ॥ ९ ॥ [हे] अग्ने त्वम्। प्रमतिः, प्रकृष्टज्ञानः ॥११९॥
{ असि } ॥ त्वम्। नः, अस्माकम्। पिता असि, शरीरकर्तृत्वात् ॥ त्वम्। वयस्कृत्, कालकृतशरीरावस्था व

यः, तया-आयुरुपलक्ष्यते, आयुष्कृत् ॥ न केवलं त्वं नः पिता, किं तु-वयम्। तव, ते। जामयः, भ्रातरः।-[च],
अङ्गिरसो ज्येष्ठपुत्रोऽग्निः,अतो हिरण्यस्तूपस्य भ्राता ज्येष्ठत्वात्पिता चेति युज्यते, हरेस्तु-एकगर्भे तेन सह वासाद्भ्रातृ
त्वं ज्ञेयम् ॥ किं च, [हे] अदाभ्य, अहिंस्य। सुवीरम्, अतिविक्रान्तम्। व्रतपाम्, व्रतानां कर्मणां रक्षकम्। त्वा,
त्वाम्। शतिनः, शतसंख्यावत्यः। रायः। सम् { यन्ति }, प्राप्नुवन्ति ॥ संयन्ति न केवलं शतिनः, (किं तु)-सह

(३६१) त्वामग्नेप्रथममायुमायवेदेवाअकृण्वन्नहुषस्यविश्पतिम् ॥ इळामकृण्वन्मनुषस्यशासनींपितुर्यत्पुत्रो
ममकस्यजायते ॥ ११ ॥ (प०) त्वाम्। अग्ने। प्रथमम्। आयुम्। आयवे। देवाः। अकृण्वन्। नहुष
स्य। विश्पतिम् ॥ इळाम्। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीम्। पितुः। यत्। पुत्रः। ममकस्य। जायते।११।

स्रिणः, सहस्रसंख्यावत्यः। { रायः }। सम् यन्ति, प्राप्नुवन्ति ॥ वयं त्वत्संबन्धिनस्त्वं च धनिकोऽतोऽस्मान्धनवतः
कुर्विति (भावः) ॥ १० ॥ इति त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥ [हे] अग्ने। भूताद्यभिमानिनः-देवाः। प्रथमम्। आयुम्,
मुख्यया वृत्त्यायुशब्दवाच्यम्, अयतेः उणन्ततया (एतेः उणन्ततया) ज्ञानित्वार्थकत्वात्। त्वाम्। आयवे, षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी, आयोः, और्वशेयस्य राज्ञः। विश्पतिम्, प्रेरकम्। अकृण्वन्, आयुदेहसृष्ट्याकुर्वन्निव ॥ किंच, नहुषस्य, राज्ञः।

{विश्पतिम्}, प्रेरकम् । [च] {त्वाम्} । तद्देहनिर्माणेन–{अकृण्वन्}, अकुर्वन्निव ॥ अपि च, मनुषस्य, मनोः । शासनी शिक्षणीया येळा तदन्तर्यामितया मनोः शासकतया च–शासनीम् इळाम् अकृण्वन्॥ कथंभूतामिळाम्? यत्, येळा । ममकस्य, ममत्वार्थे 'मम' इत्यव्यय उपपदे करोतेः डः, 'ममापत्यम्' इत्यभिमानं कुर्वतः । पितुः पुत्रः जायते ।–'मम पुत्रः' इत्यभिमानमात्रम्, न वस्तुतः पुत्र इति ॥ ११ ॥ [हे] वन्द्य अग्ने देव त्वम् । नः, अस्मदीयस्य । मघोनः, धनवतः, यजमानस्येति यावत् । तन्वः, तन्वाः, द्वितीयार्थे षष्ठी, तनूशब्दस्य तदवयववृत्तिताभ्युपगमेन द्वितीयाबहुवचनान्तं वा ।

(३६२) त्वंनोअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य ॥ त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषंरक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥ (प०) ० (३१।८/३५८) । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ॥ त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिऽमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

तव पायुभिः, पातेः उण्, तवैव रक्षाशक्तिभिः । रक्ष, अपमृत्युनिरासेन पालय । 'तन्वश्च' इति चशब्देन यजमानस्य ज्ञानभक्त्यादिकं समुच्चिनोति ॥–यद्वा–नः, अस्माकम् । मघोनः, यजमानस्य । च । तन्वः–इति व्याख्येयम् ॥ किं च, {त्वम्} । तोकस्य, अस्मत्पुत्रस्य । {च} त्राता । {असि}, भवेति यावत् ॥ न केवलं पुत्रस्य, किं तु–तनये, तनयस्य, अस्य पुत्रस्य) सूनोरपि, पौत्रस्यापि । {त्राता} । {असि}, भव ।–अन्यथा–तोकपदेन पौनरुक्त्यात् ॥ किं च, गवाम्,

{च}, अस्मदादिसंबन्धिनां गवां धेनूनां च । {त्राता}, रक्षिता । {असि}, भव ॥ यस्त्वम्–अनिमेषम्, अनिमेषान्, सुरान् । {च} रक्षमाणः असि ॥ कुतः? तव व्रते, त्वद्विषयकर्मणि । '[तैर्देवैरनुष्ठिते सति]' इति शेषः ॥ अध्यात्मं तु–'तोकस्य, (तनये,) तनयस्य, गवाम्' इति पदत्रयं क्रमाज्ज्ञानसौख्यवाग्वाचकम्, ज्ञानस्यात्मतोकत्वात्, सुखस्य च ज्ञानजत्वात् (। वाचां गोपदवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च) । अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ [हे] अग्ने त्वम् । यज्यवे, यज्योः, यष्टुः । पायुः, पालकः । [च] । अन्तरः, अन्तर्यामी । [चासि], अन्तः क्रियाः प्रवर्तयसि,

(३६३) त्वमग्नेयज्यवेपायुरन्तरोऽनिषङ्गायचतुरक्षइध्यसे ॥ योरातहव्योऽवृकायधायसेकीरेश्चिन्मन्त्रंमनसा वनोषितम् ॥ १३ ॥ (प०) त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुःऽअक्षः । इध्यसे ॥ यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

बहिः फलं ददासि ॥ किं च, {यः}, यज्युः । अनिषङ्गो नितरां सङ्गहीनः, सामर्थ्यान्निर्गता संबन्धः, तस्मै–अनिषङ्गाय, यजनफलतया स्वर्गादिकमकामयमानाय, तादर्थ्ये चतुर्थी । 'चत्वारि शृङ्गा–' (ऋ०म४।५८।३) इत्यादेर्द्विशीर्षत्वात्– चतुरक्षः {त्वम्} । भक्त्या–[आराधितः] । [ज्ञानदृष्ट्या], ज्ञानदृष्टिं दत्त्वेति यावत् । इध्यसे, 'जिइन्धी दीप्तौ', दीप्यसे, प्रतीयसे ॥ कथंभूतो यष्टा? यः, वृकाय, 'वृकः' इति क्रूरस्य प्राणिविशेषस्य (ईहा

मृगस्य) नाम, क्रूरे तदुपचर्यते, तस्य नञा समासः, अतिसौम्याय । [ते], तुभ्यम् । धायसे, 'धेट् पाने', भावेऽसुन्, पानाय । रातहव्यः, दत्तहव्यः, हव्यं च-सोमाज्यक्षीरादिकम् । [तस्मै] 'यज्यवे इध्यसे' इति पूर्वेणान्वयः ॥ न केवलं तदीयेन हविषा प्रीयसे, किं तु-कीरेः, त्वत्सेवायाः कर्तुः । [तस्य], अनिषङ्गस्य। तम्, भक्त्योच्चारितम् । मन्त्रम् चित्, मन्त्रमपि । मनसा, तुष्टया । वनोषि, संभजसे । [हि] ॥ १३ ॥

(३६४) त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ॥ आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥१४॥ (प०) त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् ॥ आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्सि । प्र । दिशः । विदुःऽतरः ॥१४॥

[हे] अग्ने त्वम् । (उरुशंसाय,) उरुः शंसो यस्यासावुरुशंसस्तस्मै महास्तोत्राय । वाघते, वदते, स्तोत्रं कुर्वते, (वै०नि० ३।१८) ऋत्विङ्नामत्वेऽप्येतदेव निमित्तम् । यत् । स्पार्हम्, स्पृहणीयम्, इष्टम् । परमम् ।-रेक्णः, धननामैतत् (वै० नि०२।१०), सुखमेव च-'परमं धनम्' इति सुखम् । तत् । वनोषि, ददासि, दानार्थोऽत्र वनतिः, उविकरणम् ॥ कथंभूतः? [यः], त्वम् । आध्रस्य चित्, आ समन्ताद्धारकस्यापि, 'महीध्रे' (अम०२।३।१) इत्यत्रेव दधातेः ड्रप्रत्ययः, वायोः, ॥१२१॥

स हि 'सप्तस्कन्धगतो लोकान्यो बिभर्ति महाबलः' इत्यादिना धारकः प्रसिद्धः । प्रमतिः, प्रकृष्टा मतिर्यस्मादिति प्रज्ञानदः । पिता [च] उच्यसे ॥ [यश्च], त्वम् । प्र पाकम्, प्रकृष्टपाकवन्तम्, परिपक्वाधिकारम्, आविर्भूतज्ञानयोग्यताकं पुरुषम् । { प्र } शास्सि, प्रकर्षेण शिक्षयसि ॥ कुतः ? प्र दिशः, प्रदेशकः, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः', हेतुगर्भम्, उपदेष्टृत्वादित्यर्थः ॥ [यश्च], त्वम् । विदुष्टरः, विद्वत्तरः, अखिलज्ञ इत्यर्थः । [सः] 'वनोषि' इति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ [हे] अग्ने त्वम् । प्रयतदक्षिणम्, प्रयतो दक्षिणायां प्र

(३६५) त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ॥ स्वादुक्षद्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥ (प०) त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः ॥ स्वादुऽक्षद्मा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥१५॥३४॥

यतदक्षिणः, यो मखेषु प्रयत्नाद्दक्षिणादस्तम् । नरम्, मनुष्यम् । विश्वतः, विश्वस्मिन्काले, नित्यम् । परि पासि, परितो रक्षसि ॥ किमिव? स्यूतम्, 'षिवु बन्धने', अनुस्यूतम्, धृतम् । वर्मेव, कवचमिव ॥ पुनः कथंभूतं नरम् ? यः । स्वादुक्षद्मा, 'स्वादु' इति सुखहेतुत्वमुच्यते, ककारागमेन 'क्षद्म' इति सद्मोच्यते, स्वादूनि सुखसाधनानि क्षद्मानि सद्मानि यस्मात्परेषां भवन्तीति, सुगृहाणां दातेति यावत् । { यः } [च] । वसतौ, स्वगृहे । स्योन

कृत्, स्योनं सुखं परेषामतिथीनामन्नदानादिना करोति । {यः} [च] जीवयाजम् यजते, जीवस्य जीवतो याजो यज्ञो जीवयाजः, जीवनव्याप्तो यज्ञः, तं यजतेऽनुतिष्ठति, यावज्जीवं यो यज्ञं करोति । '[तम्]' इति पूर्वेणान्वयः ॥ एवंभूतस्य किमैहिकरक्षैव प्रयोजनम्? न-इत्युच्यते, किं तु-स्वर्गादिकं पारत्रिकं च भवति, कथम्? दिवः, स्वर्गादेः प्राप्तौ । सः, भगवज्ज्ञानमार्गेऽभिनिवेशः । [एव] । उपमा, दृष्टान्तः, शास्त्रोक्तसाधनानुष्ठानेनेष्टादिफलोपलम्भोऽधुनो पलभ्यमानः 'पारत्रिकसुखमस्ति' इत्यत्रानुमानं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥३४॥ [हे] अग्ने ।

(३६६) इमामग्नेशरणिंमीमृषोनइममध्वानंयमगामदूरात् ॥ आपिःपिताप्रमतिःसोम्यानांभृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥ (प०) इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् । यम् । अगाम । दूरात् ॥ आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानाम् । भृमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

[या], एषा, 'त्वमग्ने-' ($\frac{३।१।१}{३।५।१}$) इत्यादिनोक्ता मे भवच्छरणप्राप्तिः । इमाम्, ताम् । (नः, मे । शरणिम्, शरणम्, भवच्-)शरणप्राप्तिम् । मीमृषः, व्यत्ययेन-मर्षस्व, सहस्व, 'मृष सहने', 'अल्पोऽयं महान्तं मां कथं शरणं याति?' इति धिया मा क्रुध इति भावः ॥ कुतः? यम् इमम् अध्वानम् । अवधार्य यस्मात्त्वत्प्राप्त्यर्थम्-दूरात्, दूरम् । [एव] अगाम । तस्मादनादौ भवाध्वनि परिखिन्नाः कथंचिदिदानीं त्वां प्राप्ताः स्मो यतस्तस्मात् 'मीमृषः' इति भावः॥ ॥१२२॥

कथंभूतः? [यः], त्वम् । सोम्यानाम्, सोमार्हाणाम्, देवानाम् । आपिः, प्राप्यः, आप्नोतेः कर्मणीकारः । पिता, जनकः । प्रमतिः, प्रकृष्टा मतिर्यस्माज्ज्ञानदः । {असि} ॥ मर्त्यानाम्, मनुष्याणाम् । भृमिः, भ्रामकः । असि ॥ [हे देव]। तथा-ऋषिकृत्, ऋषीणां कर्ता ।-{असि}, ज्ञानदानेन भक्तानृषीन्करोषीति यावत् ॥ १६ ॥ [हे] शुचे अङ्गिरः अग्ने । मनुष्वत्, मनोर्यथा । अङ्गिरस्वत्, अङ्गिरसो यथा । ययातिवत्, ययातेर्यथा । पूर्ववत्, अन्येषामपि पूर्वपुरुषाणां यथा । [तथा]। सदने, मदीयं सदनम् । अच्छ याहि, 'अच्छ' इत्यभेरर्थे निपातोऽयम्,

(३६७) मनुष्वदग्नेअङ्गिरस्वदङ्गिरोययातिवत्सदनेपूर्ववच्छुचे ॥ अच्छयाह्यावहादैव्यंजनमासादयबर्हिषियक्षिचप्रियम् ॥१७॥ (प०) मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ॥ अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञः, अभियाहि, आयाहि ॥ आगत्य च-दैव्यम्, देवतात्मकम् ।-जनम्, देवसंघम् । आ वह, आनय ॥ आगतं च-बर्हिषि । आ सादय, उपवेशय ॥ उपविष्टं च तम्-[तव] प्रियम्, देवसंघम् । यक्षि, यज ।-च, लुग्विकरणं छान्दसम्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'इण्कोः' इति षत्वम्, अखिलजीवप्रेरकत्वादृत्विक्ष्वपि स्थितत्वात्तान्प्रेर्य यजेति भावः, 'न ऋते त्वत्क्रियते-' (ऋ० म० १०।११२।९) 'ॐ व्य

तिरेकानवस्थितेश्च–' (२ । २ । ४) इत्यादिश्रुतिसूत्रसिद्धोऽयमर्थः–इति भावः ॥ १७ ॥ [हे] अग्ने। एतेन ब्रह्मणा, एतया वेदवाचा । ववृधस्व, अतिशयेन वर्धस्व, त्वदीयां वृद्धिं व्यक्तीकुरु ॥ कथंभूतेन ब्रह्मणा? शक्ती वा, शक्त्या वा, पूर्वसवर्णदीर्घः । विदा वा, ज्ञानतो वा, वेत्तेः भावे क्विप् । यत् । ते, त्वद्विषये । चकृम ॥–यथाशक्ति यथाज्ञानं च कृतया वैदिक्या स्तुत्यास्माकं प्रत्यक्षो भवेत्यर्थः ॥ उत, किं च । अस्मान् । वस्यः, भद्रम् ।

(३६८) एतेनाग्नेब्रह्मणावावृधस्वशक्तीवायत्तेचकृमाविदावा ॥ उतप्रणेष्यभिवस्योअस्मान्त्संनःसृजसुमत्यावाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥३१॥ (प०) एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ॥ उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥१८॥३५॥३१॥

अभि प्र णे(ने)षि, प्रणयसि, विकरणं लुक्, प्रापयेति यावत् ॥ तदेव विव्रियते–नः, अस्मान् । वाजवत्या, अन्नवत्या, सर्वभोगोपलक्षणम्–सर्वभोगोपेतया । सुमत्या । सम् सृज, नित्यं संयोजय ॥ यद्वा– 'यत्, यस्मात् । शक्ती वा विदा वा । ते, त्वदीयम् । [कर्म] चकृम [तत्] उत अभि प्र णे(ने)षि' इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥१२३॥
इति पञ्चत्रिंशो वर्गः ॥ ३५ ॥ एकत्रिंशं सूक्तम् ॥ ३१ ॥ अथ 'इन्द्रस्य नु–' (३२।१/३६९) इति पञ्चदशर्चं वर्गत्रयात्मकमैन्द्रं त्रैष्टुभं द्वात्रिंशं सूक्तम् ॥– 'नु' इति क्षिप्रनाम (वै० नि० २ । १५), इदानीमेव । [अहम्] । इन्द्रस्य, प्रसिद्धस्य, वासुदेवस्य वा । वीर्याणि, कर्माणि । प्र वोचम्, लडर्थे लुङ्, आचक्षे ॥ कथंभूतानि ? वज्री, अयमिन्द्रः । यानि प्रथमानि, मुख्यानि । चकार, चक्रे ॥–अनन्तत्वेऽपि तव चरित्राणां प्रथमानि ब्रवीमीति यावत् ॥ तान्युच्यन्ते– 'इन्द्रो वज्री–' (७।२/६२) इत्युक्तत्वाद्वज्रेण–अहिम्, दैत्यविशेषम् ।–अहन्, जघान, वासुदेवे तु– 'ॐ शास्त्रदृष्ट्या–' (१ । १ । ३०) इति न्यायेनाहेर्हननं ज्ञेयम् ॥–यद्वा– 'हीति निश्चयवाचि स्यात्–' इति वचनान्निश्चयविरोधिनम्–

(३६९) इन्द्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचंयानिचकारप्रथमानिवज्री ॥ अहन्नहिमन्वपस्ततर्दप्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥ (प०) इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ॥ अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

अहिम्, भक्तानां संशयम् । ज्ञानेन–अहन्, विनाशितवान्–इति व्याख्येयम् ॥ किं च, अनु अपः, 'लक्षणेत्थंभूताख्यान–' इति लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीयः, जलानुसारेण ।–ततर्द, 'तर्द हिंसायाम्', हिंसितवान् ।–'[मार्गम्]' इति शेषः, मार्गस्य हिंसा तु खननमेवेति (भाष्ये), 'चखान' इत्यर्थः, अहिनामा दैत्यो लोकोपद्रवाय पर्वतेषु नदीद्वाराणि रुद्ध्वा मेघपतितं चोदकमन्तरिक्षे प्रतिबध्य स्थितः,– तं हत्वेन्द्रो नदीद्वाराणि विवृत्य प्रवाहायोदकमार्गं खनितवान् ॥–

वासुदेवस्तु–अनु अपः, 'अनुर्लक्षणे' इति हेतौ कर्मप्रवचनीयः, अप्शब्दः कर्मवाची, कर्मणामनुसारात्, भक्तकृतकर्माणि निमित्तीकृत्य । ततर्द, हिंसितवान् । '[तदीयज्ञानविघ्नान्]' इति शेषः ॥ अपि चेन्द्रः–पर्वतानाम् । वक्षणाः, पक्षान् ।–प्र अभिनत्॥– 'वह प्रापणे' इत्यतः करणे सनप्रत्यये 'हो ढः' इति ढत्वे 'षढोः–' इति कत्वे षत्वे च वक्षणाः, इति रूपम्, स्त्रीलिङ्गं तु शब्दस्वाभाव्यात् ॥– वासुदेवस्तु–पर्वतानाम्, जन्माख्यपर्ववताम्, जीवानाम् । वक्षणाः, दुर्वचांसि । प्र अभिनत्, भक्तेभ्यः सुयुक्तीर्दत्त्वा ताभिर्निराकृतवान् ॥– इति ॥ १ ॥ [इन्द्रः] । पर्वते,

(३७०) अहन्नहिंपर्वतेशिश्रियाणंत्वष्टास्मैवज्रंस्वर्यंततक्ष ॥ वाश्राइवधेनवःस्यन्दमानाअञ्जःसमुद्रमवजग्मुरापः ॥ २ ॥ (प०) अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष ॥ वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अञ्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वतेषु । शिश्रियाणम्, श्रयतेः लिटि 'लिटः कानज्वा' इति लिडादेशकानजन्तमेतत्, श्रितवन्तम् । अहिम्, दैत्यम् । अहन्, हतवान् ॥–ईश्वरस्तु–पर्वते, जन्माख्यपर्वोपेते, भक्तजीवजाते । शिश्रियाणम् । अहिम्, संशयम् । अहन् ॥ त्वष्टा, देववर्धकिः । अस्मै, इन्द्राय, इन्द्रस्यार्थम् । स्वर्यम्, 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यतो यत्, उपतप्तम्, निशितमिति यावत् । वज्रम् । ततक्ष, निर्मितवान् ॥–ईश्वरपक्षे तु–त्वष्टा, 'त्विष दीप्तौ', प्रकाशात्मा, विरिञ्चः । ॥१२४॥

अस्मै, परमेश्वराय, तद्विषय इति यावत् । स्वर्यम्, शब्दजम् । वज्रम्, ज्ञानाख्यवज्रम् । भक्तानाम्–ततक्ष ॥ अहौ दैत्ये हते सति किं जातम्? इत्यत उच्यते–आपः, नद्य इति यावत् । '[इन्द्रेणेरिताः]' इति शेषः । स्यन्दमानाः । (वाश्रा इव धेनवः,) वाश्राः शिशुवत्सा धेनवो गाव इव शिशून् । अञ्जः, जवेन । समुद्रम् । अव जग्मुः, प्राप्तवत्यः ॥–यद्वा–[एतेनेश्वरेणेरिताः]। आपः, क्रियाः । स्यन्दमानाः, अप्रतिहतवृत्तयः । (वाश्राइव धेनवः) । समुद्रम्, समुद्रिक्तम्, एनं देवं प्रति । अव जग्मुः, व्रजन्ति, संशये नष्टे भक्ता भगवन्तमेव यजन्ते–इति भावः ॥ २ ॥

(३७१) वृषायमाणोऽवृणीतसोमंत्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ॥ आसायकंमघवादत्तवज्रमहन्नेनंप्रथमजामहीनाम ॥ ३ ॥ (प०) वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ॥ आ । सायकम् । मघऽवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम ॥ ३ ॥

[इन्द्रः] । वृषायमाणः, वृषेवाचरन्, तृषितो वृषा यद्वदुदकम् । [तथैव] सोमम् । अवृणीत, वव्रे, स्वीकृतवान् ॥ स्वीकृत्य च–त्रिकद्रुकेषु, त्रिषु कं सुखं द्रुतं प्राप्तमत्रेति त्रिकद्रुकाख्यसवनेषु । सुतस्य, सुतम्, सोमम् । अपिबत्॥– अध्यात्मं तु–'उच्छिष्टं चम्वोर्भर–' (२८।३ / ३२१) इत्यत्रोक्तदिशा–त्रिकद्रुकेषु, बुद्ध्यादिस्थानेषु स्थितम् । (सुतस्य, सुतम्,)– सोमं मनः । अपिबत्, बुद्ध्यादिस्थानत्रयस्थभगवद्विषयकं मनोऽपिबत्, तद्विषयकध्यानेन प्रीतोऽभवदिति यावत् ॥

मघवा, धनादिमान्, इन्द्रः। **सायकम्**, 'षो अन्तकर्मणि' यत्, 'आदेच उपदेशे-' इति धातोरात्त्वम्, करोतेः डः, सायकं दैत्यानां लयकृत्, ज्ञानं चेत्-अविद्यादीनां लयकृत्। **वज्रम्**, आयुधम्, ज्ञानं वा। **आ अदत्त**, समाददे ॥ तेन च-**अहीनाम्**, अहिनामकानां दैत्यानां मध्ये। **प्रथमजाम्**, 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्य-' इत्यात्त्वम्, प्रथमम्, मुख्यम्। **एनम्**, अहिम्। **अहन्** ॥-तथा-परमेश्वरः-**सायकम्**, अज्ञानादिनाश

(३७२) यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाःप्रोतमायाः ॥ आत्सूर्यंजनयन्द्यामुषासंतादीत्नाशत्रुंनकिलाविवित्से ॥ ४ ॥ (प०) यत्। इन्द्र। अहन्। प्रथमऽजाम्। अहीनाम्। आत्। मायिनाम्। अमिनाः। प्र। उत। मायाः ॥ आत्। सूर्यम्। जनयन्। द्याम्। उषसम्। तादीत्ना। शत्रुम्। न। किल। विवित्से ॥ ४ ॥

कम्। **वज्रम्**, ज्ञानम्। **आ अदत्त**, भक्तानां मनस्युत्पादितवान् ॥ तेन च-**अहीनाम्**, 'हि गतौ'- ततो डिः, नञ्समासः, ज्ञानविरोधिनाम्, पापादीनां मध्ये। **प्रथमजाम्**, मुख्यम्। **एनम्**, (अहिम्,) संशयम्। **अहन्**,॥-इति ॥ ३ ॥

[हे] **इन्द्र** [त्वम्]। **यत्**, यस्मात्। **अहीनाम्**। **प्रथमजाम्**, प्रथमम्, एनमहिम्। **अहन्**, हतवानसि। **आत्**, ततः कारणात्। **मायिनाम्**, मायाविनाम्, अन्येषां दैत्यानाम्। **मायाः उत**, व्यात्तरूपाश्छन्नरूपा मायाश्च। **प्र अमि**

नाः, 'मीञ् हिंसायाम्' व्यनाशयः ॥ किं च, **आत्**, तत एव। [त्वम्] **सूर्यम् द्याम् उषसम्**। [च]।-**जनयन्**, उत्पादकः, सूर्यद्युदिनादेश्च कर्ता जातोऽसि, पुरा सूर्यादिव्यापारा अहिना दैत्येन निरुद्धास्तद्वधेन पुनस्तद्व्यापाराणां कारयिताभूदित्यर्थः ॥ तथापि तद्वधेनैव मायाविनाशः कथम्? तस्य मुख्यत्वेनेतरदैत्याश्रयत्वात्, मुख्यत्वं कुत उच्यते? **तादीत्ना** तावता। '[बलेन]' इति शेषः। अहिना समानबलमन्यम्-**शत्रुम्**, **न विवित्से किल**, न लभसे खलु, 'विद्लृ लाभे' श्लुविकरणम् ॥ ईश्वरे तु-([हे] **इन्द्र**, परमेश्वर। **यत्**, यस्मात्) **अहीनाम्**,

(३७३) अहन्वृत्रंवृत्रतरंव्यंसमिन्द्रोवज्रेणमहतावधेन ॥ स्कन्धांसीवकुलिशेनाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥ (प०) अहन्। वृत्रम्। वृत्रऽतरम्। विऽअंसम्। इन्द्रः। वज्रेण। महता। वधेन ॥ स्कन्धांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ज्ञानविरोधिनाम्। (**प्रथमजाम्**,) प्रथमम्, (**एनमहिम्**,) भक्तानां संशयम्। [त्वम्]। (**अहन्**,) नाशितवान्। (**आत्**,) तस्मात्। **मायिनाम्**, मायावादिनाम्। **मायाः** (**उत**), कुटिलोक्तीश्च। तैर्नष्टसंशयैः स्वजनैस्तज्जयेन-(**प्र अमिनाः**,) व्यनाशयः ॥ (**आत्**,) ततश्च। **सूर्यम्**, ज्ञानहेतुमाचार्यम्। तत्संगतम्-**द्याम्**, मोक्षम्। **उषसम्**, ज्ञानम्। [च]। (**जनयन्**,) भक्तानां कृतवानसि ॥ शेषं समानम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः महता। **वधेन**, वधसाधनेन। **वज्रेण**। **वृत्रम्**, वृत्रं नाम दैत्यम्, अज्ञानं वा। **वृत्रतरम्**, अतो वृत्रादप्यधिकं

वृत्रतरनामकं च दैत्यम्, मिथ्याज्ञानं वा । व्यंसम्, विगतांससंधिम्, शिरश्छित्त्वेति यावत् । अहन् ॥-(व्यंसनात्) विसंवादनाद्व्यंसाख्यं वृत्रादिशब्दितमज्ञानादिकमीश्वरो ज्ञानेनाहन्, एवं वृत्रं वृत्रतरमहिं च त्रीनिन्द्रो हतवान् ॥ अतः- विवृक्णा, विवृक्णानि, विशेषेण च्छिन्नाः । स्कन्धांसीव, तरोः स्कन्धा यद्वत् । [तथा] । कुलिशेन, वज्रेण । [छिन्नाः] । 'अहिः' इत्युपलक्षणम्-अहिवृत्रवृत्रतराः । पृथिव्याः ।-उपपृक्, 'पृची संपर्के', पूर्ववदेकवचनम्, पृथिवीसंपर्कवन्तः । शयते, अशेरत, पृथिव्यां पतिता इति यावत् ॥-अध्यात्मं तु-कुलिशेन, कुलमस्यास्तीति कुली

(३७४) अ॒यो॒द्धेव॑ दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे म॑हावी॒रं तु॑विबा॒धमृ॑जी॒षम् ॥ नाता॑रीदस्य॒ समृ॑तिं व॒धानां॒ सं रु॒जानाः॑ पिपिष॒ इन्द्र॑शत्रुः ॥ ६ ॥ (प०) अ॒यो॒द्धाऽइ॑व । दुः॒ऽमदः॑ । आ । हि । जु॒ह्वे । म॒हा॒ऽवी॒रम् । तु॒वि॒ऽबा॒धम् । ऋ॒जी॒षम् ॥ न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य॒ । सम्ऽऋ॑तिम् । व॒धाना॑म् । सम् । रु॒जानाः॑ । पि॒पि॒षे॒ । इन्द्र॑ऽशत्रुः ॥ ६ ॥

ब्रह्मज्ञानी, स्वकुलस्य सुखहेतुतया 'कुली' इत्युच्यते, तस्य कुलिनः शं सुखं यस्माद्भवति तेन कुलिशेन ज्ञानेन । अहिः, अहिप्रभृतयः, ज्ञानविरोधिपापाज्ञानसंशयमिथ्याप्रत्ययाः । पृथिव्याः, बुद्धेः ।-उपपृक्, बुद्धिसंपृक्ताः, बुद्धिगता एते । (विवृक्णा,) आविवृक्णाः । (स्कन्धांसीव) शयते ॥-इति ॥ ५ ॥ इति षट्त्रिंशो वर्गः ॥३६॥ अहन्नहिम्-($\frac{३२।१}{३६९}$), ($\frac{३२।२}{३७०}$) इत्युक्तमेव प्रपञ्च्यते{इन्द्रशत्रुः}, वृत्रः। अयोद्धेव, न विद्यते योद्धा प्रतिभटो यस्यासावयोद्धा, तद्वदेव । दुर्मदः, ॥१२६॥

दर्पोद्रिक्तः । महावीरम्, वीरतमम् । तुविबाधम्, तुवीनां महोच्चानां रिपूणां बाधकम् । ऋजीषम्, सोमस्य सुतस्य योंऽशोऽवशिष्यते सः 'ऋजीषः' 'वल्कः' इति चोच्यते, अत्र तु-गौणी वृत्तिः,-स यथा दृढो भवति तथा दार्ढ्याद्धेतोर्ऋजीषाख्यं शत्रुम् । आ जुह्वे हि, आह्वयामास हि ।- '[युद्धाय]' इति शेषः ।-हिशब्दः किलार्थे, उक्तरूपमज्ञानमुक्तलक्षणं विष्णुमाह्वयामास हि-इति वा ॥ कृताह्वानश्च वृत्रः-अस्य, शक्रस्य । वधानाम्, प्रहाराणाम् । समृतिम्, संप्राप्तिम् । न अतारीत्, न तीर्णवान्, शक्रकृतप्रहारवञ्चनक्षमो नाभूत् ॥-अथ वा-अज्ञानम्-अस्य, विष्णोः ।

(३७५) अ॒पा॒दह॒स्तो अ॑पृतन्यदिन्द्र॒मास्य॒ वज्र॒मधि॒ सानौ॑ जघान ॥ वृष्णो॒ वध्रिः॑ प्रति॒मानं॒ बुभू॑षन्पुरु॒त्रा वृ॒त्रो अ॑शय॒द्व्य॑स्तः ॥ ७ ॥ (प०) अ॒पात् । अ॒ह॒स्तः । अ॒पृ॒त॒न्य॒त् । इन्द्र॑म् । आ । अ॒स्य॒ । वज्र॑म् । अधि॑ । सानौ॑ । ज॒घा॒न॒ ॥ वृष्णः॑ । वध्रिः॑ । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । बुभू॑षन् । पु॒रु॒ऽत्रा । वृ॒त्रः । अ॒श॒य॒त् । विऽअ॑स्तः ॥ ७ ॥

वधानाम् । (समृतिम्,) संप्राप्तिम् । न अतारीत् ॥ प्रहारपीडितः पतन्-इन्द्रशत्रुः, इन्द्र एव शत्रुः शातयिता यस्येतीन्द्रवध्यो वृत्रः । रुजानाः, रुजा युक्ताः, दुर्बला मानुषीः प्रजाः । सम् पिपिषे, चूर्णितवान् ॥-यद्वा-(इन्द्रशत्रुः, ईश्वरशत्रुकम्, अत एव-) ईश्वरेण भक्तेभ्यो निराकृतमज्ञानम् । रुजानाः, संसाररोगयुक्ताः, सृतिस्थाः प्रजाः । सम् पिपिषे, बबाधे ॥ ६ ॥ अपात्, पादरहितः ।-अहस्तः, हस्तरहितः, संछिन्नपादबाहुरपि । वृत्रः । केवलेन देहेन-इन्द्रम् ।

अपृतन्यत्, युयोधैव ॥-तदा स इन्द्रः-अस्य। सानौ, गौण्या वृत्त्या-गिरेः सानुसदृशेऽत्यन्तस्थूले कण्ठदेशे। वज्रम्। अधि आ जघान, प्रहृतवान्, व्यसृजत्॥-अध्यात्मं तु-अपात् अहस्तः, प्रवृत्तिहेतुत्वसाम्येन पादहस्तशब्दिततत्कार्यागम रहितः। वृत्रः, अज्ञानम्। इन्द्रम्, ईश्वरम्। अपृतन्यत्, युयोध॥ परमेश्वरश्च-अस्य, अज्ञानस्य। सानौ, सानुव द्दुरुतरे स्वरूपे। वज्रम्, ज्ञानम्। अधि आ जघान, विष्णुः संयुध्यमानमज्ञानं ज्ञानवज्रेण प्रहृतवान्-इति॥ स एवम् -वृष्णः, वर्षितुः, इन्द्रस्य, विष्णोर्वा। प्रतिमानम्, प्रतिरूपम्, शत्रुमिति यावत्। बुभूषन्, भवितुमिच्छन्। वध्रिः,

(३७६) नदंनभिन्नममुयाशयानंमनोरुहाणाअतियन्त्यापः ॥ याश्चिद्वृत्रोमहिनापर्यतिष्ठत्तासामहिःपत्सुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥ (प०) नदम्। न। भिन्नम्। अमुया। शयानम्। मनः। रुहाणाः। अति। यन्ति। आपः॥ याः। चित्। वृत्रः। महिना। परिऽअतिष्ठत्। तासाम्। अहिः। पत्सुतःऽशीः। बभूव॥ ८॥

कर्मणि (क्रिन्) रिप्रत्ययः, वधयोग्यः, यद्वा-रूढ्या-नीचो वृत्रासुरः, अज्ञानाख्यश्च। तेनेशेन-पुरुत्रा, बहुधा, बहुषु स्थानेषु। व्यस्तः, निरस्तः। अशयत्, अशेत, अपतत्॥ ७॥ [अपाम्], नादेयानामुदकानाम्। [रोद्धारम्], निरो धकत्वेन स्थितम्। अमुया, उत्तरस्यामृचि (३२।९/३७७) वक्ष्यमाणया स्वमात्रा सहैव शक्रेण हतम्-शयानम्, पतितम्। [वृत्रम्]। भिन्नम् नदम् न, नदशब्देन नदस्य तीरमुपलक्ष्यते-भिन्नं नदस्य तीरमिव। अति, अतीत्यैव। आपः। ॥१२७॥

मनः, मनसोऽपि पूर्वम्, वेगेनेति यावत्। रुहाणाः, आरुहाणाः, स्थलान्यारुहन्त्यः। यन्ति, प्रयान्ति॥ कास्ता आपः? वृत्रः। [पुरा], पूर्वस्मिन्काले याः चित्, यास्तु, अपः। महिना, स्वमहिम्ना। पूर्वपुत्रापेक्षया पूर्वस्मिन्स्थाने-पर्य तिष्ठत्, परीत्य निरुध्यातिष्ठत्॥ किं च, [तत्सुतः], वृत्रस्य सुतः। अहिः [च]। यासाम्-तासाम्, अपाम्। '[गतिं तद्वदेवाभिरुन्धन्]' इति शेषः। पत्सुतःशीः बभूव, पितुः पादतोऽनन्तरमेव शेता बभूव, 'पत्सुतःशीः' इति-पादशब्दात्पञ्चम्यर्थे सप्तमी बहुवचनम्, पादशब्दस्य 'पद्दन्-' इति पदादेशः, ततस्तसिः, सप्तम्यलोपश्च च्छान्दसः,

(३७७) नीचावयाअभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रोअस्याअववधर्जभार ॥ उत्तरासूरधरःपुत्रआसीद्दानुःशयेसहवत्सानधेनुः ॥ ९ ॥ (प०) नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इन्द्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार॥ उत्ऽतरा। सूः। अधरः। पुत्रः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः॥ ९॥

तदुपपदाच्छेतेः क्विप्, 'पत्सुतःशीः' इति रूपम्, 'वृत्रो नदीद्वारेषु शिरोनिधायापां मार्गे पतितो गतिं न्यरुणत्, अहिस्तु तमप्यतिक्रम्यापो यास्यन्तीति तत्पादतोऽनन्तरं शयित्वा न्यरुणत्' इति भावः॥ अध्यात्मं तु-वृत्रोऽज्ञा नम्, तत्पुत्रोऽत्र संशयः, 'पत्सुतःशीः' इत्यानन्तर्यमात्रमत्राभिप्रेतम्, अप्शब्देन च क्रियाः, योजना तु पूर्ववदेव ॥ ८॥ [यापि]। वृत्रपुत्रा, बहुव्रीहिः-वृत्रमाता। {दानुः}, दनुः। नीचावयाः अभवत्, 'वय

बन्धने', नीचे नीचस्थाने वयति बध्नातीति नीचावयाः, साभवत्, नीचस्थानेऽहेरप्यनन्तरमियं बन्धनमकार्षीदिति यावत् । अस्याः, दनोः । वधः, वधम् । इन्द्रः । अवः, अधस्तने काले, वृत्रवधात्पूर्वमेव । जभार, आहरत्, कृतवान् ॥ प्रथमं दनोर्वधे को हेतुः? उच्यते-सूः, सूत इति सूर्माता दनुः । सुतावनार्थम्-उत्तरा, सुतस्योपरिस्था । {आसीत्}, बभूव ॥ पुत्रः [तु] अधरः आसीत् ॥ तस्मात्-{इन्द्रः} । '[उपरि स्थितां तां दनुं निहत्यैवाधस्तनममुं वृत्रं जघान]' इति शेषः ॥ ततः-दानुः, (दनुः) । सहवत्सा धेनुः न, धेनुरिव

(३७८) अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरम् ॥ वृत्रस्यनिण्यंविचरन्त्यापोदीर्घतमआशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥ (प०) अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ॥ वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

सपुत्रा । शये, अशेत, पतिता ॥ अध्यात्मं तु-[या] । वृत्रपुत्रा, अज्ञानादिदोषजननी । ({दानुः},) दनुः, 'दो अवखण्डने' खण्डयत्वहेतुना दनुनाम्नी प्रातिस्विकी प्रकृतिः । नीचावयाः, अज्ञजनबन्धिका । (अभवत्), आसीत् । तद्वधं पूर्वं कृत्वा पश्चादज्ञानादितत्कार्यं नाशितवान् (ईश्वरः), कारणीभूतप्रकृतेः सामर्थ्यातिशयेनोत्तरत्वात्तादृशशक्तिवैधुर्यादज्ञानादेरुत्तराधरत्वं चास्तीति पूर्वं तन्नाशकारणं ज्ञेयम्, योजना तु प्रागिव ॥ ९ ॥ मृतस्य-वृत्रस्य शरीरम् । अतिष्ठ ॥१२८॥

न्तीनाम्, अपर्यवसितानाम् । अनिवेशनानाम्, निवेशनमन्तर्भावकम्, अनन्तत्वाद्धेतोस्तद्रहितानाम् । काष्ठानाम्, दिशाम् । मध्ये निहितम् ॥-एवं नाम स्थूलम्, यत् 'अनन्ता दिशो व्याप्य स्थितम्' इत्यद्भुतोक्तिः ॥ तदा च प्रतिबन्धके निवृत्ते सति-आपः । निण्यम्, 'नि' इत्यतिशयार्थे, णं सुखमेव ण्यम्, क्रियाविशेषणमेतत्-सुखेनैव, अनायासेनैव । वि चरन्ति, व्यचरन् ॥ दीर्घम् तमः, महातामसः । इन्द्रशत्रुः, (वृत्रः) । आ अशयत्, अशेत ॥ १ ॥ -इन्द्रशत्रुः, ईश्वरशत्रुः । दीर्घम्, महत् । तमः, अज्ञानम् । एवम्-आ अशयत्, (अशेत) ॥ २ ॥-मृतोऽसौ-

(३७९) दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः ॥ अपांबिलमपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँअपतद्ववार ॥ ११ ॥ (प०) दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ॥ अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

इन्द्रशत्रुः, वृत्रः । दीर्घम्, पुनरावृत्तिहीनम् । तमः, अन्धम् । आ अशयत्, 'अशू व्याप्तौ-' इत्यस्य स्वार्थे ण्यन्तस्य रूपमेतत्, प्राप ॥ ३ ॥-इत्यस्यान्त्यपादस्य त्रेधार्थो ध्येयः ॥ १० ॥ इति सप्तत्रिंशो वर्गः ॥३७॥ इन्द्रयज्ञे कॢप्ताः-गावः । पणिनेव, पणिविशेषेण बलेन यथा । [तथैव] । दासपत्नीः, विष्णोर्दासस्य वरुणस्य पत्न्यः । आपः, नद्यः । अहिगोपाः, अहिर्गोपा गोप्ता यासां ताः । न केवलमहिगोपाः, किं तु-निरुद्धाः । '[वृत्रेण]' इति शेषः ।

अतिष्ठन्, आसन् ॥ तदा शक्रः–वृत्रम् [अहिं च]। जघन्वान्, हन्तेः लिटः क्वसुः, हो हन्तेर्घः। यत् अपाम् बिलम् । ताभ्याम्–अपिहितम्, आच्छादितम् । आसीत् तत् । अप ववार, अपावृतवान्, उद्घाटयामास ॥ अध्यात्मं तु–दासपत्नीः, दासो यः कश्चिद्भक्तस्तत्पत्न्य इव पत्न्योऽधीनाः । आपः, क्रियाः ॥ वृत्रम्, अज्ञानम् । [अहिम्], संशयम् । [च] जघन्वान् ॥ अपाम्, शुभकर्मणाम् । बिलम्, द्वारम्, आस्तिक्यादिकम् । ताभ्याम्–अपिहितम् अप तत् ववार ॥–इति ॥ (यथायोग्यमन्यत्प्रागिव योज्यम् ॥ ११ ॥) [हे] इन्द्र । यत्, यदि ।

(३८०) अश्व्योवारोअभवस्तदिन्द्रसृकेयत्त्वाप्रत्यहन्देवएकः ॥ अजयोगाअजयःशूरसोममवासृजःसर्तवेसप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥ (प०) अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ॥ अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

सृके, आयुधनामैतत् (वै० नि० २ । २०), तत्संबन्धाद्युद्धं लक्ष्यते, युद्धनामैव वा, युद्धे । एकः, प्रधानः । [अपि] देवः, त्वा, त्वाम् । प्रत्याहन्, लक्षणया प्रतिहन्तुमैच्छत् । तत्, तदानीम् [त्वम्] । अश्व्यः, अश्वसंबन्धी ।–वारः, वारकोऽश्ववारः, प्रतिभटस्याश्वानां निवारकः । अभवः ॥ किं च, [हे] शूर, विक्रान्त । [त्वम्] । रिपूणाम्–गाः अजयः ॥ पुनः–'अजयः' इत्यस्य '[हिरण्यम्]' इति शेषः ॥ [त्वम्] । सप्त सिन्धून्, प्रधाननदीः । सोमम् ।

सर्तवे गन्तुम्, 'तुमर्थे सेसेनसे–' इत्यादिना तवेन्प्रत्ययः । अव असृजः, अमुचः, नदीजलैः सोमं संयोजयितुं नदीः प्रवर्तितवानसि ॥ अध्यात्मं तु–गमेः डोप्रत्ययान्तरूपत्वात्–गाः, ज्ञानानि । '[भक्तानाम्]' इति शेषः । मिथ्याबोधतः–अजयः, मिथ्याज्ञानेनाभिभूतानि तदपाकृत्य स्थिराण्यकार्षीः ॥ सोमम्, अस्मन्मनः । [च] । शब्दादिकाद्विषयजातात्–अजयः, विषयैरपहृतं विरक्तमकार्षीः ॥ सप्त । सिन्धून्, समुद्रानिव दुस्तरान्महत्तत्त्वादीन्, महत्तत्त्वांशं चित्तमहंकारांशमहंकारं पञ्चभूतांशाँश्च देहस्थान् । सर्तवे, न्यायमार्गे गन्तुम् । अव असृजः, अमुचः, प्रेरितवानसि॥–

(३८१) नास्मैविद्युन्नतन्यतुःसिषेधनयांमिहमकिरद्धादुनिंच ॥ इन्द्रश्चयद्युयुधातेअहिश्चोतापरीभ्योमघवाविजिग्ये ॥ १३ ॥ (प०) न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिसेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । ह्रादुनिम् । च ॥ इन्द्रः । च । यत् । युयुधातेइति । अहिः। च । उत । अपरीभ्यः। मघऽवा । वि । जिग्ये॥१३॥

इति ॥ (शिष्टं स्पष्टम्) ॥ १२ ॥ यत्, यदा ।–इन्द्रः च अहिः च युयुधाते, हे इन्द्र ! यदा तवाहिना युद्धं प्रवृत्तम् । [तदा] । (विद्युत्,) विद्युन्नामायुधम् । अस्मै, अहये ।–न { सिसेध }, अस्य प्रयोजनसिद्धिं न चकार ॥ तन्यतुः { च }, आयुधम् । न सिसेध ॥ याम् । मिहम्, (हेतिम्) । ह्रादुनिम् च, (अशनिम्) । युद्धे– { अहिः } । अकिरत्, त्वां प्रति क्षिप्तवान् । [ते च] न [सिद्धिं चक्रतुः] ॥ किं तु–अपरीभ्यः, (अ)परस्यां वेलायाम्, पश्चात्काले ।

[तु]। मघवा उत, मघवैव, त्वमेव। तमहिम्–विजिग्ये, अजयः॥ अध्यात्मं तु–विद्युत्, विपरीता द्युत्, 'द्युत दीप्तौ', भावे क्विप्, दीप्तिः, 'मतिः' इति (भाष्ये)–प्रतिवादिनां प्रमाणदूषणाभासप्रयोगरूपशब्दः। (इष्टं तन्यतेऽनया वक्तृश त्त्येति तनोतेः यतुच्, तन्यतुः, वक्तृशक्तिः।) मिहम्, जन्मान्तरवासनारूपशक्तिम्। ह्रादुनिम् च, हुंकृतिं च, 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे', उनिः। (याम्, ये।) {अहिः}, अज्ञानम्। अकिरत्, उत्थापितवान्। अनादिवासनारूपवासनाशक्त्याज्ञानेन च प्रवर्तितम्–([स्ता]) हुंकृत्यादिकम्, यत्प्रतिवादिनस्तत्सर्वम्। परेशानुग्रहे सति–अस्मै, भक्ताय। न (न न) सिषेध, न सिद्धि

(३८२) अहे॑र्या॒तारं॒कम॑पश्यइन्द्रहृ॒दियत्ते॑जघ्नु॒षोभी॒रग॑च्छत ॥ नव॑च॒यन्न॑व॒तिंच॒स्रव॑न्तीःश्ये॒नोन भी॒तोअत॑रो॒र जां॑सि ॥ १४ ॥ (प०) अहेः॑ । या॒तार॑म् । कम् । अ॒प॒श्य॒ः । इ॒न्द्र॒ । हृ॒दि । यत् । ते॒ । ज॒घ्नु॒षः॑ । भीः । अ॒ग॑च्छत ॥ नव॑ । च॒ । यत् । न॒व॒तिम् । च॒ । स्रव॑न्तीः । श्ये॒नः । न । भी॒तः । अत॑रः । रजां॑सि ॥ १४ ॥

करं भवति, व्यर्थं भवति–इत्यर्थः॥ इन्द्रः च। अहिः च, संशयश्च। यत्, यदा। युयुधाते [तदा] मघवा उत अपरी भ्यः। भक्तहृदिस्थः सँस्तदीयाहिं (तदीय)संशयम्–वि जिग्ये, जितवान्, भक्तानां संशयं पर्यहार्षीत्–इत्यर्थः ॥१३॥[हे] इन्द्र। अहेः, असुरस्य। यातारम्, प्रतिगन्तारम्, तस्य प्रतियोद्धारम्। त्वां विना–कम् अपश्यः, न क मपि, सकललोकवृत्तान्तविदापि त्वया तस्य प्रतिभटो न दृष्टः ॥ कुतः? यत्, यस्मात्। तम्–जघ्नुषः [अपि] ते ॥१३०॥

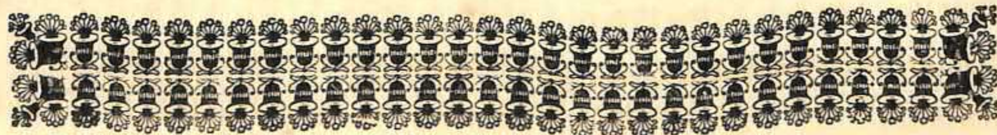
हृदि। भीः अगच्छत्, भयं जगाम, त्वन्मनस्यपि पूर्वं भयमुत्पन्नम्, एवंभूतमपि त्वं हतवानसि॥ यत्, यस्मात्। [त्वम्]। रजांसि, 'रजः' इत्यन्तरिक्षनाम, बहुवचनं च प्रदेशाभिप्रायम्, आकाशप्रदेशान्। भीतः श्येनः न, यथा भीतः श्येनस्तरत्यतिगच्छेत्, 'श्येन एव स्वभावतो वेगी, भीतस्तु सुतराम्' इति तदुपपादनम्। [तथा]। नव च नवतिम् च।–स्रवन्तीः, नदीः, नदीनामेकोनशतम्। अतरः, तीर्णवानसि। तस्मात्त्वदन्योऽहेरभिगन्ता नास्ति, नानानदीवारकत्वादहेः, तद्वधार्थं शीघ्रं तास्तीर्त्वा तमहन्–इति भावः॥ अध्यात्मं तु– अहेः, संशयस्य। यातारम्, प्रतिगन्तारम्। कम् अपश्यः। [हे] इन्द्र, हरे। त्वदन्यः कोऽप्यभिगन्ता न–इत्यर्थः॥ कुतः? यत्, य स्मात्। ते, तव। [एव]। संशयम्–जघ्नुषः[सतः]। त्वदीयानाम्–(हृदि भीः अगच्छत्,)हृदि स्थितं भयं सम्यग्व्यपै ति, न त्वन्येषु संशयनाशाय प्रवृत्तेषु–इत्यर्थः॥ किं च, यत्, यस्मात्। [त्वम्]। नव च नवतिम् च, एकोनश तम् [देवान्]। (भीतः श्येनः न,) यथा भीतः श्येनः। रजांसि। तरति–[तथा]–संसृतीस्तरतस्तान्। {नव च नवतिम् च} स्रवन्तीः, एकोनशतं संसारनदीः। अतरः, अन्तर्णीतणिच्, अतारयः। अतस्त्वमेवाहेः संशयस्य हन्ता॥–इति॥ एकोनशतं देवास्तु–'अष्टौ वसवः, ८। विष्णुवर्ज्या एकादशादित्याः, ११। प्रधानेन सह पञ्चाशन्मरुतः, ५०। द्वावश्विनौ, २। बृहस्पतिः, १। शेषः, १ विपः, १। अनिरुद्धः, १। ब्रह्मा, १। नव प्रजापतयः, ९। ऋभव स्त्रयः, ३। एकादश रुद्राः, ११।' इत्येवं ९९ ज्ञेयाः, (अत्र–'वस्वादित्या मरुतश्चाश्विनौ च बृहस्पतिः शेषविपा

निरुद्धाः ॥ ब्रह्मा ब्राह्मण ऋभवश्चैव रुद्रा ऊनं शतं देवताः संहितोक्तम्' इति भाष्यं मानम्)॥ १४ ॥ { सः }, (($\frac{३२।१}{३६९}$) इत्यादिना) उक्तगुणवत्तया प्रसिद्धः । इन्द्रः, भगवान् । यातः, भक्तैस्तत्प्रसादात्प्राप्तो ज्ञातो भवति ॥ अवसितस्य, पर्यवसानं गन्तुः, संसारपारं गतस्य मुक्तस्य । राजा, स्वामी ॥ न केवलं प्राप्तमोक्षाणां स्वामी, किं तु– शमस्य च, मुक्तेरपि ॥ किं च, वज्रबाहुः, वज्रं ज्ञानम्, ज्ञानात्मकबाह्वादिमान् । सः इत्,

(३८३) इन्द्रो॑या॒तोऽव॑सितस्य॒राजा॒शम॑स्यचशृ॒ङ्गिणो॒वज्र॑बाहुः । सेदु॒राजा॑क्षयतिचर्षणी॒नाम॒रान्ननेमिः॒परि॒ता ब॑भूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥ २ ॥ ३२ ॥ (प०) इन्द्रः॑ । या॒तः । अव॑ऽसितस्य । राजा॑ । शम॑स्य । च॒ । शृ॒ङ्गिणः॑ । वज्र॑ऽबाहुः ॥ सः । इत् । ऊँ॒इति॑ । राजा॑ । क्ष॒यति॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒रान् । न । ने॒मिः । परि॑ । ता । ब॒भूव॒ ॥ १५ ॥ ३८ ॥ २ ॥ ३२ ॥

स एव । उशब्दोऽप्येवार्थः, तस्य '[नित्यम्]' इत्यध्याहृतेनान्वयः-नित्यमेव । शृङ्गिणः, शृङ्गशब्दः प्रकाशवाचकः, शृङ्गिणो ज्ञानिसमूहस्य । { च } राजा ॥ चर्षणीनाम्, उक्तातिरिक्तानां (प्रजानाम्) । क्षयति, ऐश्वर्यकर्मायम् (वै० नि० २ । २१), ईश्वरो भवति ॥ सर्वं दृष्टान्तेनाह– नेमिः अरान् न, चक्रमराणीव । { सः च }, स एव । ता, तानि, सर्वाणि भूतानि । परि बभूव, पर्यभूत्, परिभूतवान्, वशीकृतवान् ॥ प्रसिद्धेन्द्रे तु– यातः, ॥१३१॥

जङ्गमस्य । अवसितस्य, स्थावरस्य । शमस्य, शान्तेः । शृङ्गिणः, प्रकाशवतः, नक्षत्रादेः । च राजा ॥ वज्रबाहुः, वज्रवद्दृढबाहुः, (वज्रं बाहौ हस्ते यस्य स इति) 'वज्रहस्तः' इति वार्थो ध्येयः, (शिष्टं स्पष्टम्)॥ १५ ॥ इत्यष्टात्रिंशो वर्गः ॥ ३८ ॥ द्वितीयाध्यायमन्त्रार्थान्भाष्यटीकानिरूपितान् ॥ समग्रहीष्म बालानां बोधाय प्रीतये हरेः ॥५॥ इति प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ द्वात्रिंशं सूक्तम् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जर्यां प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जर्यां प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

मन्त्रार्थ- ॐ अथ 'एतायामोप-' (३३।१ / ३८४) इति पञ्चदशर्चं वर्गत्रयात्मकमैन्द्रं त्रैष्टुभं त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ॥ अत्र-(ऋचि) मञ्जरी.
अ.१अ.३ 'आ+इत=' एत' 'इति मध्यमपुरुषश्रवणात् 'सखायः' इति 'देवाश्च' इति शेषः ॥ येऽस्माकम्-[सखायो व० १
देवाश्च] । ते यूयम्- आ इत, शीघ्रमागच्छत, देवा इन्द्रियादिकं प्रेरयत, अन्ये (सखायः) संघटि(ट्टि)नो
॥ १ ॥ भवत-इतिभावः ॥ 'किमर्थम्?' इत्यत उक्तम्-'अयाम-' इत्यादि ॥-वयम्-गव्यन्तः, गोवदाचरन्तः, 'उप
मानादाचारे' इति कर्तर्यपि च्छान्दसः क्यच्प्रत्ययः, अवादेशः, ततः शतृप्रत्ययः, यथा गवाद्याः पशवः स्वा

(३८४) एतायामोपगव्यन्तइन्द्रंमस्माकंसुप्रमंतिंवावृधाति ॥ अनामृणःकुविदादस्यरायोगवांकेतंपरमावर्जते नः ॥ १ ॥ (प०) आ । इत । अयाम । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रऽमतिम् । वावृधाति ॥ अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

मिवश्यास्तथेन्द्रवश्याः, यद्वा-'सुप आत्मनः क्यच्' इतीच्छार्थे क्यच्, गा इच्छन्तः-इत्यर्थः । इन्द्रम् । उप
अयाम '[शरणम्]' इति शेषः, शरणं प्राप्स्यामः-इत्यर्थः, 'या प्रापणे' लङ्विष्यदर्थे ध्येयः'-'एष्यत्तु नि ॥१३३॥
श्चितं यत्तदतीतत्वेन भण्यते' इत्युक्तेः, 'इण् गतौ' इत्यस्य वा लोट्युत्तमपुरुषे रूपम् ॥ शरणप्राप्तौ किं प्रयोजनम्?
उच्यते-[सः], इन्द्रः । अस्माकम् । प्रमतिम्, प्रकृष्टज्ञानम्, बह्वर्थविषयकमिति यावत् । सु, सुष्ठु, यथार्थम्।

वावृधाति, 'वृधु वर्धने,' यङ्लुगन्तम्, यङन्तप्रयोगस्यार्थः(भाष्ये) 'एव' इति ॥ कुतो वर्धयति ज्ञानम्? [यस्मात्] ।
[सः], इन्द्रः । कुवित्, क्वापि ।-अनामृणः, अभेद्यः, क्वापि भेद्यो न भवति । [यस्माच्च] । गवाम्, वाचां संब
न्धि, वेदवाक्योत्पन्नम् । परम्, यथार्थवाद्युक्तविधयोत्तमम् । केतम्, ज्ञानम्, 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं मतिः क्रतुः-' इति
(गी०भा०४।६उदा०) अभिधानात्, एकवचनं बहुवचनार्थे, वेदजोत्तमज्ञानानि-इत्यर्थः । अस्य, इन्द्रस्य । [एव] ।
रायः, वित्तानि । आत्, तस्मात् । [असौ], इन्द्रः । नः, अस्मभ्यम् । आवर्जते, ददाति, 'ज्ञानानामधिपतिः

(३८५) उपेदहंधनदामप्रतीतंजुष्टांनश्येनोवसतिंपतामि ॥ इन्द्रंनमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यःस्तोतृभ्योहव्योअस्तियामन् ॥ २ ॥ (प०) उप । इत् । अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइतम् । जुष्टाम् । न । श्येनः । वसतिम् । पतामि ॥ इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्कैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

प्रतिहतिरहितश्च शरणं प्राप्तश्च कथं तानि न दद्यात्?' इति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ अहम् । धनदाम्, धनस्य दातारम् ।
अप्रतीतम्, वैरिभिरप्रतिगतम् । {इन्द्रम्} इत्, ईश्वरमेव । उप पतामि, गच्छामि ॥ क इव? जुष्टाम्, सेविताम्,
पूर्वानुभूताम् । वसतिम्, नीडम् । श्येनः न, श्येनपक्षी यथा ॥ कथम्? उपमशब्दः सदृशार्थः, अर्का ऋचः,-उपमे
भिः अर्कैः, अनुकूलाभिर्ऋग्भिः, इन्द्रप्रतिपादकर्ग्भिः । इन्द्रम्[एव] । नमस्यन्, स्तुवन्निति यावत् ॥ कथंभूतम्? यः,

इन्द्रः। यामन्, यामे यामे, वीप्साभिप्रायमेतत्, सर्वस्मिन्काले, कालवाचक एव वा यामन्शब्दः। स्तोतृभ्यः, स्तोतृणाम्।–हव्यः [एव] अस्ति, 'हु दानादनयोः' इत्यदनार्थस्य जुहोतेर्यत्प्रत्यये रूपत्वात्–उपजीव्य एव–इत्यर्थः, स्तोतृणां सदा सेव्यो दत्तावसर एव–इति भावः ॥ २ ॥ सर्वा संपूर्णा सेना यस्यासौ–सर्वसेनः, अशेषसेनापतिः । [एषः], इन्द्रः। '[अशेषतः शत्रून्हन्तुम्]' इति शेषः। इषुधीन्, तूणान्। नि असक्त, 'षन्ज सङ्गे' लडर्थे लुङ्, बाणाधारकोशान्पश्चाद्भागे बध्नाति–इत्यर्थः ॥–यद्वा–[एषः]। [इन्द्रः] परमेश्वरः। [भक्तानामज्ञानादीनि हन्तुम्]।

(३८६) निसर्वसेनइषुधीँरसक्तसमर्योगाअजतियस्यवष्टि ॥ चोष्कूयमाणइन्द्रभूरिवामंमापणिर्भूरस्मदधिप्रवृद्ध ॥ ३ ॥ (प०) नि। सर्वऽसेनः। इषुऽधीन्। असक्त। सम्। अर्यः। गाः। अजति। यस्य। वष्टि ॥ चोष्कूयमाणः। इन्द्र। भूरि। वामम्। मा। पणिः। भूः। अस्मत्। अधि। प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

इषुधीनिव–इषुधीन्, मानाख्यबाणाधारान्, सज्जनान्। नि असक्त, आत्मनि संयोजयति, स्वविषयचित्तादिवृत्तीन्करोति॥ [ततः], शत्रुहन्तृत्वात्। [असौ]। अर्यः, गम्यः, शरणं प्राप्यः, स्वामीति यावत्, 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (अम० ३।३।१४६) इति वचनात्। [इन्द्रः]। गाः, शत्रुभ्यो हृताः, मतीर्वा। यस्य, भक्तस्य। वष्टि, दातुमिच्छति। [तस्मै]। सम् अजति, 'अज गतिक्षेपणयोः' सम्यगजति, ददात्येव–इत्यर्थः ॥ परोक्षतस्तु–तमभिमुखीकृत्याह–[हे] प्रवृद्ध इन्द्र। एवम्–भूरि। वामम्, भद्रम्, गवादिकं तत्त्वज्ञानं वा। भक्तेभ्यः–चोष्कूयमाणः, 'ष्कु दाने' इत्यतो यङ्, शानच्, अतिशयेन ददमानः। [त्वम्]। अस्मत् अधि, द्वितीयार्थे पञ्चमी, अस्मान्प्रति, अस्मदर्थे। कदाचित्–पणिः, हिंसकत्वेन सादृश्येन–असुरविशेषः। मा भूः, महता प्रयत्नेन भक्तानां साध्वाचरन्नस्मान्प्रति निष्ठुरो मा भूः–इति भावः ॥ ३ ॥ [हे] इन्द्र। (एकः हि,) एक एव, परापेक्षारहितः। (उपशाकेभिः,) उप समीपे सर्वस्यान्तरे बहिश्च शाकेभिः 'शक्ऌ शक्तौ', घञ्, शाकैः शक्तिभिः। चरन्, सर्वदेवनरादिलोकं यमयन्निति यावत्। [त्वम्]। दस्युम्। को वा

(३८७) वधीर्हिदस्युंधनिनंघनेनँएकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ॥ धनोरधिविषुणक्तेव्यायन्नयज्वानःसनकाःप्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥ (प०) वधीः। हि। दस्युम्। धनिनम्। घनेन। एकः। चरन्। उपऽशाकेभिः। इन्द्र ॥ धनोः। अधि। विषुणक्। ते। वि। आयन्। अयज्वानः। सनकाः। प्रऽइतिम्। ईयुः ॥ ४ ॥

दस्युः? धनिनम्, धनाढ्यम्। तन्मात्रेण कथं दस्युता? इति चेत्–'अयज्वानः' इति वक्ष्यमाणमिह द्वितीयान्ततयाप्यन्वेति, सत्यपि धने त्वाम् '[अयज्वानम्]' इति यावत्। घनेन, मूर्तेन, अतिदृढेन। '[वज्रेण]' इति शेषः। वधीः, अवधीः, जघन्थ ॥–यद्वा–घनेन, ज्ञानेन। दस्युम्, अज्ञानगणम्। वधीः, अवधीः। तस्य (दस्योः) धनित्वं धनाकाङ्क्षाजनकत्वम् ॥ पूर्वार्धोक्तस्यैव विवरणम्– 'धनोः–' इत्यादि ॥–'धनोः' इति षष्ठी द्वितीयार्थे, 'धन पुष्टौ' धनुं पुष्टम्,

अत्यन्तपुष्टिमन्तम् । [त्वाम्] । (अधि,) अधिकृत्य । अयज्वानः, सदैवायजन्तः । विषुणक्, विष्वक् । वि आयन्, जग्मुः, देवतान्तरम्–पूजयन्ति स्म । तस्मात्–ते । प्रेतिम् ईयुः, मृतिं दुःखबाहुल्यरूपां प्रापुः–इत्यर्थः ॥ कथंभूताः? सनकाः, 'षण लाभे' ण्वुल्, मोक्षादिलाभे योग्यस्वरूपा अपि, मुक्तियोग्या अपीति यावत्, परमेश्वरं त्यक्त्वान्यान्पूजयन्तो नरकाद्यनर्थं प्राप्नुवन्ति, किं पुनर्योग्याः? इति ॥ ४ ॥ [हे] इन्द्र । [ये तु ते], (३३।४ / ३८७) पूर्वोक्तेभ्योऽन्ये, वक्ष्यमाणा असुराः । अयज्वानः [सन्ति] ते यज्वभिः स्पर्धमानाः [सन्तः] । शीर्षा

(३८८) पराचिच्छीर्षाववृजुस्तइन्द्रायज्वानोयज्वभिःस्पर्धमानाः ॥ प्रयद्दिवोहरिवःस्थातरुग्रनिरव्रताँअधमोरोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥ (प०) परा । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ॥ प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥५॥१॥

चित्, शीर्षाणि चित्, स्वशिरांस्यपि । परा ववृजुः, संतत्यजुः, 'स्पर्धानिमित्तं स्वशिरस्त्यागमपि न गणयन्ति, सद्भिः सह स्पर्धामात्रेण प्राप्तप्रयोजनाः' इति भावः ॥ 'ततः किम्?' इत्यत उच्यते– [हे] हरिवः, हरयोऽश्वा इन्द्रियाणि वास्य सन्तीति हरिवान्, तस्य संबुद्धिः ।–स्थातः, स्थिर ।–उग्र ।–'इन्द्रियेशः, स्थैर्यवान्, दैत्यानामुग्रः–त्वम्' इति यावत् । यत्, यस्मात् । [एवंभूतास्ते तस्मात्]। अव्रतान्, व्रतेन त्वत्पूजनेन हीनान् । [तान्] । दिवः, स्वर्गतः । ॥१३५॥

रोदस्योः, रोदसीभ्याम्, अन्तरिक्षलोकात्पृथिव्याश्च । प्र निः अधमः, निराकृतवानसि ॥–इति॥५॥ प्रथमो वर्गः ॥१॥ नवग्वाः, नवग्वा नाम ऋषयः ।–क्षितयः, प्रजाः ।–बाह्यैरसुरेन्द्रैरुपद्रुता यदेन्द्रं शरणं प्रापुः, यद्वा–नवग्वोपलक्षिताः सज्जना अज्ञानसंशयविपर्ययैरघसंघैर्वा संपीडिता यदा वासुदेवं शरणं प्राप्ताः, तदा तच्छरणप्राप्त्युपोद्बलितास्तैरसुरेन्द्रैरज्ञानप्रभृतिभिः सह–अयुयुत्सन्, योद्धुमैच्छन् ॥ युयुत्सवस्ते मुनयः (सज्जना वा) तेषामसुराणामज्ञानादीनां वा वधाय–अनवद्यस्य, निर्दोषस्य, इन्द्रान्तर्यामिणो विष्णोः ।–सेनाम्, चतुरङ्गिणीम्, स्वान्तर्गतस्य विष्णोः सेनां हरि

(३८९) अयुयुत्सन्ननवद्यस्यसेनामयातयन्तक्षितयोनवग्वाः ॥ वृषायुधोनवध्रयोनिरष्टाःप्रवद्भिरिन्द्राच्चितयन्तआयन् ॥ ६ ॥ (प०) अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवऽग्वाः ॥ वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवतऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

भक्त्यादिकान्गुणान्वा । अयातयन्त, निरयातयन्, प्रेरितवन्तः ॥ तदा–वृषयुधः न, वृषशब्दः श्रेष्ठवाची, 'युधः' इति क्विबन्तः, कर्मधारयः, समर्था योधा इव । वध्रयः, ताच्छील्ये कर्तरि रिप्रत्ययः (क्रिन्प्रत्ययः), स्वशत्रुवधैकशीलाः । [अपि] । [ते], असुरादयः । प्रवद्भिः, प्लवद्भिः, आशुगतिभिर्विष्णोर्गणैः–परिवारैः, स्वैर्भक्त्यादिगुणैर्वा, निमित्तैः । निरष्टाः, अतिशयेन व्याप्ताः, 'अशू व्याप्तौ–' पलायन्तो दिशो भेजुः, पलायमाना अदर्शनं गताः ॥ तेषु

पलायितेषु-[ऐन्द्रा गणाः]। इन्द्रात्, इन्द्रस्येशस्य प्रसादात्। चितयन्तः, तानसुरान्संकालयन्तः, पुनर्द्रावयन्तः। आयन्, आगच्छन्। [हि] ॥ ६ ॥ [हे] इन्द्र त्वम्। त्वयैव- [संपीडितान्], संपीडितत्वादिति यावत्। रुदतः । जक्षतः च, मुनीन्भक्षयतश्च, 'जक्ष भक्षहसनयोः'। एतान्, नरभक्षकत्वेन प्रसिद्धान्रक्षोगणान्। रजसः, रजोगुणस्य। पारे, अन्ते। जगतः सुसत्त्ववृद्धिर्यदा स्यात्तदैव- अयोधयः, योधितवानसि ॥-यद्वा- रुदतः, शोच्यान्। जक्षतः च, गुणभक्षकान्, आनन्दादिगुणाच्छादकान्। एतान्, अनुभवसिद्धान्, पुंदो

(३९०) त्वमेतान्रुदतोजक्षतश्चायोधयोरजसइन्द्रपारे ॥ अवादहोदिवआदस्युमुच्चाप्रसुन्वतःस्तुवतःशंसमावः ॥ ७ ॥ (प०) त्वम्। एतान्। रुदतः। जक्षतः। च। अयोधयः। रजसः। इन्द्र। पारे॥ अव। अदहः। दिवः। आ। दस्युम्। उच्चा। प्र। सुन्वतः। स्तुवतः। शंसम्। आवः ॥ ७ ॥

षानज्ञानादीन्। रजसः। पारे, अन्ते। आध्यात्मिकसत्त्वगुणवृद्धौ सत्याम्-अयोधयः ॥ किं च, दस्युम्, दस्यून्, तान्राक्षसान्। दिवः, स्वर्गात्। आ, सम्यक्। अव अदहः, अवक्षिप्तवानसि, दहतिः अत्र सामर्थ्यात्क्षेपार्थः, संग्रामे हत्वा स्वर्गादपि निराकृतवानसि-इति भावः, यद्वा-दिवो निराकृत्य नरक अवादहः-इति स्पष्टम् ॥-अध्यात्मं तु-दस्युम्, गुणभक्षकत्वादज्ञानादिदोषाख्यदस्यून्। दिवः, ज्ञानतः, ज्ञानं ॥१३६॥

दत्वा। आ, सम्यक्। अव अदहः, दग्धवानसि ॥-इति ॥ [तेन], रक्षसामज्ञानादीनां च विनाशेन। सुन्वतः, बहुवचनार्थे, '[सवनम्]' इति शेषः, सवनं सुन्वतां कुर्वताम्। स्तुवतः, स्तोत्रं कुर्वताम्। उच्चा, उच्चैः। शंसम्, स्तुतिम्। [च]। प्र आवः, प्रकर्षेणारक्षः, विघ्नविनिवारणे हि तद्रक्षितं भवति ॥ ७ ॥ [ये], दैत्यादयः। पृथिव्याः, पृथिवीस्थितानां जनानाम्। परीणहम्, 'णह बन्धने' भावे संपदादित्वात्क्विप्, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इत्युपसर्गस्य दीर्घः, परितो बन्धनम्। चक्राणासः, चक्राणाः, भृशं कुर्वाणाः। निरपराधान्प्राणिनः कारागारेषु

(३९१) चक्राणासःपरीणहंपृथिव्याहिरण्येनमणिनाशुम्भमानाः ॥ नहिन्वानासस्तितिरुस्तइन्द्रंपरिस्पशोअदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥ (प०) चक्राणासः। परिऽनहम्। पृथिव्याः। हिरण्येन। मणिना। शुम्भमानाः ॥ न। हिन्वानासः। तितिरुः। ते। इन्द्रम्। परि। स्पशः। अदधात्। सूर्येण ॥ ८ ॥

निबध्य ततोऽपहृतेन-हिरण्येन। मणिना, मणिभिः। [च] शुम्भमानाः, शोभमानाः सन्ति।-अध्यात्मं तु-[ये], दृढदोषाः। हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः। तैस्तैर्धनैः प्रलोभ्य-(पृथिव्याः, पृथिवीस्थितानाम्,) जनानाम्। (परीणहम्,) संसारे (परितः) बन्धनम्। (चक्राणासः,) कुर्वन्ति।-इति। ते, एवमकुतोभयंमन्याः। हिन्वानासः, 'हि गतौ वृद्धौ च' अन्तर्णीतण्यर्थस्येदं रूपम्, इतरेतरं गमयन्तो वर्धयन्तो वा, परस्परं सहायवन्तोऽपि।

इन्द्रम्, वासुदेवम् । न तितिरुः, नैवातरन्, यद्यपीह दुर्मदास्तथापीश्वरेण परत्र दण्ड्यन्त एव–इति भावः ॥ 'तद्वृत्तज्ञाने खलु दण्डनम्, तदेव कथमीश्वरस्य'? इत्यतः 'सर्वज्ञत्वात्' इति परिहारे सत्यप्यन्यदप्युच्यते–[इन्द्रः], वासुदेवः । बहिर्दैत्यानामन्तरज्ञानादीनां वृत्तदर्शनार्थम्–सूर्येण [सहैव], सूर्यसहितान् । स्पशः, अज्ञाताँश्चारान्, देवसंघान् । परि अदधात्, परितः स्थापितवान्, तथा चोक्तं भारते–'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च । द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये । धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' इति ॥ ८ ॥ [हे]

(३९२) परि॒यदि॑न्द्र॒रोद॑सीउ॒भेअबु॑भोजीर्मह्नि॒नावि॒श्वतः॑सीम् ॥ अम॑न्यमानाँअभिमन्य॑माने॒र्निर्ब्र॒ह्मभि॑रधमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥ (प०) परि॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒इति॑ । उ॒भेइति॑ । अबु॑भोजीः । म॒हि॒ना । वि॒श्वतः॑ । सीम् ॥ अम॑न्यमानान् । अ॒भि । मन्य॑मानैः । निः । ब्र॒ह्मऽभिः॑ । अ॒धमः॒ । दस्यु॑म् । इ॒न्द्र॒ ॥ ९ ॥

इन्द्र [त्वम्] । यत्, यस्मात् । महिना, स्वमहिम्ना । विश्वतः, सर्वदा । सीम्, सम्यगेव, अनुपचारेण । रोदसी, द्यावापृथिव्यौ । उभे, मिलिते । [सहैव], एककालमेव । परि अबुभोजीः, छान्दसं द्विवचनम्, पर्यभोजीः,पर्यभुङ्क्थाः । [हे] इन्द्र, परमैश्वर्योपेत । [तत्], तस्मात् । [त्वम्] । अमन्यमानान्, त्वामजानतः । दस्युम्, दस्यून्, अभक्तान् । अभि मन्यमानैः, त्वां जानद्भिः । ब्रह्मभिः, ब्राह्मणैः, ॥१३७॥

भक्तसंघैः । निः अधमः, निराकृतवानसि, यस्मात्त्वं महान्समर्थोऽतस्त्वदीया अपि त्वदाश्रयेण विरोधिनां निरासे समर्थाः–इति भावः ॥ एकः–इन्द्रशब्दः संज्ञापरः, द्वितीयः–परमैश्वर्यपरः, 'इन्द्र ! इन्द्र !!' इत्यादराद्वा द्विर्वचनम् ॥ ९ ॥ ये, दस्यवः, दैत्याः, स्वकीयच्छद्मभिरेव द्युपृथिवीसंबन्धिसमस्तभोगेच्छवः, इन्द्रं जिगीषवः । [ते], दैत्याः । दिवः, स्वर्गस्य । पृथिव्याः [च] । अन्तम्, एकदेशम् । [अपि] न आपुः ॥ मायाभिः [चित्], छद्मभिरपि । धनदाम्, धनस्य दातारम्, इन्द्रम् । न पर्यभूवन्, नाजैषुः ॥ तत्किं सहायवान्बहुभिरपि न पराजीयते? 'न' इत्युच्यते–

(३९३) नयेदि॒वःपृ॑थि॒व्याअन्त॑मा॒पुर्नमा॒याभि॑र्धन॒दांप॒र्यभू॑वन् ॥ युजंवज्रं॑वृष॒भश्च॑क्रइन्द्रोनिर्ज्योति॑षा॒तम॑सो गाअ॑दुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥ (प०) न । ये । दि॒वः । पृ॒थि॒व्याः । अन्त॑म् । आ॒पुः । न । मा॒याभिः॑ । ध॒न॒ऽदाम् । प॒रि॒ऽअभू॑वन् ॥ युज॑म् । वज्र॑म् । वृ॒ष॒भः । च॒क्रे । इन्द्रः॑ । निः । ज्योति॑षा । तम॑सः । गाः । अ॒धु॒क्ष॒त् ॥ १० ॥ २ ॥

वृषभः, वर्षिता, श्रेष्ठो वा । इन्द्रः '[दस्यून्हन्तुम्]' इति शेषः । वज्रम्, स्वायुधमेव, विष्णुपक्षे–ज्ञानम् । युजम्, युक्तम् । चक्रे, कृतवान् ॥ किं च, {इन्द्रः} । ज्योतिषा, स्वभावेन । गाः । तमसः, गिरिगुहान्धकारात् । निः अधुक्षत्, निष्क्रम्याधुक्षत्, दुग्धवान् ॥–विष्णुपक्षे–निः, निश्चयरूपेण ।–ज्योतिषा, ज्ञानेन, स्वविषयं निश्चयात्मकं ज्ञानमुत्पाद्य । गाः, ज्ञानानि, 'तमसः' इत्युक्तिसामर्थ्यात्–भक्तहृद्गततमोगूढानि । तस्मात्–तमसः । अधुक्षत्, दुग्धवा

न्, आवरणनिरासेन व्यक्तानि कृतवान् ॥ १० ॥ इति द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥[यस्य] अस्य, इन्द्रस्य । आपः, कर्माणि । स्वधाम्, सौख्यम् । अनु अक्षरन्, संततमदुः, यदीयव्यापारज्ञानादिना परमानन्दावाप्तिर्भवति । [सः], एवंभूतः । इन्द्रः, ईशः ।=[यः], अयथार्थज्ञानरूपो विरोधी । नाव्यानाम्, स्वार्थे यत्प्रत्ययः, नावाम्, स्तुतिनावात्म(त्मि)कानां संसारतरणोपायानां वेदवाचाम् । मध्ये अवर्धत, मिथ्याज्ञानमप्यन्यथाव्याख्यातात्वेदाद्भ वति =। तम् । ओजिष्ठेन, वीर्यवता । हन्मना, करणे मनिन्, हतिरूपेणानर्थनिबर्हणेन । सध्रीचीनेन मनसा,

(३९४) अनुस्वधामक्षरन्नापोअस्यावर्धतमध्यआनाव्यानाम् ॥ सध्रीचीनेनमनसातमिन्द्रओजिष्ठेनहन्मनाहन्नभिद्यून् ॥ ११ ॥ (प०) अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् ॥ सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

समीचीनेन ज्ञानेन । आ, सम्यक् । अहन्, हतवान् ॥ किमर्थम् ? अभि द्यून्, अभितो द्यौः प्रकाशः प्रसिद्धिर्येषां पुरुषार्थानां तानुद्दिश्य, मोक्षप्रकाशार्थम्, एकस्मिन्नपि मोक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम्, नित्यसिद्धत्वान्मोक्षस्य प्रकाश एव प्राप्तिः– इत्युक्तं भवति ॥ इन्द्रपक्षे तु–'नाव्यानाम्, नावा तरणीयानाम् । '[अपाम्]' इति शेषः । मध्ये [यः] अवर्धत । तम्, अहिम् ।' इति, तथा–'सध्रीचीनेन मनसा, निर्भयेण हृदयेन । हन्मना, आयुधेन ।' इति च ॥१३८॥

व्याख्येयम् । अन्यत्समानम् ॥ ११ ॥ {इन्द्रः}, प्रसिद्धेन्द्रः । इलीबिशस्य, इळा भूमिरेषामस्त्याश्रयत्वेनेतीळिनो भूमिस्था मनुष्याः, व्रीह्यादित्वादिनिः, तान्विशतीतीळीविशः, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः, उपपददैर्घ्यंळस्य लत्वं वस्य बत्वं च च्छान्दसम्, तस्यासुरस्य । दृह्ला, दृढा, दृढानि । '[यानि बलादीनि]' इति शेषः । [तानि] । नि अविध्यत्, अनाशयत् ॥–विष्णुश्चेत्–'इलीबिशस्य, मनुष्यगताज्ञानादेः । [बलादीनि] नि अविध्यत्' इत्यर्थः ॥

(३९५) न्याविध्यदिलीबिशस्यदृह्लाविशृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः॥ यावत्तरोमघवन्यावदोजोवज्रेणशत्रुमवधीःपृतन्युम् ॥ १२ ॥ (प०) नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृह्ला । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः ॥ यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

किं च, इन्द्रः । शुष्णम्, शुषेः नक्, शोषकम्, जनानां दुःखहेतुम् । शृङ्गिणम्, वृषरूपं च दैत्यम् । वि अभिनत्, अहन् ॥–विष्णुश्चेत्–'(शृङ्गिणम्,) कामम् । वि अभिनत्' इत्यर्थः, कामातुरा अपि शुष्यन्तीति सोऽपि शुष्णो वृषभ इवा दम्य इति शृङ्गी च ॥ परोक्षतः स्तुत्वाऽपरोक्षतः स्तौति–[हे] मघवन् । यावत् तरः, यावान्स्वस्य वेगोऽस्ति तावता वेगेन । यावत् ओजः, यावच्छक्तिर्यावद्विक्रमस्तावता । अथान्यम्–पृतन्युम्, युध्यन्तम् । [अपि] शत्रुम् वज्रेण । अवधीः, जघ

न्थ ॥-'वज्रेण' इत्यस्य 'सुज्ञानेन' इति चार्थः॥१२॥ अभि सिध्मः, अभितः सर्वतः सर्वस्मिन्देशे सर्वदैव वा सिध्मः सिद्धियुतः, 'षिध गत्याम्' इत्यतो भावे क्विप्, ततो मत्वर्थे मप्रत्ययः। [सः], परमेश्वरः। अस्य, जीवजातस्य। शत्रून्, कामादीन्। अजिगात्, अजयत्, यकारस्य गाभावो जकारस्य जित्वं च च्छान्दसम् ॥ किं च, विरोधिनः प्रति-तिग्मेन, क्रूरेण। वृषभेण, जीवश्रेष्ठेन, प्राणेन। प्राणिनां संसाररूपाः-पुरः। वि अभेत्, अभिनत्, विकरणलोपश्छान्दसः, संसाररूपं हि लिङ्गं प्राणिनां पुरमिव, तच्च प्राणोपदेशादिद्वारेणेश्वरो भिनत्ति॥-इन्द्रस्तु-अस्य, लोकस्य। शत्रून्। (अजिगात्,)

(३९६) अभिसिध्मोअजिगादस्यशत्रून्वितिग्मेनवृषभेणापुरोऽभेत् ॥ संवज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रःप्रस्वांमतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥ (प०) अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ॥ सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अजयत् ॥ वृषभेण, वर्षणस्याङ्गेन । तिग्मेन, तीक्ष्णेन । { वज्रेण } । शम्बरस्य-पुरः । (वि अभेत्,) अभिनत् ॥- इति ज्ञेयम् ॥ किं च, इन्द्रः वृत्रम् वज्रेण । सम् असृजत्, संयोजयामास । '[अमुष्य वृत्रस्य हत्यर्थम्]' इति शेषः ।-नहि दारुसंयोगं विना कुठारेण तच्छिद्यते ॥-ईश्वरस्तु-वृत्रम्, अज्ञानम् । वज्रेण, ज्ञानेन। (सम् असृजत्,) ॥१३९॥
संयोजयामास, मानविषयं करोति । [अज्ञानहत्यर्थम्] ॥-इति व्याख्येयम् ॥ किं च, शाशदानः, अतिशयितं शं

सुखं शशम्, तस्यादनो भोक्ता, कर्तरि ल्युट्, शशादनः, व्यत्ययेन शाशदानः, सदैव सुसुखी । [सः], इन्द्रः । स्वाम्, स्वविषयाम् । मतिम् । प्र अतिरत्, अदिशत्, दत्तवान् । '[स्वप्रजाभ्यः]' इति शेषः ॥ १३ ॥ [हे] इन्द्र । चाकन्, करोतेः शतृप्रत्यये छान्दसे द्विर्वचनेऽभ्यासस्य चुत्वं आत्त्वे धातृकारस्य लोपे च 'चाकन्' इति सिद्धेः, क्रियाश्रयः, स्वतन्त्र इति यावत् । [त्वम्] । यस्मिन्, कुत्से । '[स्थितः]' इति शेषः, यस्य सुभक्त्या तोषितस्त्वं स्वात्मरू

(३९७) आवःकुत्समिन्द्रयस्मिञ्चाकन्प्रावोयुध्यन्तंवृषभंदशद्युम् ॥ शफच्युतोरेणुर्नक्षतद्यामुच्छ्वैत्रेयोनृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥ (प०) आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ॥ शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय (नृऽसाह्याय)। तस्थौ॥१४॥

पमदर्शय इति यावत् । [तम्] । कुत्सम्, कुत्सनामानं मुनिम्, । आवः, अरक्षः ॥ युध्यन्तम् । वृषभम्, वृषरूपम् । दशद्युम्, दशद्युनामकं नृपम् । [च]॥ प्र आवः, प्रकर्षेणारक्षः ॥-इति ॥ तस्यैव युद्धमुत्तरार्धेन प्रपञ्चयते, 'तदपीशाधीनम्' इति सूचयितुम्-शफच्युतः, खुरोत्थितः । रेणुः । द्याम्, अन्तरिक्षम् । उत् नक्षत, उदनक्षत्, उदगच्छत्, 'णह बन्धने' इत्येतत्पूर्वालङर्थे लेटि तस्याडागमे सिपि 'हो ढः' इति हस्य ढत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वे 'इणकोः'

मन्त्रार्थ- इति षत्वे च रूपसिद्धेः ॥ कदा? (यदा-) श्वैत्रेयः, वाणीसुतः, दशद्युः। नृषाह्याय, नृणां प्रतिभटपुंसां साह्याय मञ्जरी-
अ०१अ.३ सहनाय, अभिभवाय, युध्यतः प्रतिभटानभिभवितुमिति यावत्। {उत्} तस्थौ, उदस्थात्। तदा ॥- इति ॥ 'उत्' व० ३
इत्यस्योभयत्रान्वयः ॥ श्वा वायुः ($\frac{3|1|4}{3|5|4}$), तेनेता श्वेता वाणी, सा च सा रमत इति रा च श्वेत्रा, उपपदान्तलोपः,
॥ ८ ॥ 'तस्याः सुतः' इत्यर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' 'श्वैत्रेयः' इति रूपम् ॥ 'नृऽसाह्याय' इत्यत्र 'शकिसहोश्च' इति यत्प्रत्ययेन भाव्यम्, तथा
पि-'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणाच्छन्दसि ण्यदपि भवतीति भावे ण्यत्प्रत्ययः, 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इत्युक्तेः-
इति ज्ञेयम्, 'नृऽसह्याय' इति त्वध्यापकपदपाठः ॥ अध्यात्मं तु-[हे] इन्द्र, परमेश्वर। कुत्सम्, 'कुत्' इति निपातः
कुत्सितार्थः, 'सृ गतौ' अन्तर्णीतण्यर्थाड्डुः, कुत्कुत्सितं पापं सारयत्युत्सारयतीति कुत्सं क्रियारूपं भक्तानां धर्मम्।
[त्वम्]। आवः, अरक्षः ॥ चाकन्, स्वतन्त्रः। [त्वम्]। यस्मिन्, यदधीनम्-इत्यर्थः।-'[त्वज्ज्ञानम्]'
इति शेषः, त्वद्विषयकं ज्ञानं यदधीनं यद्धर्माधीनम्। [तम्]। पापेन सह युध्यन्तम्। दशद्युम् वृषभम्, धर्मनाम
चैतत्, अदृष्टरूपं धर्मम्। [च] प्र आवः ॥ 'को धर्मः?' इत्यतः 'प्रवृत्तनिवृत्तभेदेन द्विविधो धर्मः, तत्र-प्रवृत्तः स्वर्गमा
त्राभिगामी, निवृत्तस्तु मोक्षगामी' इति भावेन धर्मस्वरूपं प्रपञ्चयति-(शफच्युतः,) शफच्युत इव (अ)मुख्यधर्मजा ॥१४०॥
तीयः। रेणुः, अल्पास्थिरफलकत्वाद्रेणुरिव स्थितो धर्मः। द्याम्, स्वर्गम्। (उत् नक्षत,) उदनक्षत्, उदगच्छत् ॥

श्वैत्रेयः, वाणीपुत्रः, वेदप्रतिपाद्य इति यावत्, मुख्यो धर्मः। [तु]। नृषाह्याय, नृणां ज्ञानिनां साह्याय। ({उत्} तस्थौ,) स्यात् ॥-इति ॥ १४ ॥ [हे] मघवन्, अधीश। शमम्, न केवलं क्रियादृष्टात्मकम्, किं तु-भक्तानां शमात्मकम्। [अपि]। वृषभम्, धर्मम्। [एव त्वम्]। आवः, अरक्षः ॥ न केवलं भक्तानाम्, किं नाम-तुग्र्या सु [अपि], भक्तानां संततिष्वपि। {वृषभम् आवः} ॥ [त्वं तम्]। श्वित्र्यम्, श्वित्र्याख्यं वाणीसुतम्, वेद

(३९८) आवः॒शम॑वृष॒भंतुग्र्या॑सुक्षेत्र॒जे॒षेमघव॒ञ्छ्वित्र्यं॒गाम् ॥ ज्योक्चि॒दत्र॑तस्थि॒वांसो॑अक्रञ्छत्रू॒य॒ताम॒धरा॒वेद॑नाकः ॥ १५ ॥ ३ ॥३३॥ (प०) आवः॑। शम॑म्। वृ॒ष॒भम्। तुग्र्या॑सु। क्षे॒त्र॒ऽजे॒षे। म॒घ॒ऽव॒न्। श्वित्र्य॑म्। गाम् ॥ ज्योक्। चि॒त्। अत्र॑। त॒स्थि॒ऽवांसः॑। अ॒क्र॒न्। श॒त्रु॒ऽय॒ताम्। अध॑रा। वेद॑ना। अ॒कः॒रित्य॑कः ॥१५॥

बोध्यमिति यावत्। गाम्, धर्मम्। [यदरक्षस्तत्]। क्षेत्रजेषे, मुक्तिरूपक्षेत्रविजयायैव, मुक्तिप्राप्त्यर्थमेव, न तु क्षुद्रविषयलाभार्थम् ॥ किं च, अत्र, त्वयि। [ये], पुरुषाः। तस्थिवांसः, ज्ञाननिष्ठायुक्ताः। [ते] चित्, तेऽपि। ज्योग्दीप्तिवचनोऽयं निपातः, * 'ज्योगामयावी(वि)' इति यथा,-ज्योक् अक्रन्, निजं रूपं विमुक्त्या देदीप्यमानमकुर्वन्, ये त्वां तत्त्वतो जानन्ति ते मुक्ताः सन्तो दीप्तस्वरूपा भवन्ति-इति (भावः) ॥

किं सर्वेऽपि? 'न' इत्युच्यते-शत्रूयताम्, अयोग्यानाम्। वेदना, वेदनानि । अधरा, अधराणि, फलादप भ्रष्टान्येव । अकः, अकरोत् ॥ इन्द्रपक्षे तु-दशद्युर्नृप एव वृषभः, शमोपेतत्वाच्छमः, क्षेत्रं तु भूमण्डलम् । शिष्टं समम् ॥ अत्र 'तुग्र्यासु' इत्यादेः प्रक्रिया तु-दीर्घकालस्तुग्रः, तत्र भवार्थे 'तुग्राद्धन्' इति घन्प्रत्ययः, तस्ये यादेशे 'यस्येति च' इत्यलोपे रूपम्, ('तुग्रियासु' इति शाखान्तरे, 'तुग्र्यासु' इति बह्वृचाः,) तत्र विशेष्याकाङ्क्षायां स्त्रीलिङ्गप्रयोगाद्योग्यतया च संततिलाभः । क्षीयन्तेऽत्रेति क्षेत्रम्, 'क्षि क्षये' इत्यतो वा 'क्षि निवासगत्योः' इत्यतो वा ष्ट्रन्प्रत्ययो गुणश्चेति 'क्षेत्रम्' इति रूपम्, मुक्त्याख्यावस्था, 'जि जये', 'तुमर्थे सेसेनसे-'इति सेप्रत्ययः,(गुणः,) षत्वम्, 'क्षेत्रस्य जेषे' इति षष्ठीसमासः। 'श्वित्र्यम्' इत्यत्र श्वा वायुः ($\frac{३।१४}{३५४}$), तेनेता श्विता, शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्, सा च सा रमणाद्रा च श्वित्रा, उपपदान्तलोपः, तस्यापत्यार्थे घः । 'अक्रन्' इति करोतेः शविकरणस्य लङि च्छान्दसं रूपम् । 'अकः' इति करोतेः लङि शब्विकरणस्य रूपम् ॥ १९ ॥ इति तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥ त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ॥ ३३ ॥ अथ 'त्रिश्चिन्नो-' ($\frac{३४।१}{३९९}$) इति द्वादशर्चं वर्गद्वयात्मकमाश्विनं चतुस्त्रिंशं सूक्तम् ॥ (तत्र नव मीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ, शिष्टा जगत्यः ॥)-[हे] नवेदसा, नवेदसौ, सर्वतोऽधिकज्ञानौ, न विद्यतेऽन्यो (वेदाः) ॥१४१॥

वेदिता याभ्यामिति विग्रहः, नञ्पूर्वाद्विदेः असुन्, 'नभ्राण्नपान्नवेदा-' इति नलोपाभावः। अश्विना, अश्विनौ । अद्य '[आरभ्यैव च]' इति शेषः । त्रिः चित्, त्रिरपि, दिवा निशायां संध्ययोश्च, सर्वदेति यावत् । [युवाम्] । नः, अस्माकम् । [एव] भवतम्, सर्वतोऽप्यस्मासु कृपां कुरुतम् ॥ कथंभूतौ ? [ययोः] वाम्, युवयोः । [तु]। यामः, यात्यनेनेति व्युत्पत्त्या मार्गः । विभुः, व्यापी, अशेषदेशेषु गतेः । रातिः उत, दानं च । { विभुः }, विभु, अशेषदा

(३९९) त्रिश्चिन्नो अ॒द्या भ॑वतं नवेदसा वि॒भुर्वां॒ याम॑ उ॒त रा॒तिर॑श्विना ॥ युवोर्हि य॒न्त्रं हि॒म्येव॒ वास॑सोऽभ्याय॒ंसेन्या॑ भवतं मनी॒षिभिः॑ ॥ १ ॥ (प०) त्रिः । चि॒त् । नः॒ । अ॒द्य । भ॒व॒तम् । न॒वे॒द॒सा । वि॒ऽभुः । वा॒म् । याम॑ः । उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्वि॒ना ॥ यु॒वोः । हि । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॑व । वास॑सः । अ॒भि॒ऽआ॒य॒ंसेन्या॑ । भ॒व॒तम् । म॒नी॒षिऽभिः॑ ॥ १ ॥

तृत्वात्-इति भावः ॥ किं च, युवोः, युवयोः । यन्त्रम्, यम्यते नियम्यतेऽनेनेति यन्त्रं नियमनम् । वाससः । हिम्येव, तन्तुविक्षेपणी तुरी यथा-इत्यर्थः, किमुक्तं भवति ? तुरी यथा वाससोऽतिप्रयत्नेन विना निष्पादिका तद्वदयत्नेन सर्वबुद्धिप्रेरकौ । [युवाम्]। मनीषिभिः, ज्ञानिभिः, देवैः सह । [एव]। अभ्यायंसेन्या, अस्मान्प्रत्यागन्तुं सेनायुक्तौ । भवतम् । हि ॥ अभिपूर्वादयतेः घञ्प्रत्ययेऽभ्यायोऽभ्यागमनम्, (सेन्या) सेन्यौ सेनायुक्तौ, सेनाशब्दात् 'युक्तः'

इत्यर्थे यत्, अवर्णलोपः, अभ्यायायाभ्यागमनाय स्वसेनायुक्तौ–इति शब्दावयवार्थः, 'अभ्यायं–' इति च्छान्दसो नुम् ॥ १ ॥ [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । भवदीये–मधुवाहने रथे, मधु सोमं प्रत्यूह्येते भवन्तौ येन तस्मिन्रथे । त्रयः पवयः, वज्रखड्गशररूपत्रीण्यायुधानि, वज्रसाहचर्यात्खड्गशरयोरपि पवित्वं ज्ञेयम्। त्रयः।–स्कम्भासः, स्कम्भाः, स्तम्भाः, कुन्तादयस्त्रयो वेणवः । [च]। स्कभितासः, स्कम्भिताः, स्तम्भिताः, स्थापिताः सन्ति। ते–विश्वे इत्, सर्व एव । सोमस्य । वेनाम्, 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इत्यतो नप्रत्ययः, खादनं च पानम्, पानक्रियां वा

(४००) त्र॒यः॑प॒वयो॑मधु॒वाह॑ने॒रथे॒सोम॑स्यवे॒नाम॑नु॒विश्व॒इद्वि॑दुः ॥ त्र॒यः॑स्क॒म्भास॑ः स्कभि॒तास॑आ॒रभे॒त्रिर्नक्तं॑या॒थ त्रिर्व॑श्विना॒दिवा॑ ॥ २ ॥ (प०) त्र॒यः॑ । प॒वयः॑ । म॒धु॒ऽवाह॑ने । रथे॑ । सोम॑स्य । वे॒नाम् । अनु॑ । विश्वे॑ । इत् । वि॒दुः॥ त्र॒यः॑ । स्क॒म्भास॑ः । स्क॒भि॒तास॑ः । आ॒ऽरभे॑ । त्रिः । नक्त॑म् । या॒थः । त्रिः । ऊँइति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । दिवा॑ ॥२॥

रसं वा । अनु विदुः, पव्यादिशब्दितवज्रादीनां चेतनाधिष्ठितत्वात् 'विदुः' इति युज्यते ॥ एवंभूतेन रथेन युवाम्–आरभे, संपदादित्वाद्भावे क्विप्, प्राणिनां यज्ञादिकर्मारम्भार्थम्, कर्माणि कारयितुमिति यावत्, यद्वा–कृतकर्मणां स्वर्गादिलोकप्राप्त्यारम्भार्थम् । नक्तम्, निशायाम् । (त्रिः ।) दिवा [च] (त्रिः) । { अनु } याथः, अनुगच्छथः । (उ) ॥ बहिःष्ठविष्णुरूपविषये तु–[हे] (अश्विना,) अश्विनौ । भवदीये–मधुवाहने, सुखकरवाहनरूपे । (रथे,)

अधिदेवरथे । त्रयः पवयः, 'चक्रम्, गदा, शरः' इति त्रीण्यायुधानि । त्रयः स्कम्भासः, त्रयो वेणवः, प्रसिद्धाः । (शिष्टं समम्) ॥ अध्यात्मं तु–मधुवाहने, मधु मोक्षं प्रत्युह्यत इति मोक्षसाधने । रथे, भक्तदेहाख्ये । त्रयः पवयः, त्रयो वेदाः । त्रयः स्कम्भासः, प्राणानां पञ्चत्वे प्राधान्यात्त्रयः प्राणाः–इत्यर्थः । सोमस्य वेनाम्, मनसो गतिम् । अन्यत्समानम् ॥२॥[हे] (अश्विना,) अश्विनौ । समाने, सुखदुःखवता लक्षणेन वैचित्र्यहीने, केवलं सुखभाजने ।– अहन्, अह्नि,

(४०१) स॒मा॒नेअह॒न्त्रिर॑वद्यगोहना॒त्रिर॒द्ययज्ञं॑मधु॑नामिमिक्षतम् ॥ त्रिर्वाज॑वती॒रिषो॑अश्विनायु॒वंदो॒षाअ॒स्मभ्यं॑मु॒षस॑श्चपिन्वतम् ॥ ३ ॥ (प०) स॒मा॒ने । अहन् । त्रिः । अ॒व॒द्य॒ऽगो॒ह॒ना । त्रिः । अ॒द्य । य॒ज्ञम् । मधु॑ना । मि॒मि॒क्ष॒तम् ॥ त्रिः । वाज॑ऽवतीः । इष॑ः । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । दो॒षाः । अ॒स्मभ्य॑म् । उ॒षस॑ः । च॒ । पि॒न्व॒त॒म् ॥ ३ ॥

विमुक्तिकाल इति यावत् ।– त्रिः, सर्वदा ।– (अवद्यगोहना,) अवद्यगोहनौ, दोषाच्छादकौ, अखिलदोषनाशकौ ।– [युवाम्] ।– प्रसिद्धाश्विपक्षे समाने अहन्, यज्ञे । (त्रिः । अवद्यगोहना,) अखिलक्रियादोषनाशकौ–इति व्याख्येयम् । अद्य । [स्वभक्तानाम्], युवयोर्भक्तानाम्, अस्माकम् । यज्ञम् । त्रिः, त्रिवारम् । मधुना, मधुत्वहेतुना हस्तेन ।– मिमिक्षतम्, स्पृशतम्, हस्तस्पर्शेन । शोधयतम् ॥ किं च, युवम्, युवाम् । अस्मभ्यम् । दोषाः, रात्रौ ।

उषसः च, उषसि च, ततः परस्मिन्दिने च, अहोरात्रम् । त्रिः,सर्वदा । [एव] । वाजवतीः, युद्धजिताः । इषः, अन्नानि, मोक्षगतानि सुखानि वा,-तान्यपि ह्याध्यात्मिकयुद्धलब्धानि । पिन्वतम्, पिधातुर्दर्शने वर्तते, श्नुविकरणं शब्विकरणं चेति द्विविकरणम्, लोट्, अलं क्षरतम्-इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [हे] अश्विनौ, अश्विना । [युवां यत्] । वर्तिः, सर्वलोकेषु वर्तनम् । न केवलं सामान्यम्, किं तु-[यच्च] । (त्रिः,) त्रिकालगम् । [तत्प्रति] । यातम्, याथः, अतीतानागतवर्तमानं सर्वप्राणिनां कर्म प्रवर्तयितुं सर्वत्र संनिहितौ स्थः, तत्सर्वं युवयोरेवेति यावत् ॥ किं च, अनुव्रते, भक्ते । जने, विषये

(४०२) त्रिर्वर्तिर्यातंत्रिरनुव्रतेजनेत्रिःसुप्राव्येत्रेधेवशिक्षतम् ॥ त्रिर्नान्द्यंवहतमश्विनायुवंत्रिःपृक्षोअस्मेअक्षरेवपिन्वतम् ॥ ४ ॥ (प०) त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ॥ त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मेइति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥

। त्रिः, सर्वदा । { शिक्षतम् }, शिक्षयथः ॥ सुप्राव्ये, सुष्ठु रक्ष्ये, सुभक्ते विषय इति यावत् । कथंभूते ? 'त्रेधेव, कालानुगते, कालत्रयभाविनि 'कालसंबन्धिनिमित्तमेव त्रैविध्यम्, न तु वस्तुतः' इतीवशब्दः । त्रिः, सर्वदा । (शिक्षतम्,) सुशिक्षतम्, अतिशयेन शिक्षयथः ॥ एवंभूतौ-(युवम्,) युवाम् । अस्मे, अस्मभ्यम्, नस्तु । त्रिः, सदा । नान्द्यम्, नन्दतीति नन्दः, तस्य भावं च सुखम् । वहतम्, प्रापयतम् ॥ पृक्षः, पुष्टिम् । [च] । त्रिः, त्रिकालगाम् । नित्यम् । पि ॥१४३॥

न्वतम्, क्षरतम् । अक्षरेव, अक्षराणीव, वेदवर्णवदेव, यथा वैदिका मन्त्राः सर्वमभिमतं ददति, तथैव ॥-इति ॥४॥ [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । (युवम्,) युवाम् । नः, अस्मभ्यम् । त्रिः, नित्यम् । रयिम्, वित्तम् । वहतम्, प्रापयतम् ॥ देवताता, देवततिम् । [च] । त्रिः, नित्यम् । { वहतम् }, देवाः सदा यथास्मत्पूजास्वीकारायागच्छेयुस्तथा कुरुतम् ॥ उत, अन्यच्च । धियः, बुद्धीः, शुद्धां धियम् । [च] । त्रिः, नित्यम् । [एव] । अवतम्, रक्षतम् ॥ सुभग

(४०३) त्रिर्नोरयिंवहतमश्विनायुवंत्रिर्देवतातात्रिरुतावतंधियः ॥ त्रिःसौभगत्वंत्रिरुतश्रवांसिनस्त्रिष्ठंवांसूरेदुहितारुहद्रथम् ॥ ५ ॥ (प०) त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवतम् । धियः ॥ त्रिः । सौभगऽत्वम् । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थम् । वाम् । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

एव सौभगः, स्वार्थिकोऽण्, तस्य भावः-सौभगत्वम्, सौभाग्यम् । { नः }, अस्मभ्यम् । त्रिः, सदा । [एव] { अवतम् } ॥ श्रवांसि उत, कीर्तिं च । नः । त्रिः, सदा । [एव] { अवतम् } ॥ कथंभूतौ ? सूरे, (सूरस्य,) सूर्यस्य । दुहिता, पुत्री, उषाः । त्रिष्ठम्, कालत्रये भवम् । वाम् रथम्, युष्मदीयं रथम् । आ रुहत् । तादृशौ-इत्यर्थः ॥ अध्यात्मं तु- वाम्, भगवतोर्युवयोः । [प्रसादात्] । (सूरे,) सूरेः, विदुषो गुरोः । दुहिता, बुद्धिः । (त्रि

छम्,) त्रिकाले भवम् । रथम् आरुहत्, भक्तदेहे ज्ञानोदयोऽभवत् ॥–इति ॥ ५ ॥ [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । अद्भ्यः, सुखाय । (उ,) एव । नः, अस्मभ्यम् । त्रिः, सर्वेष्वपि कालेषु । दिव्यानि, दिवि भवानि । भेषजा, भेषजानि । { दत्तम् } ॥ त्रिः । पार्थिवानि, पृथिव्यां भवानि । [च] दत्तम् ॥ तथा, त्रिः '[आन्तरिक्षाणि च[दत्तम्]' इति शेषः ॥ न केवलं सुखसाधनानि भेषजानि, किं तु–(शुभ+पती=)शुभस्पती, पारस्करादित्वात्सुट्,

(४०४) त्रिर्नोअश्विनादिव्यानिभेषजात्रिःपार्थिवानित्रिरुदत्तमद्भ्यः ॥ ओमानंशंयोर्ममकायसूनवेत्रिधातुशर्म वहतंशुभस्पती ॥ ६ ॥ ४ ॥ (प०) त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊँइति । दत्तम् । अत्ऽभ्यः ॥ ओमानम् । शम्ऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिऽधातु । शर्म । वहतम् । (३१७/१९) शुभः । पतीइति ॥ ६ ॥ ४ ॥

(अध्यापकास्तु–' शुभः । पती इति' इति पदद्वयं वदन्ति) (३१७/१९) । [युवाम्] । शंयोः, 'कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः' इति मत्वर्थे युस्, भेषजजनितैहिकसुखवतः, चतुर्थ्यर्थे षष्ठीयम् । सूनवे, युष्मत्पुत्राय ।–ममकाय, स्वल्पाय मह्यम्, अस्मदश्चतुर्थ्यां ममादेशश्च च्छान्दसः, अल्पार्थे चाकच् ।–यद्वा–युष्मत्पुत्राय–सूनवे, मह्यम् । ममकाय, मामकाय, मदीयाय–इत्यर्थः, अणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः । ओमानम्, 'ओता मानेषु–' (ऋ० भा०) इत्युक्तप्रकारेणानुभवगो

चरम् । त्रिधातु,त्रिकालेषु धीयत इति नित्यम् । शर्म, सुखम्, मुक्तिगतम्, वहतम्, प्रापयतम्, दत्तम् ॥६॥ इति चतुर्थो वर्गः ॥४॥ पञ्चमो वर्गो भाष्यकृता शिष्यबुद्धिशिक्षार्थं न व्याख्यातः–इति संप्रदायविदः, टीकाकृता तु व्याख्यातः ॥– [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । दिवेदिवे । त्रिः, कालत्रये । [युवाम्] नः, अस्माकम् । यजता, याज्यौ, यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । '[भवतम्]' इति शेषः ॥ [यौ] । त्रिधातु, त्रिकालम्, ' सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशि

(४०५) त्रिर्नोअश्विनायजतादिवेदिवेपरित्रिधातुपृथिवीमशायतम् ॥ तिस्रोनासत्यारथ्यापरावतआत्मेववातः स्वसराणिगच्छतम् ॥ ७ ॥ (प०) ० (३४१६/४०४) । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवीम् । अशायतम् ॥ तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

भ्यस्तुन् ' इत्युणादिसूत्रेण दधातेः तुन्प्रत्ययः, धत्त इति धातुः कालः । पृथिवीम् । परि अशायतम्, स्थापितवन्तौ स्थः । [हे] (नासत्या,) नासत्यौ । परावतः, दूरतः । [अपि] '[आगन्तुम्]' इति शेषः । तिस्रः, लोकत्रयसंबन्धिन्यः । रथ्या, रथ्याः, रथमार्गाः । युवयोः सुगमाः सन्ति तस्मात्–(आत्मेव वातः,) जगतोऽन्तरात्मा वात इव । स्वसराणि, सर्वेषु दिनेषु । गच्छतम्, आगच्छतम् ॥ ७ ॥ [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । [यु

मन्त्रार्थ- वाम्]। (त्रिः)। सिन्धुभिः, नदीभिः। सप्तमातृभिः [च सह]। ' वेद्युत्तरा- ' इत्याद्युक्ताः-तिस्रः पृथिवीः मञ्जरी.
अ.१अ.३ [प्रत्यागच्छतम्]॥ यतो युवां प्रति-त्रयः, सवनत्रयसंबन्धिनः। आहावाः, आह्वानानि। [क्रियन्ते]॥ यथा- व० ५
त्रेधा। हविः कृतम्, हविश्च कृतम्॥ दिवः [अपि] उपरि। प्रवा, प्रकृष्टगतिमन्तौ, ' वा गतिगन्धनयोः '
॥ १३ ॥ (४०६) त्रिरश्विनासिन्धुभिःसप्तमातृभिस्त्रयआहावास्त्रेधाहविष्कृतम् ॥ तिस्रःपृथिवीरुपरिप्रवादिवोनाकंरक्षेथेद्युभिरक्तुभिर्हितम् ॥ ८ ॥ (प०) त्रिः। अश्विना। सिन्धुऽभिः। सप्तमातृऽभिः। त्रयः। आऽहावाः। त्रेधा। हविः। कृतम्॥ तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकम्। रक्षेथेइति। द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। हितम्॥ ८ ॥

(४०७) क१त्रीचक्रात्रिवृतोरथस्यक१त्रयोवन्धुरोयेसनीळाः ॥ कदायोगोवाजिनोरासभस्ययेनयज्ञंनासत्योपयाथः ॥ ९ ॥ (प०) क्व। त्री। चक्रा। त्रिऽवृतः। रथस्य। क्व। त्रयः। वन्धुरः। ये। सऽनीळाः॥ कदा। योगः। वाजिनः। रासभस्य। येन। यज्ञम्। नासत्या। उपऽयाथः॥ ९ ॥

विच्॥ [द्यौ च]। नाकम्, स्वर्गम्। द्युभिः, दिनैः, दिनेषु। अक्तुभिः, रात्रिभिः, रात्रिषु। [च]। हितम्, यथा भवति ॥१४५॥
तथा। रक्षेथे, रक्षथः॥ ८॥ [हे] (नासत्या,) नासत्यौ। युवयोः-त्रिवृतः, त्रींल्लोकाँन्वृणोतीति त्रिवृत्, तस्य।

रथस्य। त्री, त्रीणि। चक्रा, चक्राणि। क, दर्शनोत्कण्ठयैवं पृच्छति॥ [तस्य च] (रथस्य)। वन्धुरः, बन्धुरः, बन्धुराः, उन्नतानताः। त्रयः [प्रदेशाः] क॥ कथंभूताः? ये। सनीळाः, सनीडाः॥ [तस्मिन्रथे] रासभस्य वाजिनः योगः कदा [नु भविष्यति]॥ कथंभूते? येन, रथेन। अस्मदीयम्-यज्ञम् उपयाथः॥ ९ ॥ [हे] (नासत्या,) नासत्यौ। आ गच्छतम्॥ युवां प्रत्यस्माभिः- हविः हूयते॥ किं च, मधुपेभिः, सोमपैः।

(४०८) आनासत्यागच्छतंहूयतेहविर्मध्वःपिबतंमधुपेभिरासभिः॥ युवोर्हिपूर्वंसवितोषसोरथमृतायचित्रंघृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥ (प०) आ। नासत्या। गच्छतम्। हूयते। हविः। मध्वः। पिबतम्। मधुऽपेभिः। आसऽभिः॥ युवोः। हि। पूर्वम्। सविता। उषसः। रथम्। ऋताय। चित्रम्। घृतऽवन्तम्। इष्यति ॥१०॥

आसभिः, आस्यैः। मध्वः, मधु, सोमम्। पिबतम्॥-उषसोऽपि वक्ष्यमाणत्वात् 'आसभिः' इति बहुवचनम्॥ युवोः, युवयोः। चित्रम्, अद्भुतम्। घृतवन्तम्, दीप्तिमन्तम्। रथम्। 'सविता, उषसः' इति व्यत्ययेन, सवितुः सुतोषाः। ऋताय, यज्ञाय, यज्ञं गन्तुम्। पूर्वम्, प्रथमतः। [एव]। इष्यति, गच्छति। हि॥-तया सहागच्छतम्-इति भावः

॥ १० ॥ [हे] (नासत्या,) नासत्यौ । (अश्विना, अश्विनौ ।) त्रिभिः ।–एकादशैः, एकादशानां वर्गैः, त्रयस्त्रिंशद्भिः । देवेभिः, देवैः सह । इह, यज्ञे । (मधुपेयम्, पेयं मधु,) पेयं पातव्यं मधु सोमं प्रति । आ यातम् ॥ आगत्य च–आयुः [अस्मभ्यम्]। प्रतारिष्टम्, प्रयच्छतम् ॥ अस्मदीयानि–रपांसि, पापानि । निः मृक्षतम्, शोधयतम्

(४०९) आनासत्यात्रिभिरेकादशैरिहदेवेभिर्यातंमधुपेयमश्विना ॥ प्रायुस्तारिष्टंनीरपांसिमृक्षतंसेधतंद्वेषोभवतंसचाभुवा ॥ ११ ॥ (प०) आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् । अश्विना ॥ प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाऽभुवा ॥११॥

(४१०) आनोअश्विनात्रिवृतारथेनार्वाञ्चंरयिंवहतंसुवीरम् ॥ शृण्वन्तावामवसेजोहवीमिवृधेचनोभवतंवाजसातौ ॥१२॥५॥३४॥ (प०) आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुऽवीरम् ॥ शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजऽसातौ ॥१२॥५॥३४॥

॥ द्वेषः, द्विषः । सेधतम्, प्रतिषेधतम् ॥ सचाभुवा, सहभुवा सह भवत इति सहभुवौ, अस्माकं सखायौ। भवतम् ॥११॥ [हे] (अश्विना,) अश्विनौ । नः, अस्मभ्यम् । [दातुम्] सुवीरम् रयिम् त्रिवृता रथेन ($\frac{३४१२}{४०७}$) अर्वाञ्चम्, स्वर्गादवागिति यावत् ।(आ) वहतम् ॥ किं च, (शृण्वन्ता,) शृण्वन्तौ, उक्तमवधारयन्तौ । वाम्, युवाम् ।[अहम्]। अवसे, रक्षायै । जोहवीमि, आह्वयामि ॥ तस्मात्–वाजसातौ, युद्धे । नः । ({अवसे},) रक्षायै । वृधे, वृद्धौ । च भवतम् ॥ १२ ॥ इति पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥ चतुस्त्रिंशं सूक्तम् ॥ ३४ ॥ अथ 'ह्वयाम्यग्निम्–' ($\frac{३५१}{४११}$) इत्येकादशर्चं वर्गद्वयात्मकं पञ्चत्रिंशं सूक्तम् ॥ तत्र–आद्या लिङ्गोक्तदैवतपादा, शिष्टाः सावित्र्यः ॥(आद्या नवमी च

(४११) ह्वयाम्यग्निंप्रथमंस्वस्तयेह्वयामिमित्रावरुणाविहावसे ॥ ह्वयामिरात्रींजगतोनिवेशनींह्वयामिदेवंसवितारमूतये ॥ १ ॥ (प०) ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ॥ ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निऽवेशनीम् । ह्वयामि । देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

जगत्यौ, शिष्टास्त्रिष्टुभः॥)-[अहम्]। स्वस्तये, संततसौख्याय। प्रथमम्। वैश्वानराख्यम्–अग्निम्, । ह्वयामि, आह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ [च] । अवसे, रक्षणाय । इह, यज्ञे । ह्वयामि ॥ जगतः । निवेशनीम्, निविशन्तेऽत्रेत्याश्रयभूताम्। रात्रीम्, राति ददातीष्टमिति रात्रीनामकं विष्णुम्, रात्रिदेवतां च, रातेः त्रिप्प्रत्ययः। ह्वयामि ॥ सवितारम् देवम् । [च]। ऊतये, रक्षायै। ह्वयामि ॥–इत्यर्थः ॥ अग्न्यादिपदानि प्राक् १($\frac{११३}{१}$), २($\frac{२१७}{१६}$), ३($\frac{२२१५}{२१३}$), ४($\frac{३१९}{१}$) विष्णौ निरुक्ता

मन्त्रार्थ- नि॥१॥ देवः सविता। कृष्णेन रजसा, शार्वरेण तमसा, तन्निवर्तकतयेति यावत्। आ वर्तमानः, प्रवर्तमानः। अमृतम्, मञ्जरी.
अ.१अ.३ देवजातम्। मर्त्यम्, नृजातम्। –च। –उपलक्षणमेतत् –अन्यानपि प्राणिनः। निवेशयन्, निशासु प्रस्वापयन्। हि- व० ६
॥ १५ ॥ रण्ययेन, हिरण्मयेन। रथेन भुवनानि पश्यन् आ याति ॥–इति ॥ यद्वा–सविता देवः, रविगो जनार्दनः। 'कृष्णेन रजसा आ वर्तमानः' इत्यादि पूर्ववत्॥ रविगत्वं विनापि–(सविता देवः,) जगत्प्रसविता विष्णुः। कृष्णे

(४१२) आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यंच ॥ हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥२॥ (प०) आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्। अमृतम्। मर्त्यम्। च॥ हिरण्ययेन। सविता। रथेन। आ। देवः। याति। भुवनानि। पश्यन् ॥ २ ॥

न रजसा, अविद्याख्येन हृत्तमसा, तन्निवर्तकतया। आ वर्तमानः,। अमृतम्, मुक्तवर्गम्। मर्त्यम्, संसारिजातम्। च। निवेशयन्, लये स्वात्मनि निवेशयन्, वासयन्। हिरण्ययेन। –स्वीयेन–रथेन। –भक्तानां शुद्धेन शरीरेण वा ॥१४७॥
भुवनानि पश्यन् आ याति इति ॥२॥ '(आ) याति' ($\frac{३५।२}{४१२}$) इत्युक्तानुवादेन विशेषणान्यत्र ($\frac{३५।३}{४१३}$) उच्यन्ते–

देवः { सविता }। प्रवता, प्रवणेन, क्वचिन्नीचैः प्रदेशैः। { आ } याति, ॥ –क्वचित्– उद्वता, उन्नतेन, उच्चैः प्रदेशैः। { आ } याति, क्रियासातत्ये लट्, नित्यमायाति–इत्यर्थः ॥ किं च, यजतः, ($\frac{३४।७}{४०५}$) याज्यः, यागविषय इति यावत्। शुभ्राभ्याम्, रूपेण रमणीयाभ्याम्–इत्यर्थः, रमेः डः, उपपदाकारलोपः, शुभौ च तौ (रौ च) रमणीयौ

(४१३) यातिदेवःप्रवतायात्युद्वतायातिशुभ्राभ्यांयजतोहरिभ्याम् ॥ आदेवोयातिसवितापरावतोऽपविश्वादुरिताबाधमानः ॥ ३ ॥ (प०) याति। देवः। प्रऽवता। याति। उत्ऽवता। याति। शुभ्राभ्याम्। यजतः। हरिऽभ्याम् ॥ आ। देवः। याति। सविता। पराऽवतः। अप। विश्वा। दुःऽइता। बाधमानः ॥ ३ ॥
(४१४) अभीवृतंकृशनैर्विश्वरूपंहिरण्यशम्यंयजतोबृहन्तम् ॥ आस्थाद्रथंसविताचित्रभानुःकृष्णारजांसितविषींदधानः ॥ ४ ॥ (प०) अभिऽवृतम्। कृशनैः। विश्वऽरूपम्। हिरण्यऽशम्यम्। यजतः। बृहन्तम् ॥ आ। अस्थात्। रथम्। सविता। चित्रऽभानुः। कृष्णा। रजांसि। तविषीम्। दधानः ॥ ४ ॥
यौ च–इति विग्रहः। हरिभ्याम्, अश्वाभ्याम्। [युक्तेन रथेन] { आ } याति ॥ सवितुः सप्ताश्वत्वेऽप्यग्रगामिणोर्हरिद्वर्णयोः प्राधान्याद्द्विवचनम् ॥ अपि च, सविता देवः। प्राणिनाम्–विश्वा, विश्वानि। (दुरिता,) दुरितानि। अप बाधमानः। परावतः, दूरतः। आ याति ॥ इति ॥ ३ ॥ यजतः, ($\frac{३४।७}{४०५}$) याज्यः। चित्रभानुः

मन्त्रार्थ- (३।४/२२)। (सविता ।) (कृष्णा,) कृष्णानि ।-रजांसि, तमांसि । -तविषीम्, तेजः ।-[च]। -दधानः, मञ्जरी.
अ.१अ.३ तयोर्नि(तन्नि)यन्ता-इत्यर्थः ।-यद्वा ' (कृष्णा,) कृष्णम्, (रजांसि,) रजः, (तविषीम्,) तविषी' इति त व० ६
॥ १६ ॥ मोगुणरजोगुणसत्त्वगुणा उच्यन्ते, नियन्तृतया तान्-दधानः, वृत्त्यपेक्षया ' रजांसि ' इति बहुवचनम् । कृशनैः, सुवर्णैः, तन्नामसु (वै० नि० १।२) पाठात् । अभिवृतम्, आच्छादितम् । विश्वरूपम्, विचित्रम् । हिरण्यशम्यम्, हिरण्मययुगकीलोपेतम् । बृहन्तम् रथम् । आ अस्थात्, अधिष्ठितवान्, स्वार्थे लुङ् ॥ ४ ॥ श्यामत्वात्-

(४१५) विजनाञ्छ्यावाःशितिपादोअख्यन्रथंहिरण्यप्रउगंवहन्तः ॥ शश्वद्विशःसवितुर्दैव्यस्योपस्थेविश्वाभुवनानितस्थुः ॥ ५ ॥ (प०) वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः ॥ शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः । शितिपादः, नीलपादः । हिरण्यप्रउगम्, हिरण्योपनिबद्धरथावयवसंधिम् । (रथम्) जनान् [प्रति] वहन्तः । सामर्थ्यात् ' तुरगाः ' इत्यन्वेति, तस्य-{ सवितुः } [तुरगाः]। शश्वत्, सर्वदा । विशः, प्रजाः, जगदिति यावत् । वि अख्यन्, अपश्यन्, पश्यन्ति, ' यस्याश्वा अपि सर्वदर्शिनः, किम्वसौ ? ' इति भावः ॥ ॥१४८॥
किं च, (विश्वा,) विश्वानि । भुवनानि, जगदिति यावत् । दैव्यस्य, देवप्रियतया देवसंबन्धित्वाद्दैव्यनाम्नः । सवितुः, हरेः । उपस्थे, समीपे ।-तस्थुः, समीपस्थं वर्तते, कथम् ? सर्वगत्वात्तस्य, ' यच्च किंचिज्जगत्सर्वम्-' (महाना० उ० ११।६) इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥-इति ॥ ५ ॥ तिस्रः । द्यावः, प्रत्यक्षानुमानागमजन्याः प्रमाः, द्युत्यर्थाद्दीव्यतेः भावे (ड्यो) डयुप्रत्यये ' (द्यौः) द्युः ' इति रूपसिद्धेः । यमस्य, यच्छति नियमयति विश्वमिति यच्छतेः पचाद्यच्, तस्य विश्वनियन्तुः । सवितुः । 'उपस्था, (उपस्थाः,) समीपे वर्तिन्यः ' इत्यावृत्तिविपरिणामाभ्यां योज्यम् ॥-तथा, द्वौ, जडाजडवर्गौ । ({ उपस्था }), उपस्थौ, समीपस्थौ । [एव]॥-भुवने, भुवनविषये । एका,

(४१६) तिस्रोद्यावःसवितुर्द्वाउपस्थाँएकायमस्यभुवनेविराषाट् ॥ आणिंनरथ्यममृताधितस्थुरिहब्रवीतुयउतच्चिकेतत् ॥ ६ ॥६॥ (प०) तिस्रः । द्यावः । सवितुः। द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट्॥ आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः। ॐइति । तत् । चिकेतत् ॥६॥६॥

अद्वितीया । विराषाट्, श्रीः । { यमस्य सवितुः उपस्था } ॥-द्युत्रयादेः सवित्रुपस्थत्वम्-' सवितृनियम्यत्वं सवितृनियामकत्वं च ' इत्येवं संबन्धाभिप्रायेणोपस्थितत्वोक्तिः-इति ज्ञेयम् ॥ न केवलमजडपदोक्तसंसारिणामाश्रयः, किंतु-रथ्यम् आणिम् न, रथसंबन्धिवस्तुजातं रथकीलमाश्रित्य यथास्ति । [एवम्]। (अमृता,) अमृतानि, अब्जेशपूर्वाण्यशेषमुक्तभूतानि । अधि तस्थुः, आश्रितानि । ' [सवितारम्], हरिम् ' इति प्रकरणाल्लभ्यते ॥ ' उक्तं

सर्वं मिथ्या किं स्यात् ?' इत्यत उक्तम् 'इह-' इत्यादि-यः उ, य एव । तत्, प्रागुक्तं हरेः सर्वाश्रयत्वं प्रमेयम् । चिकेतत्, 'कित ज्ञाने' इत्यतो लेट्, अडागमः, छान्दसं द्विर्वचनम्, अभ्यासस्य चुत्वम्, अभिपश्येत्, कुर्याद्वा । '[अन्यथा]' इति शेषः । [सः] । इह, मम पुरतः । ब्रवीतु, बाधकाभावादुक्तं न मृषा-इति भावः ॥-यद्वा-तत्, सवितुः स्वरूपम्, मयैतावज्ज्ञातम् । यः उ, यस्तु । यथावदतिशयेन-चिकेतत्, अभिपश्येत् । [सः] । इह, अस्मासु, अस्मदर्थे । अस्मदविज्ञातं तत्स्वरूपम्-ब्रवीतु ॥-यद्वा-(यः उ,) य एव, विष्णुः । तत्, एतद्विश्वम् ।

(४१७) विसुपर्णोअन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपाअसुरःसुनीथः ॥ क्वेदानींसूर्यःकश्चिकेतकतमांद्यांरश्मिरस्या ततान ॥ ७ ॥ (प०) वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः ॥ क्व । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान ॥ ७ ॥

चिकेतत्, चकार । [सः] । इह, नः प्रति । स्वस्वरूपम्-ब्रवीतु ॥-इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥ सुपर्णः, स्वतिशयेन पर उत्कृष्टो णः सुखं यस्य सः । गभीरवेपाः, गम्भीरवेगः, वेपशब्दो वेगपर्यायः । असुरः, असौ प्राणे (रः) रतिरस्येत्यसुरः, रमेर्भावे डः । सुनीथः, नीथो नीतिः, शोभननीतिः । [च] । [सविता], भगवा न्विष्णुः । अन्तरिक्षाणि, स्वान्तरीक्ष्याणि, 'ईक्ष दर्शने' कर्मण्यकारो ह्रस्वता च । वि अख्यत्, अपश्यत् ॥ एवं ॥१४९॥

भूतः-सूर्यः इदानीम् । क, कुत्र । [तिष्ठति] ॥ अस्य रश्मि । कतमाम् द्याम्, कतमस्मिन्नन्तरिक्षे प्रदेशे । आ ततान, व्याप्तः । [इति] । कः चिकेत, को ददर्श ? न कोऽपि ॥ सूर्यस्य तद्रश्मेश्च सर्वैः प्रत्यक्षतोऽवगमेऽपी श्वरतद्रश्मीनपेक्ष्य 'क ?' इत्याक्षेपः-इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ [यः] । 'पृथिव्याः, प्रसिद्धपृथिव्याः । अष्टौ । ककुभः, प्राच्याद्याः, तदवच्छिन्नाः प्रदेशाः ।' इत्येकोऽर्थः, 'पृथुत्वात्-पृथिव्याः, प्रकृतेः । अष्टौ । ककुभः, दिशः, प्रदेशाः (महदाद्याः) ।' इत्यपरः, तान् । त्री धन्व, त्रीणि धन्वानि, ऊर्ध्वमध्याधरभेदेन त्रिविधानि धन्वानि सुखरहिता

(४१८) अष्टौव्यख्यत्ककुभःपृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून् ॥ हिरण्याक्षःसवितादेवआगाद्दधद्रत्नादा शुषेवार्याणि ॥ ८ ॥ (प०) अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

नि, धन्वन्शब्दस्य निरुदकदेशवाचितया तेन सुखराहित्यलक्षणात् । युज्यते श्लिष्यते स्वगतैरिति योजनं तमः-योज ना, योजनानि, तमांसि । सप्त सिन्धून् [च], सप्त समुद्रांश्च । वि अख्यत्, अपश्यत्, चक्षिङः ख्याञादेशो लुङ् । [सः] । हिरण्याक्षः । नृसिंहरूपी-सविता देवः । आ अगात्, अस्मानागच्छतु, लोडर्थे लुङ् ॥ कथम् ? दाशुषे,

मन्त्रार्थ- यजमानाय । दातुम्-वार्याणि, वरणीयानि । रत्ना, रत्नानि । दधत्, 'ददत्' इति वा ॥ ८ ॥ हिरण्यपाणिः, मञ्जरी.
अ.१अ.३ हिरण्यात्मकं पात्रं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः, रत्नादिना संपूर्णं हिरण्यपात्रं पाणौ दधानो वर्तत इति हिरण्यपाणिरु
च्यते, हिरण्यवर्णदेहत्वाद्वा हिरण्यवर्णौ पाणी यस्येति हिरण्यपाणिः । विचर्षणिः, वि विविधाश्चर्षणयः प्रजा यस्य स व० ७
॥ १८ ॥ विचर्षणिरिति वा, चर्षणिभ्यो विशिष्टो विचर्षणिरिति वा,-'कुगतिप्रादयः' इति प्रादिसमासः । सविता । उभे द्या

(४१९) हिरण्यपाणिःसविताविचर्षणिरुभेद्यावापृथिवीअन्तरीयते ॥ अपामीवांबाधतेवेतिसूर्यमभिकृष्णेनरजसाद्यामृणोति ॥ ९ ॥ (प०) हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभेइति । द्यावापृथिवीइति । अन्तः । ईयते ॥ अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥९॥

वापृथिवी, उभयोर्द्यावापृथिव्योः । अन्तः, मध्ये ।-ईयते, प्रतीयते, अन्तरान्तरेणयोग इवान्तर्योगेऽपि वा द्वितीया वक्तव्या ॥ किं च, अमीवाम्, प्राणिनां पापम् । अप बाधते ॥ सूर्यम्, प्रसिद्धं सूर्यम् । वेति, 'वी गतिव्याप्तिप्रजन
कान्त्यसनखादनेषु' इति धातोः, एति-इत्यर्थः ॥ कृष्णेन रजसा, शार्वरेण तमसा । द्याम्, अन्तरिक्षम् । (अभि) ॥१५०॥
ऋणोति, धातूनामनेकार्थत्वात्-संपूरयति-इत्यर्थः ॥ ९ ॥ [यः] देवः । रक्षसः, रक्षांसि । यातुधानान् [च],

अवान्तरजातिभेदात्पृथगुक्तिः । अपसेधन्, निराकुर्वन् । प्रतिदोषम्, सर्वासु रात्रिषु, अत्र दोषाशब्देन दुतपक्रमोपसंहाररूपसंध्याकालग्रहः । गृणानः, गायत्र्यादिमन्त्रैः स्तूयमानः । अस्थात्, स्थितः ॥ हिरण्यहस्तः, प्राग्वत् $(\frac{३५१९}{४१९})$। असुरः, असुषु रतः । सुनीथः, सुनीतियुक्तः । सुमृळीकः, अधिकं रक्षकः । स्ववान्, स्वतन्त्रः । अर्वाङ्, नीचान्,

(४२०) हिरण्यहस्तोअसुरःसुनीथःसुमृळीकःस्ववाँयात्वर्वाङ् ॥ अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्देवःप्रतिदोषंगृणानः ॥ १० ॥ (प०) हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ॥ अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधनान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

(४२१) येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोऽरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे ॥ तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव ॥ ११ ॥ ७ ॥३५॥ ७॥ (प०) ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अन्तरिक्षे॥ तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः।सुऽगेभिः।रक्ष । च । नः। अधि । च । ब्रूहि । देव ।११।७।३५।७।

अस्मान्प्रति । यातु ॥-इति ॥ १० ॥ [हे] सवितः देव । ते, प्रसिद्धाः, देवयानाः । पूर्वे भवाः पूर्व्याः, (त एव-पूर्व्यासः) । ये च अन्तरिक्षे, अमुत्र लोके । '[साध्याः]' इति शेषः । पुनः कीदृशाः ? अरेणवः, रेणुशब्देन रजो लक्ष्यते, रजश्च-रागो वा रजोगुणो वा, तद्रहितपुरुषप्राप्यत्वसंबन्धात् 'अरेणवः' इत्युक्ताः । सुकृताः, निवृत्त

कर्मप्राप्याः । पन्थाः, पन्थानः । तेभिः, तैः । सुगेभिः, (सुगैः,) सुगमैः, कण्टकादिहीनैः । पथिभिः, तान्प्रदाये ति यावत् । अद्य । नः, अस्मान् । रक्ष च [संसारात्] ॥ [अथो], अन्यच्च । ({ नः } अधि च,) अस्मान धिकाँश्च ।-ब्रूहि, त्वद्वचनमात्रेणाधिका भविष्यामः ॥ पथां बहुत्वं चावान्तरत्वेन-इति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ इति सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥ पञ्चत्रिंशं सूक्तम् ॥ ३५ ॥ सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥ अथ 'प्र वो यह्वम्-' ($\frac{३६।१}{४२२}$) इत्यारभ्य 'त्व मग्ने-' (ऋ० म० १।४५।१) इत्यतः प्राक्तनस्य दशोत्तरर्क्शतस्य कण्व ऋषिः, तस्य शतर्चित्वप्रसिद्धिरप्यधिकानां

(४२२) प्रवोयह्वंपुरूणांविशांदेवयतीनाम् ॥ अग्निंसूक्तेभिर्वचोभिरीमहेयंसीमिदन्यईळते ॥ १ ॥

(प०)प्र । वः । यह्वम् । पुरूणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् ॥ अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्यः । ईळते ॥ १ ॥

कालान्तरे दृष्टत्वायुक्ता । छन्दस्तु यथायथं ध्येयम् ॥ (तत्र)- 'प्र वो यह्वम्-' ($\frac{३६।१}{४२२}$) इत्यादि-विंशत्यृचं वर्ग चतुष्टयात्मकमाग्नेयं प्रागाथं षट्त्रिंशं सूक्तम्, 'ऊर्ध्व ऊ षु-' ($\frac{३६।१३}{४३४}$), ($\frac{३६।१४}{४३५}$) इति द्वे यौप्यौ (यूपदेव ताके)-इत्येके (अनुक्रमणिकाकाराः) ॥ (प्रगाथोऽत्र बार्हतः, बार्हतो नाम-अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः, सतो बृहती नाम-पङ्क्तिविशेषश्छन्दः, पङ्क्तिच्छन्दोदेवता तूकैव ($\frac{२९।१}{३२२}$), बृहतीछन्दोदेवतास्तु 'श्रीर्ब्रह्माणी भारती गरुड ॥१५१॥

स्तारा' इति पञ्च ॥)-[हे प्रजाः], ज्ञानकर्माधिकृताः । देवयतीनाम्, देवज्ञानाद्देवानां यजनाद्वा देवयत्यस्तासाम्, द्वितीयान्तस्य देवशब्दस्य 'इण् गतौ' इत्यतः शत्रन्तात्स्त्रियां ङीपि कृते सिद्धेन यतीशब्देन श्रितादिषु गमिगाम्यादी नामुपसंख्यानात्समासः, गतिश्च-ज्ञानं यजनं च । पुरूणाम्, बहूनाम् । विशाम्, प्रजानाम् । वः, युष्माकम् । यह्वम्, यहुम्, छन्दस्यमि पूर्वरूपमकृत्वा यणादेश एव कृतः, पुत्रम् । अग्निम्, हुताशनं विष्णुं वा । [वयम्] । सूक्तेभिः, सम्यक्प्रयुक्तैः । वचोभिः । (प्र) ईमहे,' ईङ् याच्ञायाम्' इत्यपि (वै० नि० ३।१९) धातुपाठात् ॥ कथंभूतम् ?

(४२३) जनासोअग्निंदधिरेसहोवृधंहविष्मन्तोविधेमते ॥ सत्वंनोअद्यसुमनाइहाविताभवावाजेषुसंत्य ॥२॥

(प०) जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ॥ सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

अन्ये [च], सन्तो जनाः । यम् । सीम् इत्, सम्यगेव । ईळते, स्तुवन्ति ॥ अत्राग्नेर्विष्णोश्च बहून्प्रति पुत्रत्वम्-बहुभिराधेयत्वं ज्ञेयत्वं च क्रमाज्ज्ञेयम् ॥ १ ॥ [यम्] । सहोवृधम्, सहसा वायुना (वृधम्) एधितम्, 'वृधु व र्धने' इत्यतः कर्मणि क्विप्, विष्णुपक्षे-सहसो वायोः (वृधम्) वृद्धिकरम्, सहस्शब्दात्कर्मण्युपपदेऽन्तर्णीतण्यर्थात्क्वि प्, अर्थद्वये-इगुपधलक्षणः कप्रत्ययो वा । अग्निम् [त्वाम्] । जनासः, सज्जनाः । दधिरे, धारयन्ति । [वयं च

तस्य] ते हविष्मन्तः [सन्तः] । विधेम, कर्म कुर्मः ॥ [हे] सत्य, सम्यक्त, सम्पूर्वात्तनोतेर्ड्यः, धार्याग्नेस्त द्रुतस्य विष्णोश्च संततत्वं प्रसिद्धमेव । (सः,) एवमस्माभिः पूजितः । सुमनाः त्वम् । इह, लोके । अद्य । वाजेषु, अन्नेषु । नः, अस्माकम् । अविता, रक्षकः । भव ॥–इति ॥ २ ॥ [हे अग्ने

(४२४) प्रत्वांदूतंवृंणीमहेहोतांरंविश्ववेंदसम् ॥ महस्तेंसतोविचंरन्त्यर्चयोंदिविस्पृंशन्तिभानवंः ॥ ३ ॥

(प०) प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतांरम् । विश्वऽवेंदसम् ॥ महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवंः ॥ ३ ॥

(४२५) देवासस्त्वावरुंणोमित्रोअर्यमासंदूतंप्रत्नमिन्धते ॥ विश्वंसोअंग्नेजयतित्वयाधनंयस्तेंददाशमर्त्यः ॥ ४ ॥

(प०) देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते ॥ विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

वयम्] दूतम् (१२।१/१११) । होतारम् (१।१/१) । विश्ववेदसम् (१२।१/१११) । (त्वा,) त्वाम् । (प्र) वृणीमहे ॥ [यस्य] । (महः,) महतः । सतः ते । अर्चयः, अर्चिषः । वि चरन्ति । भानवः [च], रश्मयश्च । दिवि, दिवम् । स्पृशन्ति ॥ ३ ॥ [हे] अग्ने 'वरुणः, मित्रः, अर्यमा' इत्यादयः । (देवासः,) देवाः । दूतम् ॥१५२॥

(१२।१/१११) । प्रत्नम्, प्रततं पुरातनं वा, प्रपूर्वात्तनोतेः अकारः, उपधालोपश्च, (' नश्च पुराणे प्रात्' इति त्नब्वा) । (त्वा,) त्वाम् । सम् इन्धते, संदीपयन्ति ॥ किं च, यः मर्त्यः । ते, तुभ्यम् । ददाश, 'दाशृ दाने' ददौ । सः । त्वया, प्रसन्नेन सता । विश्वम्, संपूर्णम् । धनम् । जयति, प्राप्नोति ॥ ४ ॥ [हे] अग्ने । मन्द्रः, महामखः, मन्दन्तेऽनेन देवा इति मन्दो मखः, (करणे घञ्,) नुमागमः, 'सोऽस्यास्ति' इत्यर्थे 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः' इत्यत्र योगविभागाद्रप्र

(४२६) मन्द्रोहोतागृहपंतिरग्नेंदूतोविशामंसि ॥ त्वेविश्वासंगतानिव्रताध्रुवायानिंदेवाअकृण्वत ॥ ५ ॥ ८ ॥

(प०) मन्द्रः । होता । गृहऽपंतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ॥ त्वेइति । विश्वा । समऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥ ८ ॥

त्ययः, उपपदान्तलोपः, भूमार्थे मतुप्, महामखः' इत्यर्थलाभः । [त्वम्] । विशाम्, प्रजानाम् । होता (१।१/१) । गृहपतिः (१२।६/११६) । दूतः (१२।१/१११) । [च] असि ॥ किं च, देवाः यानि । ध्रुवा, ध्रुवाणि, अव्यभिचरितानि । व्रता, व्रतानि, कर्माणि । अकृण्वत, अकुर्वत, कृञः श्नुविकरणत्वं छान्दसम् । [तानि] । (विश्वा,) विश्वानि,

मन्त्रार्थ- सर्वाणि । त्वे, त्वयि ।- संगतानि, त्वद्विषयाणि । [एव] ॥-इति ॥५॥ इत्यष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥ [हे] यविष्ठ्य, मञ्जरी.
अ.१अ.३ यविष्ठेषु स्थितत्वेन हेतुना 'यविष्ठ्य' इत्युक्त विष्णो, यविष्ठशब्दाद्भवार्थे 'भवे छन्दसि' इति यत्प्रत्ययः, 'यस्येति च' इत्य व० ९
॥ २१ ॥ कारलोपः, (प्रसिद्धाग्निपक्षे-) ब्रह्माद्यपेक्षयात्यन्तनिकृष्टत्वात् 'यविष्ठ्य' इत्युक्तम्। अग्ने विश्वम् हविः । सुभगे, महैश्व र्ये । त्वे इत्, त्वय्येव । आ, सम्यक् । हूयते '[अस्माभिः]' इति शेषः॥ सः, एवमस्माभिर्दत्तहविः । सुमनाः

(४२७) त्वेइद॒ग्ने सु॒भगे॑ यविष्ठ्य॒ विश्व॒मा हू॑यते ह॒विः ॥ स त्वं नो॑ अ॒द्य सु॒मना॑ उ॒ताप॒रं यक्षि॑ दे॒वान्त्सु॒वीर्या॑ ॥ ६ ॥
(प०) त्वे इति॑ । इत् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽभगे॑ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । विश्व॑म् । आ । हू॒य॒ते॒ । ह॒विः ॥ ० $(\frac{३६।२}{४२३})$ । उ॒त । अ॒प॒रम् । यक्षि॑ । दे॒वान् । सु॒ऽवीर्या॑ ॥ ६ ॥

त्वम् अद्य । नः, अस्मदर्थे । सुवीर्या, सुवीर्यात्कारणात्, पञ्चम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्-' इत्यादिनाकारादेशः । देवान्। यक्षि, यजसि, यजेः लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि (षत्वम्,) कत्वम्, षत्वं च ॥ अपरम् उत, आगामिन्य पि काले । '[यज]' इति शेषः ॥ सुवीर्यकार्यं ह्येतत्-यदेकस्यैवानेकान्देवान्प्रति युगपदनेकदत्तहविःप्रापणम् ॥ ६ ॥ ॥१५३॥

[हे अग्ने] । मनुषः, सन्तो मनुष्याः । स्वराजम् । तम्, उक्तगुणम् । अग्निम् [त्वाम्] । (घ) ईम्, एव । इ त्था, निर्विकारतया, सर्वदेति यावत् । नमस्विनः, नमस्यन्तः । उप आसते, प्राप्नुवन्ति ॥ प्राप्य च-होत्राभिः, (वाग्भिः) । सम् इन्धते, दीप्ता विद्वांसो भवन्ति ॥ ततस्त्वत्प्रसादेन-स्त्रिधः अति तितिर्वांसः [हि], कोऽर्थः ? इ
(४२८) तं घे॑मि॒त्था न॑म॒स्विन॒ उप॑ स्व॒राज॑मासते ॥ होत्रा॑भिर॒ग्निं मनु॑षः॒ समि॑न्धते तिति॒र्वांसो॒ अति॒ स्रिधः॑ ॥ ७ ॥
(प०) तम् । घ॒ । ई॒म् । इ॒त्था । न॒म॒स्विनः॑ । उप॑ । स्व॒ऽराज॑म् । आ॒स॒ते॒ ॥ होत्रा॑भिः । अ॒ग्निम् । मनु॑षः । सम् । इ॒न्ध॒ते॒ । ति॒ति॒र्वांसः॑ । अति॑ । स्रिधः॑ ॥ ७ ॥
(४२९) घ्नन्तो॑ वृ॒त्रम॑तर॒न्रोद॑सी अ॒प उ॒रु क्षया॑य चक्रिरे ॥ भुव॒त्कण्वे॒ वृषा॑ द्यु॒म्न्याहु॑तः॒ क्रन्द॒दश्वो॒ गवि॑ष्टिषु ॥ ८ ॥
(प०) घ्नन्तः॑ । वृ॒त्रम् । अ॒त॒र॒न् । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒पः । उ॒रु । क्षया॑य । च॒क्रि॒रे॒ ॥ भुव॑त् । कण्वे॑ । वृषा॑ । द्यु॒म्नी । आऽहु॑तः । क्रन्द॑त् । अश्वः॑ । गोऽइ॑ष्टिषु ॥ ८ ॥

हैव जन्मनि तीर्णदुःखा जीवन्मुक्ता जाता हि ॥-इति ॥ ७ ॥ ([हे अग्ने] ।) [ये], उत्तमाः पुरुषाः । अपः, कर्मा णि, उपलक्षणमेतत्-मनःप्रभृति च । उरु क्षयाय, य उरुः पूर्णस्त्वमेव क्षय आश्रयस्तस्मै, त्वद्विषयाण्येवेति यावत्, 'क्षि निवासगत्योः' भावेऽच्प्रत्ययः । चक्रिरे, चक्रुः । [ते] । वृत्रम्, अज्ञानाख्यं तमः । घ्नन्तः । रोदसी, द्यावापृथि

मन्त्रार्थ- व्यौ, तद्गताञ्जनान् । अतरन्, अत्यशेरत ॥ [सः], एवं स्वाराधकानतिशयितान्कुर्वन् । वृषा, श्रेष्ठः । द्युम्नी, द्युम्नं मञ्जरी.
अ. १अ.३ द्युतिः, तद्वान्भगवान्विष्णुः । (क्रन्दत् अश्वः,) क्रन्ददश्वस्वरूप एव, सर्वदा वेदानुच्चारयन्हयग्रीवरूपः । गविष्टिषु, व० ९
गोर्ज्ञानस्य गवां वेदगिरां वेष्टिष्वन्वेषणेषु प्रार्थनेषु मया कृतेषु । कण्वे, मुनौ मयि । आहुतः, स्थितः । भुवत्, अभव
॥ २२ ॥ त्, ज्ञानादिसंपत्त्यर्थम्–इति भावः ॥ ८ ॥ [हे] मियेध्य (३६।१ / ३९०) । प्रशस्त, स्तुत । अग्ने । [यः], त्वम् । देव

(४३०) संसीदस्वमहाँअसिशोचस्वदेववीतमः ॥ विधूममग्नेअरुषंमियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम् ॥ ९ ॥
(प०) सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ॥ वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

वीतमः, ' वी गतौ–', ततः क्विप्, गतिश्च–ज्ञानम्, अतिशयेन वीर्वीतमः, देवेषु (वीतमः) ज्ञानवत्तमः । असि ।
अन्यैश्च गुणैः–महान् { असि }। [सः], त्वम् । [इह], यज्ञे । सम् सीदस्व, संनिहितो भव ॥ शोचस्व, दी ॥१५४॥
प्यस्व, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ॥ (अग्निपक्षे–) दर्शतम्, दृष्टिगोचरम्, दृशेः अतच्प्रत्ययः । अरुषम्, रुषो रोषः,
तद्धीनम्, निर्दोषमिति यावत्, तेन–आज्याद्युद्भूतशुभगन्धवत्त्वलाभः, शुभगन्धवन्तम् । (धूमम् । विष्णुपक्षे–) धूनोति

संसारमिति धूमः, ' धूञ् कम्पने ' (' ताच्छील्ये मः ' (म० व्या० सू०) इति) मप्रत्ययः, (तम्–धूमम्,) संसारनिवर्तकम् । अरुषम्, रुषो रोषः, ' घञर्थे कविधानम्–' इति कप्रत्ययः, अरुषं निर्दोषम् । दर्शतम्, भावेऽतच्प्रत्ययः, त्वदपरोक्षज्ञानम् । (वि,) विशेषेण । सृज ॥–इति योजना ॥ ९ ॥ [हे] हव्यवाहन यम् । (यजिष्ठम्, व्यत्ययात्–) यविष्ठम्, कनीयांसम् । (त्वा,) त्वाम् । इह, लोके । देवासः, देवाः । मनवे, मनोरथे । दधुः, आ

(४३१) यंत्वादेवासोमनवेदधुरिहयजिष्ठंहव्यवाहन ॥ यंकण्वोमेध्यातिथिर्धनस्पृतंयंवृषायमुपस्तुतः ॥१०॥९॥
(प०) यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥ यम् । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

हितवन्तः । यम् [च] ({ त्वा },) त्वाम् । धनस्पृतम्, धनस्पृशम्, धनिकम् । कण्वः, कण्वपुत्रः । मेध्यातिथिः [च] । [दधौ], आहितवान् । यम् [च] । ({ त्वा },) त्वाम् । वृषा [दधौ] । यम् [च] । ({ त्वा },) त्वाम् । उपस्तुतः [दधौ] । ' सः ' इति पूर्वेण (३६।९ / ४३०) अन्वयः ॥–भाष्यकृदव्याख्यातेयम् (३६।१० / ४३१) ऋक्॥१०॥

इति नवमो वर्गः ॥ ९ ॥ यम् अग्निम् । कण्वः, पितापुत्रयोरभेदोपचारात्–कण्वस्य मे सुतः । मेध्यातिथिः । ऋतात्, यथार्थात्, वेदात्, ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी, सत्यां वेदवाचमनूच्य । अधि ईधे, दीपितवान् । तस्य, तस्मै, अग्नये । इषः, अन्नानि । प्र दीदियुः, अस्माभिरपि प्रदेयानि हि, ददातेः कर्मणि लिट्, धातोरित्त्वम्, युस्प्रत्ययश्छा

(४३२) यमग्निंमेध्यातिथिःकण्वईधऋतादधि ॥ तस्यप्रेषोदीदियुस्तमिमाऋचस्तमग्निंवर्धयामसि ॥ ११ ॥
(प०) यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ॥ तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

(४३३) रायस्पूर्धिस्वधावोऽस्तिहितेऽग्नेदेवेष्वाप्यम् ॥ त्वंवाजस्यश्रुत्यस्यराजसिसनोमृळमहाँअसि ॥ १२ ॥
(प०) रायः । पूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् ॥ त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

न्दसः ॥ किं च, तम् { अग्निम् } [प्रत्येव] इमाः [सर्वाः] ऋचः [प्रवर्तनीयाः] ॥ ततश्च–तम् अग्निम् [वयम्] । वर्धयामसि, वर्धयामः, तदीयपूर्णतां प्रकाशयाम(मः) ॥–इति ॥ ११ ॥ [हे] अग्ने । [यस्य] ते, तव । देवेषु । आप्यम्, प्राप्यम् । अस्ति (हि) । [यश्च], त्वम् । स्वधावः, सुखवर्धकः, सुखवाचिनि द्वितीयान्ते ॥१५५॥

स्वधाशब्द उपपदेऽन्तर्णीतण्यर्थाद्वर्धतेर्डः । [सः], त्वम् । [अस्माकम्] । रायः, वित्तानि । पूर्धि, पूरय, पूर्णानि कुरु ॥ [यश्च] त्वम् । श्रुत्यस्य, श्रुतिसंबन्धिनः । वाजस्य, अन्नस्य, यज्ञभागस्येति यावत् । राजसि, राजासि, यज्ञभागेन पूज्यत्वात् ' राजसि ' इत्युच्यते । सः, त्वम् । नः, अस्मान् । (मृळ,) मृळय, (मृडय,) सुखय, रक्ष वा (॥ [यश्च], त्वम् । महान् असि ($\frac{३६।९}{४३०}$) । ' सः, नः, मृळ ' इति पूर्वेणान्वयः) ॥ १२ ॥ [यः], त्वम् ।

(४३४) ऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्ठादेवोनसविता ॥ ऊर्ध्वोवाजस्यसनितायदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥
(प०) ऊर्ध्वः । ऊँइति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ॥ ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता ॥ यत् । अञ्जिऽभिः । वाघतऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

{ नः }, अस्मभ्यम् । वाजस्य, अन्नस्य ।–सनिता, सनयिता, ' षणु दाने ', अन्नदाता । तथा–ऊर्ध्वः, उत्थितः । उद्यमी । [सः], (त्वम्) । नः ऊतये, अस्मद्रक्षाकृते । सविता देवः न, सविता देवो यथा, विष्णुवत् । ऊर्ध्वः (सु) तिष्ठ, सूद्यतो भव (। उ) ॥–विष्णुपक्षे–स्वात्मदृष्टान्तः ॥ कुतः ? (यत्,) यस्मात् । वाघद्भिः, वदद्भिः,

द्विजैः, ऋत्विग्भिः । [युक्ता वयं त्वाम्] अञ्जिभिः, 'अन्जू सङ्गे', इकारप्रत्ययः, सङ्गैः, स्नेहैः, भक्तिभिः । विह्वयामहे, आह्वयामः । [तस्मात्] ॥–इति ॥ १३ ॥ (ऊर्ध्वः,) उद्यमी, उच्चगुणः । [अपि त्वम्]। नः, अस्मान् । केतुना, ज्ञानेन, ज्ञानं दत्त्वेति यावत् । अंहसः, पापात् । नि, नितराम् । पाहि ॥ तदर्थम्–विष्णुम् । अत्रिणम् ।–सम् दह, भस्मसात्कुरु ॥–स्वर्गापवर्गमानुषरूपमार्गत्रयहीनत्वादसुरोऽत्रिन्शब्दार्थः, अदन्त्यधिकमिति रक्षो

(४३५) ऊ॒र्ध्वो नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ नि के॒तुना॒ विश्वं॒ सम॒त्रिणं॑ दह ॥ कृ॒धी न॑ ऊ॒र्ध्वाञ्च॒रथा॑य जी॒वसे॑ वि॒दा दे॒वेषु॑ नो दुवः॑ ॥१४॥

(प०) ऊ॒र्ध्वः । नः॒ । पा॒हि॒ । अंह॑सः । नि । के॒तुना॑ । विश्व॑म् । सम् । अ॒त्रिण॑म् । द॒ह॒ ॥ कृ॒धि । नः॒ । ऊ॒र्ध्वान् । च॒रथा॑य । जी॒वसे॑ । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । नः॒ । दुवः॑ ॥ १४ ॥

वात्रिन्शब्दार्थः,–' अद भक्षणे ', अस्मादि(नि)न्प्रत्ययो रिगागमश्चत्वं च ॥ किं च, नः, अस्मान् । चरथाय, चरणाय, ' चर गतिभक्षणयोः ', भक्षणाय, भोगाय च, स्वलोकं त्वदीयलोकं प्रति चरणाय च । (जीवसे,) जीवनाय । [अपि]। ऊर्ध्वान्, उत्तमान् । कृधि, नित्यं कुरु, भोगादिविषयेऽस्मानुत्तमान्कुरु ॥–इति ॥ किंच, देवेषु, देवेभ्यः। दुवः ([च]), दोहनानि च, दुहेः डुप्रत्ययः[३।३।१] । नः, अस्मान् । विदाः, लेट्, सिप आडागमः, सदा लम्भय ॥ १४ ॥ ॥१५६॥

[हे] बृहद्भानो (२७।१२ / ३११)। यविष्ठ्य, प्राक् (३६।६ / ४२७) व्याख्यातमिदं पदम् । अग्ने । नः, अस्मान् । रक्षसः, राक्षसात् । पाहि ॥ अराव्णः, अरं छिद्रं दोषमन्यान् (आवाति) प्रापयतीत्यरावा पापपूरुषः, अरशब्दोपपदादाङ्पूर्वादन्तर्णीतण्यर्थाद्वातेः ड(नि)न्प्रत्ययः, तस्याराव्णः । धूर्तेः, धूर्तकृतेः, हिंसारूपाद्वचनात् । { नः } । पाहि, रक्ष ॥

(४३६) पा॒हि नो॑ अग्ने र॒क्षसः॑ पा॒हि धू॒र्तेररा॑व्णः ॥ पा॒हि रीष॑त उ॒त वा॒ जिघां॑सतो॒ बृह॑द्भानो॒ यवि॑ष्ठ्य ॥ १५ ॥ १० ॥

(प०) पा॒हि । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । र॒क्षस॑ः । पा॒हि । धू॒र्तेः । अरा॑व्णः ॥ पा॒हि । रिष॑तः । उ॒त । वा॒ । जिघां॑सतः । बृह॑द्भानो॒ इति॒ बृह॑त्ऽभानो । यवि॑ष्ठ्य ॥ १५ ॥ १० ॥

(४३७) घ॒नेव॒ विष्व॒ग्वि ज॒ह्यरा॑व्णस्तपु॑र्जम्भ॒ यो अ॑स्म॒ध्रुक् ॥ यो मर्त्यः॒ शिशी॑ते॒ अत्य॒क्तुभि॒र्मा नः॒ स रि॒पुरी॑शत ॥१६॥

(प०) घ॒नाऽइ॑व । विष्व॑क् । वि । ज॒हि॒ । अरा॑व्णः । तपुः॑ऽजम्भ । यः । अ॒स्म॒ऽध्रुक् ॥ यः । मर्त्यः॑ । शि॒शी॑ते । अति॑ । अ॒क्तुऽभिः॑ । मा । न॒ः । सः । रि॒पुः । ई॒श॒त ॥ १६ ॥

तथा– रिषतः, नश्यतः, नाशकात्, हिंसार्थत्वात्–दुष्टात् । पाहि ॥ उत वा, अन्यच्च । जिघांसतः, अस्मद्धननाय प्रवर्तमानात् । [च] { नः पाहि } ॥–इति ॥ १५ ॥ इति दशमो वर्गः ॥ १० ॥ यद्यस्मात्तपुषा तापेनैव जम्भति संहरतीति तपुर्जम्भस्तस्य संबुद्धिः–[हे] तपुर्जम्भ, अग्ने । [त्वम्] । अराव्णः, प्राक् (३६।१५ / ४३६) उक्तरीत्या पाप

पूरुषान् । विष्वक्, सर्वतः । वि जहि, नाशय ॥ कथम् ? (घनेव,) घनान्मेघानिव । '[वायुः]' इति शेषः ॥ यः [च]। अस्मध्रुक्, अस्मद्रोही । [तं च] { वि जहि} ॥ किं च, यः मर्त्यः । अति अक्तुभिः, अतिरतिक्रमणार्थः, अक्तुः सङ्गः, स्नेहाभावैः, स्नेहमात्रं परित्यज्येति यावत्, निःस्नेहैः पुरुषैः सह-इति वा । शिशीते, 'शो तनूकरणे' श्लुविकरणम्, धातोरीकारः, द्विर्वचनम्, सर्वदा तीक्ष्णो भवति, निशितः कुठार इव । सः । रिपुः, दुरा

(४३८) अग्निर्वन्नेसुवीर्यमग्निःकण्वायसौभगम ॥ अग्निःप्रावन्मित्रोतमेध्यातिथिमग्निःसाताउपस्तुतम् ॥१७॥
(प०) अग्निः । वन्ने । सुऽवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम ॥ अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

त्मा पापपूरुषः । नः, अस्माकम् । मा ईशत, ईशो मा भवतु, 'ईश ऐश्वर्ये', लङ्, अडागमाभावः, शप् ॥ १६ ॥ अग्निः, ईशः । { कण्वाय }, कण्वस्य, मम, माम् । सुवीर्यम् । वन्ने, (समभाजयत् ॥ किं च, अग्निः सौभगम् [च] कण्वाय { वन्ने }) ॥ किं च, अग्निः [एव] मेध्यातिथिम्, मे सुतं मेध्यातिथिम् । [च]। उत मित्रा, मे मित्राणि च । प्र आवत्, ररक्ष, अवतेः लङ् ॥ न केवलमेवं ममैवोपकारकः, किं तु-आग्निः [एव]। उपस्तुतम्, मु

निम् । [च]। सातौ, लाभविषये । { प्र आवत् }, ररक्ष ॥ १७ ॥ [वयम्]। 'तुर्वशम्, यदुम्, उग्रदेवम् [च]' इतीमाँस्तुर्वशादीन्राज्ञः । (अग्निना [सह]। परावतः, दूरतः । हवामहे, आह्वयामः ॥ अग्निः । 'नववास्त्वम्, बृहद्रथम्, तुर्वीतिम् [च]' इतीमान्नववास्त्वादीन्राज्ञः ।) दस्यवे, लक्षणया दस्युसंबन्धिने (वि)निग्रहाय, दस्युविनिग्रहविषये। सहः, बलम् । नयत्, अनयत्, अडभावश्छान्दसः, तान्दस्युवधौपयिकबलवतोऽकार्षीत् ॥-
(४३९) अग्निनातुर्वशंयदुंपरावतउग्रादेवंहवामहे ॥ अग्निर्नयन्नववास्त्वंबृहद्रथंतुर्वीतिंदस्यवेसहः ॥ १८ ॥
(प०) अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । पराऽवतः । उग्रऽदेवम् । हवामहे ॥ अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥
(४४०) नित्वामग्नेमनुर्दधेज्योतिर्जनायशश्वते ॥ दीदेथकण्वऋतजातउक्षितोयंनमस्यन्तिकृष्टयः ॥ १९ ॥
(प०) नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ॥ दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥
इति ॥ विष्णुपक्षे-तुरो वायुर्वशो यस्य स तुर्वशस्तं विष्णुम्, उपपदान्तलोपः, यदस्ति तत उच्चत्वहेतुना यदुनामकम् (विष्णुम्), असुरान्प्रत्युग्रो देवश्च (१।१/१)-इत्युग्र(देव)नामकं विष्णुम् । अग्निना, विष्णुप्रसादेन। [एव] हवामहे ॥ -इति ॥-शिष्टं स्पष्टम् ॥१८॥ [हे] अग्ने । मनुः, मनुष्यः सन् । [अहम्]। शश्वते, शाश्वताय। जनाय, मुक्तजनाय।

[अपि]। ज्योतिः, ज्ञानप्रदम्। त्वाम् [हृदि]। नि दधे, अहो! मदीयं धाष्टर्यम्, यदल्पोऽप्यहं तं त्वां द्रष्टुं चिन्तयामि –इति भावः॥ त्वदीयं च कृपालुत्वमाश्चर्यम्, कथम्? यम्, त्वाम्। कृष्टयः, सर्वाः प्रजाः। नमस्यन्ति। [यश्च], त्वम्। ऋत जातः, ऋतादर्थाव्यभिचारिणो वेदवाक्यादभिव्यज्यत इत्यृतजातः, प्रसिद्धाग्निपक्षे–ऋतात्परब्रह्मणो जातः–इत्यर्थो ज्ञेयः॥ उक्षितः, 'उक्ष सेचने' सिक्तः, संबद्धः, सर्वैः स्वगुणैर्युक्त इति यावत्। [सः], एवंगुणश्च त्वम्। कण्वे, मयि।

(४४१) त्वेषासोअग्नेरमवन्तोअर्चयोभीमासोनप्रतीतये ॥ रक्षस्विनःसदमिद्यातुमावतोविश्वंसमत्रिणंदह ॥ २० ॥ ११ ॥ ३६ ॥ (प०) त्वेषासः। अग्नेः। अमऽवन्तः। अर्चयः। भीमासः। न। प्रतिऽइतये॥ रक्षस्विनः। सदम्। इत्। यातुऽमावतः।० ($\frac{३६।१४}{४३५}$) ॥ २० ॥ ११ ॥ ३६ ॥

दीदेथ, सर्वदा दीप्यसे, 'दीपी दीप्तौ' इत्यस्य द्युत्यर्थस्य दीव्यतेः वा श्लुविकरणस्य धात्वन्तलोपे गुणे च रूपम्॥ १९॥ अग्नेः, प्रागुक्तगुणस्य हरेः। त्वेषासः, 'त्वेषाः' इत्युक्ताः शक्तयः। [च]। अर्चयः, रश्मयः। [च]। अमवन्तः, अमावन्तः, मा मर्यादा, अमेयाः। [एव]॥ भीमासः, भीमाः, भीकराः। [च]॥ कथम्? सदम् इत्, सर्वेषु ॥१५८॥

स्थानेषु। यातुमावतः, यातुर्यातना, तस्य मानुभवः, तद्वान्यातुमावान्, तस्य यातनानुभविनः। रक्षस्विनः, रक्षांस्यस्य सन्तीति राक्षसपक्षिणः पुरुषस्य। प्रतीतये, प्रतिगन्तुमभिमुखेन गन्तुम्। [अपि] न '[शक्यते]' इति शेषः॥ एवंभूतः–[त्वम्]। विश्वम्, समस्तम्। अत्रिणम्, प्राक् ($\frac{३६।१४}{४३५}$) उक्तार्थमिदं पदम्। सम् दह, 'दह भस्मीकरणे' संहर–इत्यर्थः॥ २०॥ इत्येकादशो वर्गः॥ ११॥ षट्त्रिंशं सूक्तम्॥ ३६॥ अथ 'क्रीळं वः–' ($\frac{३७।१}{४४२}$) इत्यादि–पञ्चदशर्चं वर्गत्रयात्मकं मारुतं गायत्रं सप्तत्रिंशं सूक्तम्॥ तत्र–आद्या(चतुर्थी पञ्चमीच)प्रधानमरुद्विषया, शेषाः

(४४२) क्रीळंवःशर्धोमारुतमनर्वाणंरथेशुभम् ॥ कण्वाअभिप्रगायत ॥ १ ॥
(प०) क्रीळम्। वः। शर्धः। मारुतम्। अनर्वाणम्। रथेऽशुभम्॥ कण्वाः। अभि। प्र। गायत ॥ १ ॥

साधारणाः॥–[हे] कण्वाः। क्रीळम्, क्रीडम्, क्रीडतेः पचाद्यच्, इगुपधलक्षणः कप्रत्ययो वा, क्रीडमानम्। शर्धः, सुखाढ्यम्, बलाढ्यमपि वा। अनर्वाणम्, अनिन्द्रियम्, इन्द्रियाभिमानिदेवताहीनम्, 'इन्द्रियाणि' हयानाहुर्–'(का०उ०१। ३४) इति श्रुतेः। यो रथे प्राणिनां देहे–'शरीरं रथमेव च॥' (का०उ०१।३।३) इति श्रुतेः–शुभः शोभावाँश्च तम् (–रथेशुभम्)। वः, युष्माकम्। '[स्वामिनम्]' इति शेषः। मारुतम् [च] ($\frac{१४।३}{१३७}$)। क्रीडाशीलत्वादिगुणैः

मन्त्रार्थ- क्रीडादिशब्दवाच्यं विष्णुम् (च)- अभि प्र गायत, स्तुवीत ॥ १ ॥ ये । स्वभानवः, अनागन्तुकतेजस्काः । 'पृषती मञ्जरी॰
अ.१अ.२ भिः, वाहनैः । [ऋष्टिभिः] वाशीभिः अञ्जिभिः [च], ऋष्ट्यादिनामकायुधविशेषैः । साकम् अजायन्त, आ व॰ १२
जन्मन एवायुधाद्युपेताः ॥ विष्णुपक्षे तु-स्वः स्वविषयो भानुः प्रकाशो ज्ञानं येषां ते- स्वभानवः । ये, भगवद्रूपविशेषाः,
॥ २७ ॥ बहुरूपत्वाद्बहुवचनम्, 'ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ-'(१।२।११) इत्युक्तन्यायात् । (पृषतीभिः ऋष्टिभिः वाशीभिः

(४४३) येपृ॑षतीभिर्ऋ॒ष्टिभिः॑सा॒कंवाशी॑भिर॒ञ्जिभिः॑ ॥ अजा॑यन्त॒स्वभा॑नवः ॥ २ ॥

(प०) ये । पृष॑तीभिः । ऋ॒ष्टिऽभिः॑ । सा॒कम् । वाशी॑भिः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ ॥ अजा॑यन्त । स्वऽभा॑नवः ॥ २ ॥

(४४४) इ॒हेव॑शृण्वएषा॒ंकशा॒हस्ते॑षु॒यद्वदा॑न् ॥ नियाम॑ञ्चि॒त्रमृ॑ञ्जते ॥ ३ ॥

(प०) इ॒हऽइ॑व । शृ॒ण्वे । ए॒षा॒म् । कशाः॑ । हस्ते॑षु । यत् । वदा॑न् ॥ नि । याम॑न् । चि॒त्रम् । ऋ॒ञ्ज॒ते ॥३॥

अञ्जिभिः, [च],) पृषत्यादिनामकवाहनायुधविशेषैः ।-उत्पद्यमानमरुत्सु व्यज्यन्त इति विष्णुरूपविशेषा अपि 'पृष
त्यादिभिः-(साकम्) अजायन्त' इति युज्यते, 'ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ' (१।३।१) इत्यत्राजस्यापि ॥१५९॥
व्यक्तिरूपजनेरुक्तत्वात्, मरुत्त्वलिङ्गानामपि 'ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो-'(१।१।३०) इत्युक्तन्यायेन तत्तदन्तर्यामिगत
त्वेनोपपत्तेः-इति ॥ अत्र (३७।२/४४३)यद्शब्दस्योत्तरत्र (३७।३/४४४) अन्वयः ॥ २ ॥ [ते], मरुतः । यत्, वचनम् । वदान्,

वदन्ति, 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यतः 'लेटोऽडाटौ' इत्याकारसंयोगान्तलोपयोः कृतयो रूपम् । [तत्] ।
(इहेव श्रृण्वे,) इहापि पृथिव्यां स्थितैरपि शृण्व इव श्रूयत इव, तैर्वर्णानामभिव्यक्तेरिव-इत्युक्तम्, तैः
कृता मेघनादाः श्रूयन्ते-इत्यर्थः ॥ ते कथं मेघनादाञ्ज(न)यन्ति ? इति-एषाम्, मरुताम् । हस्तेषु ।
मेघताडनार्थाः- कशाः [सन्ति] ॥ किं च, { एषाम् } । यामन्, याम्नि, यान्त्यस्मिन्नित्यतो मनिन्, मा
र्गे । चित्रम्, आश्चर्यम् । नि ऋञ्जते, अधिगम्यते, 'ऋञ्ज गतौ' ॥ मरुत्सु गच्छत्सु रेण्वादिसर्ववस्तूनां तैः

(४४५) प्रवः॒शर्धा॑यघृ॒ष्वये॑त्वे॒षद्यु॑म्नायशु॒ष्मिणे॑ ॥ दे॒वत्तं॒ब्रह्म॑गायत ॥ ४ ॥

(प०) प्र । वः॒ । शर्धा॑य । घृष्व॑ये । त्वे॒षऽद्यु॑म्नाय । शु॒ष्मिणे॑ ॥ दे॒वत्त॑म । ब्रह्म॑ । गा॒य॒त ॥ ४ ॥

सह गमनान्मार्गे चित्रता ज्ञेया ॥ विष्णुविवक्षायां तु- चित्रम् नानाविधम्, सर्वं जगत् । यामन्, मार्गे,
स्वीये स्वीये मार्गे । नि ऋञ्जते, न्यृज्यते, संप्रेर्यते-मरुद्गतेन रूपेण-इति योज्यम् (॥ शिष्टं स्पष्टम्) ॥ ३ ॥ [हे
कण्वाः] । वः, युष्माकम् । शर्धाय, बलाय, बलप्रदाय, सुखप्रदाय च । घृष्वये, घर्षतेः क्निन्, 'जागृविः' (३।१।३/३५९)
इति यथा, घर्षणेन शुद्धिर्लक्ष्यते, शोधकाय, शुद्धाय वा । त्वेषद्युम्नाय, सुप्रकाशज्ञानाय । शुष्मिणे, वीर्यवते, अति

बलाय च। '[प्रधानाय वायवे]' इति प्रकरणादितो लभ्यते। देवत्तम्, देवेषु ततम्, तनोतेः तप्रत्ययो डिच्च। ब्रह्म, ईश्वरम्। प्र गायत, प्रकर्षेण स्तुत, वाय्वर्थे विष्णुं स्तुत–इति, विष्णुगानेन वायुं प्रीणयत–इत्यर्थः ॥ विष्णुपक्षे तु–शर्धादिपदोदिताय विष्णवे। देवत्तम्, देवैरधीयमानत्वेन देवेषु ततम्। वेदाख्यम्। ब्रह्म। गायत–इति योज्यम् (॥ शिष्टं स्पष्टम्)॥ ४ ॥ आत्मानं प्रत्येवेदमुच्यते –[हे कण्व]। (यत्,) यः, असौ। रसस्य, सोमस्य। जम्भे,

(४४६) प्रशंसागोष्वघ्न्यंक्रीळंयच्छर्धोमारुतम ॥ जम्भेरसस्यवावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

(प०) प्र। शंस। गोषु। अघ्न्यम्। क्रीळम। यत्। शर्धः। मारुतम ॥ जम्भे। रसस्य। ववृधे ॥ ५ ॥१२ ॥

(४४७) कोवोवर्षिष्ठआनरोदिवश्चग्मश्चधूतयः ॥ यत्सीमन्तंनधूनुथ ॥ ६ ॥

(प०) कः। वः। वर्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः॥ यत्। सीम्। अन्तम्। न। धूनुथ॥६॥

तादर्थ्ये सप्तमी, भक्षणार्थम्। ववृधे, प्रकटो बभूव। ({ यत् } [च],) यश्च। शर्धः, सुखाढ्यः, बलाढ्यो वा। [तम्]। अहन्तव्यत्वतः कारणात्–अघ्न्यम्। वेदरूपासु–गोषु, वेदाभिमानि(नी)षु धेनुषु। क्रीळम्, क्रीळन्तम्, क्रीडन्तम्, ॥१६०॥
अर्थात्–वृषभरूपिणम्। मारुतम्, वायुम्।–प्र शंस, स्तुहि ॥–माभिः प्रमाणै रुतत्वेन (स्तुतत्वेन)–मारुतम्, विष्णुं वा। प्र शंस ॥–इत्यर्थः॥५॥ इति द्वादशो वर्गः॥१२॥ [हे] नरः, मरुतः। वः, युष्माकं मध्ये। कः, प्रधानवा

युः, 'को वायुरिति शब्दितः ॥' इत्युक्तेः। आ वर्ष्ठिषः, आ समन्तात् (उत्तमः,) अधिकवयोयुक्ततम इति यावत्, कालज्यैष्ठ्यस्य सर्वज्यैष्ठ्योपलक्षणत्वात्, एवंभूतस्वामिसंपत्त्या यूयमपि महान्तः–इति भावः॥ किं च,[यूयम्]। दिवः, स्वर्गस्य। च। ग्मः, पृथिव्याः। च। धूतयः, कम्पितारः। { च } ॥ कथम्? यत्, यस्मात्। [एतत्], अखिलं जगत्। अन्तम् न, अन्तं प्रतीव, प्रलयं कर्तुमिव। सीम्, सम्यक्। धूनुथ, कम्पयथ। [अतः] ॥–इति योजना ॥ विष्णुपक्षे तु–[हे] नरः, मरुद्गतविष्णुरूपविशेषाः। (वः,) युष्माकं सकाशात्। वर्षिष्ठः, उत्तमः। कः [भवेत्], न कोऽपि, त्वं यावान्वर्षिष्ठ

(४४८) निवोयामायमानुषोदध्रउग्रायमन्यवें। जिहींतपर्वतोगिरिः ॥ ७ ॥

(प०) नि। वः। यामाय। मानुषः। दध्रे। उग्राय। मन्यवें ॥ जिहींत। पर्वतः। गिरिः ॥ ७ ॥

स्तावान्वा त्वत्समो वेति यावत्, को भवेत्? न कोऽपि ॥ आङः 'आ धूतयः' इत्यन्वयः। शिष्टं प्राग्वत् ॥ ६ ॥ [हे मरुतः]। वः, युष्माकम्। यामाय, यान्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या मार्गाय। उग्राय। मन्यवे [च], कोपाय च। मानुषः। नि दध्रे, नीचैर्धृतः, भवन्मार्गे स्थातुं भवत्कोपस्याभिमुखीभवितुं चाल्पत्वान्मानुषः शक्तो न भवेत्–इत्यर्थः ॥ कथम्? पर्वतः, पर्ववान्, मत्वर्थे तप्, बहुवर्षावच्छेदयुक्तः, तेन–'अत्युच्चः' इत्यर्थो लभ्यते। एवंभूतोऽपि–गिरिः–वो मार्गे स्थितः। जिहीत, 'ओहाक् त्यागे' अत्यजत्।–[हि] '[मूलम्]' इति शेषः, उन्मूलोऽभवत्–इत्यर्थः ॥ ७ ॥

येषाम्, मरुताम्। अज्मेषु, ज्मा पृथिवी, तदसंबन्धिषु, अन्तरिक्षाश्रितेषु। यामेषु, मार्गेषु सत्सु, तैर्मार्गैर्मरुत्सु गच्छत्स्विति यावत्। पृथिवी, धरा। [अति] भिया। रेजते, कम्पते। क इव? (जुजुर्वानिव विश्पतिः,) जुजुर्वा जीर्णः, जीर्यतेः लिटि 'क्वसुश्च' इति क्वसौ द्विर्वचनोत्वादौ रूपम्, विश्पती राजेव, यथा दुर्बलो राजा परेभ्यो भीतः कम्पते, तथा॥-इति॥यद्शब्दस्याग्रे (३७१९/४५०) अन्वयः ॥८॥ [हे मरुतः] । एषाम्, उक्तगुणानां वः। जानम्, जननम्। स्थिरम् हि, स्थिरत्वेनोत्तमतां लक्षय

(४४९) येषामज्मेषुपृथिवीजुजुर्वाँइवविश्पतिः ॥ भियायामेषुरेजते ॥ ८ ॥

(प०) येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विश्पतिः ॥ भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

(४५०) स्थिरंहिजानमेषांवयोमातुर्निरेतवे ॥ यत्सीमनुद्विताशवः ॥ ९ ॥

(प०) स्थिरम् । हि । जानम्। एषाम् । वयः। मातुः । निःऽएतवे ॥ यत्। सीम् । अनु । द्विता । शवः॥९॥

ति-'उत्तमं हि' इति, वायोर्भारत्यां जातत्वेन विशिष्टमातापितृसंबन्धात् 'उत्तमं जन्म' इति हिशब्दार्थः ॥ किं च, [ते] मरुतः । निरेतवे, निर्गन्तुम्, निरुपसर्गपूर्वादिणः तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः, जन्मोत्तरक्षण एव सर्वलोकाटनायेति यावत् । मातुः, भारत्याः । '[प्रसादेन]' इति शेषः । वयः, वयोविशेषं यौवनम् । '[प्राप्ताः]' इति शेषः ॥-जन्मारभ्य ते यु

वानः प्रसिद्धाः ॥ किं च, यत्, यस्मात् । { एषाम् },मरुताम् । अनु, मातुः प्रसादमनु, हेतौ कर्मप्रवचनीयः, मातुः प्रसादेनैव । सीम्, सम्यक् । द्विता शवः, द्वितया द्वित्वेनोपेतम्, द्विविधमिति यावत्, शवः प्रसिद्धं प्रज्ञाबलं बाहुबलं च । [अस्ति] । '[तस्मात्]' इत्युत्तरत्र (३७।१०/४५१ साध्यनिर्देशो ज्ञेयः ॥ ९॥ गिरः, देव्या भारत्याः । सूनवः, पुत्राः, वाश्राः, 'वाशृ शब्दे' इत्यस्मात्ताच्छीलिको रक्प्रत्ययः, व्याख्यानशीलाः। त्ये, ते, मरुतः । अज्मेषु, (३७।८/४४९) अमार्गेषु, अन्तरिक्षाश्रितमार्गेषु । खेचरा एव भूत्वा-काष्ठाः, दिशः । उत् अत्नत, अततेः लङ्येतद्रूपम्, उदापिरे । (उ) ॥

(४५१) उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठाअज्मेष्वत्नत ॥ वाश्राअभिज्ञुयातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

(प०) उत् । ऊँइति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत ॥ वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे १०

किमर्थम्? यद्दिश उदत्नत (उ) तत्-अभिज्ञु, अभिपूर्वाज्जनेः उङ्प्रत्ययो भावे, 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' इत्युपधालोपः, अभिजन्म ।-'[अनुसृत्य]' इति शेषः, अभिजन्मानुसारेणेति यावत् । यातवे, यातुम्, प्राप्तुम् । '[गुणान्]' इति शेषः ॥ भारतीपुत्रा व्याख्यानसामर्थ्योपेताश्च, यदि नाम लोकोद्धरणाय न दिग्विजयं कुर्युः कथं तर्हि तदाभिजन्म सफलं स्यात्? कथं च गुणिनः स्युः? इति भावः । अत्र सामर्थ्यसद्भावरूपहेतुः पूर्वत्र (३७।९/४५०) उक्तः ॥ १० ॥

इति त्रयोदशो वर्गः ॥ १३ ॥ [मरुतः]। दीर्घम्, आयामवन्तम्। पृथुम्, विस्तारवन्तम्। अप्रधृष्यत्वात्-अमृध्रम्, मृधेः क्लेदनार्थात्कर्मणि रक्, तत्राक्लेद्यत्वेनाप्रधृष्यत्वमुपलक्ष्यते। मिहः, सेचकस्य, हरेः, 'मिह सेचने,' क्विप्। 'पद्भ्यां भूमिर्-' (ऋ० म० १०। ९०। १४) इति श्रुत्या पुत्रीभूतधराजन्यत्वात्पर्वतजातं 'नप्तृ' इत्युच्यते-(नपातम्,) नप्तारम्, पौत्रभूतम्। त्यम् चित्, तमपि, प्रसिद्धं मेर्वादिकमपि। यामभिः, यातेः भावे म

(४५२) त्यंचिद्घादीर्घंपृथुंमिहोनपातममृध्रम् ॥ प्रच्यावयन्तियामभिः ॥ ११ ॥

(प०) त्यम्। चित्। घ। दीर्घम्। पृथुम्। मिहः। नपातम्। अमृध्रम् ॥ प्र। च्यवयन्ति। यामऽभिः ११

(४५३) मरुतोयद्धवोबलंजनाँअचुच्यवीतन ॥ गिरीँरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

(प०) मरुतः। यत्। ह। वः। बलम्। जनान्। अचुच्यवीतन ॥ गिरीन्। अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

(निन्)प्रत्ययः, गमनैः। प्र च्या(च्य)वयन्ति, स्वस्थानाच्च्युतं कारयन्ति। घ, हि ॥ ११ ॥ [हे] मरुतः। यत्, यस्मात्। वः, युष्माकम्। बलम् ह, अखिलमपि बलमस्ति। ([तत्],)तस्मात्। [यूयम्] जनान् अचुच्यवीतन गिरीन् [च] अचुच्यवीतन, च्यवतेः ण्यन्तात्परस्य लुङो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेशः, स्वस्थानाच्च्युतानचीकरत, जनान्गिरीनपि स्वस्थानाच्च्यावयितुं शक्ताः स्थ-इति तात्पर्यान्न प्रमाणबाधः, द्विष्क्रि

याभिधानं सम्यक्छक्तिमत्त्वद्योतनाय ॥ १२ ॥ मरुतः। यत्, यदा। यान्ति [तदा]। एषाम्, मरुतां मध्ये। ({ कः चित् },) केचन। अध्वन्, अध्वनि, मार्गे। सम् ब्रुवते ह, शास्त्रविषयं संवादं कुर्वन्ति हि ॥-कः चित्, केचित्। आ, सम्यक्। शृणोति ह, शृण्वन्ति हि, सदा शास्त्राभ्यासतत्पराः-इति भावः ॥ १३ ॥ [हे मरुतो यूयम्]।

(४५४) यद्धयान्तिमरुतःसंहब्रुवतेऽध्वन्ना ॥ शृणोतिकश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

(प०) यत्। ह। यान्ति। मरुतः। सम्। ह। ब्रुवते। अध्वन्। आ ॥ शृणोति। कः। चित्। एषाम्॥१३॥

(४५५) प्रयातशीभमाशुभिःसन्तिकण्वेषुवोदुवः ॥ तत्रोषुमादयाध्वै ॥ १४ ॥

(प०) प्र। यात। शीभम्। आशुऽभिः। सन्ति। कण्वेषु। वः। दुवः॥ तत्रोइति। सु। मादयाध्वै ॥१४॥

(४५६) अस्तिहिष्मामदायवःस्मसिष्मावयमेषाम् ॥ विश्वंचिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥३७॥ (प०) अस्ति। हि। स्म। मदाय। वः। स्मसि। स्म। वयम्। एषाम् ॥ विश्वम्। चित्। आयुः। जीवसे ॥१५॥१४॥३७॥

आशुभिः, वाहनैः। शीभम्, शीघ्रम्। [नः], अस्मान्प्रति। प्र यात, आगच्छत ॥ आगत्य च-तत्रो, तत्रैव, अस्मद्गृहेषु। सु, सम्यक्। मादयाध्वै, मदं कुरुत, सुखिनो भवत ॥ कथम्? अत्र-कण्वेषु, कण्वगृहेषु। वः, युष्माकमर्थे। दुवः, दोहनानि। सन्ति [हि] ॥ १४ ॥ [हे मरुतः]। वः, युष्माकम्। मदाय, सुखाय। अस्मद्गृहेषु हवि

रादि-साधनम्-अस्ति । हि स्म, सुप्रसिद्धमेतत् ॥ किं च, वयम् । एषाम् , मरुतां संबन्धिनः । स्मसि स्म, भवा मो हि ॥-कथम्? [नः], अस्माकम् । मरुतां प्रसादात्-जीवसे, जीवनाय, तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । विश्वम् चित्, सर्वं संपूर्णमपि । आयुः { अस्ति हि }॥-तत्प्रसादलब्धायुराद्या वयं कथं तदीया न भवामः, तस्मात् 'अस्मानागच्छत'-इति ॥१५॥ इति चतुर्दशो वर्गः ॥१४॥ सप्तत्रिंशं सूक्तम् ॥ ३७ ॥ अथ 'कद्ध-' (३८।१ / ४५७) इत्याद्यपि पञ्चदशर्चं वर्गत्रयात्मकं मारुतं गायत्रीछन्दस्कमष्टात्रिंशं सूक्तम् ॥-[हे] वृक्तबर्हिषः, वृक्तं विस्तृतं बर्हिर्यद्विषये ते वृक्तबर्हिषः,

(४५७) कद्धनूनंकधप्रियःपितापुत्रंनहस्तयोः ॥ दधिध्वेवृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

(प०) कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ॥ दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

(४५८) क्वनूनंकद्वोअर्थंगन्तादिवोनपृथिव्याः ॥ क्ववोगावोनरण्यन्ति ॥ २ ॥

(प०) क्व । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्त । दिवः । न । पृथिव्याः ॥ क्व । वः । गावः । न । रण्यन्ति २

सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः । [मरुतो यूयम्] । कत्, कदा । अनयोः, न तु जन्मान्तरभाविनोः,-हस्तयोः । नूनम्, निश्चितम् । दधिध्वे, दधातेः लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । 'ह' इत्यास्वादन(ने ॥)म् ॥ कधप्रियः, 'कध' इति निपातः 'सदा' इत्यर्थे, सदाप्रियः । पिता पुत्रम् न, पुत्रं प्रियतातवत् ॥ १ ॥ [हे मरुतो यूयम्] । नूनम्, इदानीम् । दिवः, स्वर्गात् । पृथिव्याः [च] । क्व गन्त, क्व गच्छथ, गमेः छादेशाभावश्छा ॥१६३॥

न्दसः ॥ गमने च- वः, युष्माकम् । कत् अर्थम्, कोऽर्थः, किं फलम् ॥ (न,) न क्वापि गच्छथ ॥ किं च, वः, युष्मान् । क्व ।-रण्यन्ति, क्व रणन्ति क्वाह्वयन्तीति यावत् ॥ कथम्? गावः न, यथा यवसार्थिनो गावो यवसदातॄना ह्वयन्ति, तथैव मोक्षादिफलार्थिनः स्तुवन्तः साध(का वः) क्वाह्वयन्ति, दुर्लभं ह्येतत्-इति भावः ॥२॥ [हे] मरुतः । वः, युष्माकम् । नव्यांसि, स्तुत्यानि । (सुम्ना,) सुम्नानि, सुखानि । क्व, 'क्व' इत्यस्य कथंभूतानि, केनोपायेन ज्ञेयानि-इ

(४५९) क्ववःसुम्नानव्यांसिमरुतःक्वसुविता ॥ क्वोविश्वानिसौभगा ॥ ३ ॥

(प०) क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता ॥ क्वो इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

(४६०) यद्यूयंपृश्निमातरोमर्तासःस्यातन ॥ स्तोतावोअमृतःस्यात ॥ ४ ॥

(प०) यत् । यूयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन ॥ स्तोता । वः । अमृतः । स्यात ॥ ४ ॥

त्यर्थः ॥ सुविता, सुवितानि, सुभद्राणि चरितानि । [च] क्व ॥ विश्वानि, संपूर्णानि । सौभगा, सौभगानि, (सौ)भाग्यानि, यस्मिँल्लक्षणे सति जना वशा भवन्ति तत्सौभाग्यमुच्यते, तानि । [च] । (क्वो,) क्वैव ॥ ३ ॥ [हे] पृश्निमातरः, पृश्निर्भारती माता येषामिति पृश्निमातरो मरुतः, विष्णुश्चेत्-प्रश्नयोग्यत्वात्पृश्निर्वेदः, पृच्छतेः

मन्त्रार्थ- अ.१अ.३ ॥ ३२ ॥

कर्मणि निः, पृश्निर्माता ज्ञाता यस्येति करणे कर्तृत्वोपचारः, पृश्नेर्वेदस्य (मातरः) माता(रः) ज्ञाता(रः)-इति वा, आद्येऽर्थे-बहुव्रीहौ 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्यये रूपम्,-समासान्ताभावश्छान्दसः, मातृशब्दस्य जनन्यर्थत्वे तृजन्तत्वाभावेन दीर्घाभावेऽपि ज्ञातृत्वपक्षे तृजन्तत्वेन 'अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृ-' इत्यादिना प्राप्तदीर्घाभावश्छान्दसः। यूयम्। यत्, यदि। मर्तासः, मनुष्याः। स्यातन, स्यात। तथापि- वः स्तोता। अमृतः, देवः। स्यात्, भवेत् ॥-

मञ्जरी. व० १५

(४६१) मावोमृगोनयवसेजरिताभूदजोष्यः ॥ पथायमस्यगादुप ॥ ५ ॥ १५ ॥

(प०) मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः ॥ पथा। यमस्य। गात्। उप ॥ ५॥१५॥

मानुषावतारेऽपि भक्तेभ्यो देवत्वादि दातुं समर्था यूयम्-इति (भावः) ॥ ४ ॥ [हे मरुतः] वः। जरिता, स्तोता। कथंचित्कृतपातकोऽप्यत्र जन्मनि-(यवसे, गोप्राप्ये यवसगोचरे। मृगः न { अजोष्यः }, यथा मृगोऽ(सं)सेव्यः। [तथा]।) अजोष्यः, असंसेव्यः, असंव्यवहार्यः, अनुपसेव्यः। (मा भूत्, न स्यात्, न) भवतीति (यावत्) ॥ न केवलम् 'इहासंव्यवहार्यो न भवति' इति, किं तु-अमुत्र च-यमस्य पथा { मा } उप गात्, यममार्गं च न व्रजेत् ॥१६४॥

॥ ५ ॥ इति पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥ [हे मरुतः]। भवतां प्रसादात्-दुर्हणा, दुःखदा हन्त्री चेति दुर्हणा। निर्ऋतिः, निर्ऋतिनामिका काचिद्देवता, मृत्युरिति यावत्। नः, अस्मान्। परापरा, परतः परस्मिन्काले परतोऽपि ततोऽपि परस्मिन्काले। सु, कचित्। मो वधीत्, नैव हन्यात् ॥ किं तु-[सा], निर्ऋतिः। तृष्णया सह। पदीष्ट, 'पद गतौ' लिङ्, आत्मनेपदी, सीयुटः सकारलोपः, तस्य सुडागमः, यातु, यत्र क्वच गच्छतु ॥ ६ ॥ त्वेषाः, दीप्तिम

(४६२) मोषुणःपरापरानिर्ऋतिर्दुर्हणावधीत् ॥ पदीष्टतृष्णयासह ॥ ६ ॥

(प०) मोइति। सु। नः। पराऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत् ॥ पदीष्ट। तृष्णया। सह ॥ ६ ॥

(४६३) सत्यंत्वेषाअमवन्तोधन्वंश्चिदारुद्रियासः ॥ मिहंकृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

(प०) सत्यम्। त्वेषाः। अमऽवन्तः। धन्वन्। चित्। आ। रुद्रियासः ॥ मिहम्। कृण्वन्ति। अवाताम् ७

न्तः। अमवन्तः, मा प्रमा परिच्छेदः, तद्वन्तो मावन्तः, न मावन्तोऽमावन्तः, अमावन्त एवामवन्तः, न विद्यते मा यस्य सामर्थ्यस्य तदमम्, तद्वन्त इति वा, अप्रमेया अपरिमितसामर्थ्याश्च-इत्यर्थः। यस्माद्रुजो विद्रावकत्वाद्रुद्रस्य वायोरेव पुत्रास्तस्मात्-रुद्रियासः, रुद्रियाः, रुद्रशब्दादपत्यार्थे घः, 'रुद्रः' इत्यत्र च रुजशब्द उपपदे 'द्रु गतौ' इत्यतोऽन्तर्णीतण्यर्थाड्डुप्रत्यय उपपदान्तस्य लोपः। सत्यम्, क्रियाविशेषणमेतत्-सत्यं यथा, तथा, न तु मायया। धन्वन् चित्,

मन्त्रार्थ- धन्वन्नपि, धन्वदेशेऽपि, मरुदेशेऽपि । अवाताम्, वातरहिताम्, अचेतनं वातं विनापीति यावत् । मिहम्, 'मिह सेचने' संपदादित्वाद्भावे क्विप्, वृष्टिमिति यावत् । आ, सम्यक्, इच्छयैव । कृण्वन्ति, कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ यत्। एषाम्, मरुतां सकाशात् । वृष्टिः । असर्जि, सृष्टा ।-यदैते वृष्टिं सृजन्तीति यावत् । [तदा] विद्युत् । मिमाति, प्रकाशार्थोऽयम्, भूमिं प्रकाशयेत् ॥ कथम् ? वाश्रेव, शिशुवत्सला माता यथापत्यं पश्येत् (प्रकाशयेत्), तथा ॥ मञ्जरी.

अ.१अ.३ व० १६

॥ ३३ ॥

(४६४) वाश्रेवविद्युन्मिमातिवत्संनमातासिषक्ति ॥ यदेषांवृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

(प०) वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिसक्ति ॥ यत् । एषाम् । वृष्टिः। असर्जि ८

(४६५) दिवाचित्तमःकृण्वन्तिपर्जन्येनोदवाहेन ॥ यत्पृथिवींव्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

(प०) दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदऽवाहेन ॥ यत् । पृथिवीम्। विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥

किं च, माता, गौः । वत्सम् न, वत्समिव । भूम्यां स्थितान्-सिष(स)क्ति, आलिङ्गति ॥-एतद्विद्युत्कर्माप्येषां सकाशात्-इति (भावः) ॥ ८ ॥ [मरुतः] । यत्, यदा । पृथिवीम्, लोकम् । व्युन्दन्ति, 'उन्दी क्लेदने', मातृवत्सिञ्चन्ति, यथा माता गौर्वत्सं पयसा सिञ्चति, तथा पृथिवीं यदा वृष्ट्या सिञ्चन्ति । [तदा] उदवाहेन । पर्जन्येन। ॥१६५॥

मेघमण्डलेन । दिवा चित्, दिवापि । तमः । कृण्वन्ति, कुर्वन्ति ॥ ९ ॥ अध, अथ । अन्यच्च ब्रूमः, किं तत् ? एषाम्-मरुताम् । स्वनात् [अपि], ध्वनिमात्रेण । आ, समन्तात् । वर्तमानम्-विश्वम्, समस्तम् । पार्थिवम्, पृथिव्यां भवम् । सद्म, गृहजातम्, गृहाभिमानिजातम् । तत्रस्थाः-मानुषाः [च] ।-प्र अरेजन्त, मानुषादिकं सर्वमबिभेत्, चचाल-इति वा ॥१०॥ इति षोडशो वर्गः ॥१६॥ [हे] मरुतः [यूयम्] ॥ वीळुपाणिभिः, दृढ

(४६६) अधस्वनान्मरुतांविश्वमासद्मपार्थिवम् ॥ अरेजन्तप्रमानुषाः ॥१०॥१६॥

(प०) अध । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्म । पार्थिवम् ॥ अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥१०॥१६॥

(४६७) मरुतोवीळुपाणिभिश्चित्रारोधस्वतीरनु ॥ यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

(प०) मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ॥ यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

स्वीयपाणिभिः । [च] । अखिद्रयामभिः ईम्, अखिन्नैरेव गमनैश्च, 'खिद दैन्ये' अस्माद्रक् । चित्रा, विचित्राः । रोधस्वतीः, नदीः । अनु यात, चालनेऽप्यसमर्थास्ताश्चालयन्तो वेगवद्भिर्गमनैर्यद्रोधःसु वयं च पश्यन्तः समस्ता नदीः प्रति यात-इति, यद्वा-यामन्गमनशब्दौ (ऋग्ग्भाष्यस्थौ) करणार्थौ, ततः-हस्तपादोपेता यूयम्, न त्वचेतनवायुरूपाः-

अ. १अ.३ इत्यर्थः ॥ ११ ॥ [हे मरुतः] । वः, युष्माकम् । इहागमनाय-स्थिराः, दृढाः । सुसंस्कृताः, सम्यक्संस्कारवन्तः । अभीशवः, अभीशुमन्तः, तेजस्विनः । रथाः । (सन्तु,) सन्ति ॥ एषाम्, रथानाम् । नेमयः [च] { स्थिराः } व० १७

॥ ३४ ॥ । ({ सन्तु },) सन्ति ॥ तद्योगिनः-(अश्वासः,) अश्वाः । [च] ({ स्थिराः }) । ({ सन्तु },) सन्ति ॥-तैरा गच्छत-इति भावः ॥ १२ ॥ [हे कण्व त्वम्] । ब्रह्मणः पतिम्, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य पतिं विष्णुम्, ब्रह्मणो वाचः

(४६८) स्थिरावःसन्तुनेमयोरथाअश्वासएषाम् ॥ सुसंस्कृताअभीशवः ॥ १२ ॥

(प०) स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ॥ सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

(४६९) अच्छावदातनागिराजरायैब्रह्मणस्पतिम् ॥ अग्निंमित्रंनदर्शतम् ॥ १३ ॥

(प०) अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शतम् ॥ १३ ॥

पतिं वायुं च । तना, व्याप्तया, तनोतेः पचाद्यच्, ततः स्त्रीलिङ्गात्तृतीयायाः 'आङि चापः' इति नाश्रितम्, बहुविष यया । गिरा । जरायै, संस्तुतित्वेन जराशब्दः स्तुतिवाची, भावप्रधानः, 'सुपां च सुपो भवन्तीति वाच्यम्' इति वार्त्तिकेन चतुर्थी तृतीयार्थे । अच्छ वद, यथावद्वद ॥ कीदृशम् ? अग्निम् { न }, अग्निमिव । मित्रम् न, सूर्यमिव । ॥१६६॥ दर्शतम्, दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः, यथाग्निसूर्यावालोकान्तरानपेक्षया स्वमहिम्ना दृश्येते, तथा स्वप्र(काशे)सादेनैव

दृश्यमानम् । 'ब्रह्मणः पतिम् अच्छ वद' इति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ [हे आत्मँस्त्वम्] । [अस्य], प्रकृतस्य (३८।१३/४६९) ब्रह्मणः पतेर्विष्णोः । श्लोकम्, कीर्त्तिम् । आस्ये, मुखे । मिमीहि, निर्मिमीष्व, सदा कुरु, 'माङ् माने-' श्लुविकरणम्, परस्मैपदं छान्दसम् ॥ किं च, पर्जन्य इव, पर्जन्यो मेघो यथा वृष्टिं विस्तारयति, न केवलं स्वस्मिञ्जलं कुरुते, तथैव । त्वमीशस्य सत्यां कीर्तिं जगत्यपि-ततनः, तनोतेः लोडर्थे लुङि 'गुपेश्छन्दसि' इति योगविभागाच्चङ्, द्विर्वचनम्,

(४७०) मिमीहिश्लोकमास्येपर्जन्यइवततनः ॥ गायगायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

(प०) मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःऽइव । ततनः ॥ गाय । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

(४७१) वन्दस्वमारुतंगणंत्वेषंपनस्युमर्किणम् ॥ अस्मेवृद्धाअसन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥३८॥ (प०) वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मेइति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७॥३८॥

विस्तृणीहि, शिष्येभ्योऽप्युपदिश ॥ किं च, उक्थ्यम्, 'प्राणो वा उक्थम्-' इति श्रुतेरुक्थो ब्रह्मणः पतिस्तद्विषय मुक्थ्यम् । गायत्रम्, साम । गाय ॥ १४ ॥ अत्राप्यात्मानमाह [हे आत्मँस्त्वम्] । त्वेषम् प्रकाशवन्तम् । पन स्युम्, पनतिः इह ज्ञानार्थः, ततस्ताच्छीलिकोऽस्युप्रत्ययः, ज्ञानशीलम् । अर्किणम्, अर्का ऋचस्ता अस्य सन्ति ज्ञापिका इत्यर्की, तमृग्भिर्ज्ञेयम् । मरुतामयं मारुतस्तम्-मारुतम् गणम् । वन्दस्व, स्तुहि ॥ न च 'स्तोतुं न

जानामि इति वाच्यम्, यतः-अस्मे, अस्माकम् । इह, निमित्तसप्तम्येषा, एतेषु मरुत्सु निमित्तेषु। तदनुग्रहात्-वृद्धाः । (असन्,) आसन्, अभवन् । '[ज्ञापकाः]' इति शेषः ॥ १९ ॥ इति सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥
अष्टात्रिंशं सूक्तम् ॥ ३८ ॥ अथ 'प्र यदित्था-' (३९।१ / ४७२) इति दशर्चं वर्गद्वयात्मकं मारुतं (षट्त्रिंशसूक्तवत्) प्रागाथं नवत्रिंशं सूक्तम् ॥ [हे] मरुतः [यूयम्] । परावतः, दूरतः, हरेः स्थानात्स्वर्गलोके स्थित्वैव । जन्तुषु -शोचिः न, शोचिरिव प्रकाशमिव । मानम्, ज्ञानम् । (प्र,) प्रकर्षेण । अस्यथ, क्षिपथ ॥ इदमुक्तं भवति-'सूर्याद

(४७२) प्रयदित्थापरावतःशोचिर्नमानमस्यथ ॥ कस्यक्रत्वामरुतःकस्यवर्पसाकंयाथकंहधूतयः॥१ ॥
(प०) प्र । यत् । इत्था । पराऽवतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ॥ कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्पसा । कम् । याथ । कम् । ह । धूतयः ॥ १ ॥

यो यथा शोचिर्दूरादस्यन्ति जन्तुषु (॥), एवं ज्ञानं संप्रदायान्मरुतो (विष्णुरेव वा ॥ (ऋ० भा०))ऽस्यन्ति, मरुन्नामकविष्णुरूपविशेषा वा' इति ॥ किं च, यत् इत्था, यद्यत्प्रमितमेवंप्रकारम् । '[तत्तथा मरुतां युष्माकं कृतम्]' इति शेषः, सप्रकारं कार्यजातं युष्माभिरेव निर्मितम्-इत्यर्थः ॥ एवमन्यच्च-यद्यूयं ज्ञानाद्यत्र क्व वा गच्छथ, यत्किंचिज्ज्ञानविषयं कुरुथ, जानीथ, तत्-कस्य, किमधीनेन । क्रत्वा, क्रतुना, ज्ञानेन ॥ ॥१६७॥

-यच्च बलात्कचिद्गच्छथ, बलविषयं कुरुथ, तत्-कस्य, किमधीनेन । वर्पसा, बलेन ॥-स्वतन्त्रत्वाज्ज्ञाने बले च न परापेक्षा, किं तु-(कम्,) यत्किंचित्-याथ, जानीथ । तत्-'[स्वाधीनादेव ज्ञानात्]' इत्याक्षेपे तात्पर्यं ज्ञेयम् ॥ यच्च बलात्-कम्, कस्यचित् ।-धूतयः, यूयं कं (किं)चिद्धूनुथेति यावत् । तत्-'[स्वबलाद्धि]' इति शेषः ॥ (ह) ॥ १ ॥ [हे मरुतः] । वः, युष्माकम् । पराणुदे, संपदादित्वात्क्विप्, इह जगति शत्रूणामपनोदनाय । उत प्रतिष्कभे, शत्रूणां स्तम्भनाय च । आयुधा, आयुधानि च, हेतयः । सन्तु, सन्ति, व्यत्ययात् ॥ न केवलमायु

(४७३) स्थिरावःसन्त्वायुधापराणुदेवीळूउतप्रतिष्कभे ॥ युष्माकमस्तुतविषीपनीयसीमामर्त्यस्यमायिनः ॥ २ ॥ (प०) स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळु । उत । प्रतिऽस्कभे ॥ युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

धमात्रम्, किं तु-तान्यायुधानि-स्थिरा, स्थिराणि । वीळु, वीळूनि, सदा सुदृढान्येव, स्थिरत्वाद्दीर्घकालत्वात् 'वीळूनि' इत्येवं हेतुहेतुमद्भावो ज्ञेयः ॥ किं च, युष्माकम् । तविषी, तेजः, बलं वा । अस्तु, अस्ति ॥ कथंभूतम्? पनीयसी, पनतेः स्तुत्यर्थात्कर्मणीयसुन्, स्तुत्या, सदोत्तमम् ॥ मायिनः मर्त्यस्य, छद्मिनां दैत्यानाम् । {पनीयसी तविषी}, उत्तमं बलम्, अथ वा-(उत्तमं) तेजः । मा ({अस्तु}), नास्ति । [हि] ॥ अतः-'अस्मत्तपोविघ्नान्हत' इति ॥ २ ॥

[हे मरुतो यूयम्] यत् । स्थिरम्, दीर्घकालम्, अनाद्यज्ञानपापादि । [तच्च] । [भक्ताय], युष्मद्भक्तस्य । परा हथ, विनाशयथ । (ह) ॥ किं च । गुरु, गुरून्, उत्तमान् । [अपि] । नरः, नरान्, पुरुषान् । नित्यमञ्जसा गुणान्दत्त्वा–वर्तयथ ॥ किं च, [यूयम्] । वनिनः, वनसंवन्धिनः, तरून्, हरिपक्षे–वनिनः, भजनीयान्, सुरान्प्रति–इत्यर्थः, वनतेः कर्मणीनिप्रत्ययः । वि याथन, विशेषेण याथ, गच्छथ ॥–पर्वतानाम् पृथिव्याः [च] । आशाः, दिशः, पर्यन्तान् । नि

(४७४) परा॑ह॒यत्स्थि॒रंह॒थनरो॑व॒र्तय॑थागु॒रु ॥ विया॑थनव॒निनः॑पृथि॒व्याव्याशाः॒पर्व॑तानाम् ॥३॥ (प०) परा॑ । ह॒ । यत् । स्थि॒रम् । ह॒थ । नरः॑ । व॒र्तय॑थ । गु॒रु ॥ वि । या॒थ॒न॒ । व॒निनः॑ । पृ॒थि॒व्याः । वि । आशाः॑ । पर्व॑तानाम् ३

(४७५) न॒हिवः॒शत्रु॑र्विवि॒दे अधि॒द्यवि॒नभू॒म्यां॑रिशादसः ॥ यु॒ष्माक॑मस्तु॒तवि॑षी॒तना॑यु॒जारुद्रा॑(द्रा॑)सो॒नू॒चि॑दा॒धृषे॑ ॥ ४ ॥ (प०) न॒हि । वः॒ । शत्रुः॑ । वि॒वि॒दे । अधि॑ । द्यवि॑ । न । भू॒म्याम् । रि॒शा॒द॒सः॒ ॥ ० ($\frac{३९।२}{४७३}$) । तना॑ । यु॒जा । रुद्रा॑(द्रा॑)सः । नु । चि॒त् । आ॒ऽधृषे॑ ॥ ४ ॥

त्यम्–वि {याथन}॥–युष्माकमगम्यं नास्ति–इति (भावः)॥ पृथिवीपर्वतशब्दौ हरिपक्षे प्रागेव ($\frac{२२।१३}{२२१}$),($\frac{१९।७}{१९२}$) व्याख्यातौ ॥३॥ [हे] रिशादसः, सुसुखिनः, रमेः भावे डिः, रिणा सुखेन साधनार्जनाद्यायासेन विना शं सुखमदन्त्यनुभवन्तीत्यत्तेः असुन् । वः, युष्माकम् । द्यवि, दिवि, स्वर्गे । शत्रुः, शातयिता । नहि अधि विविदे, नैव लभ्यते ॥ भूम्याम्,

भूमौ । [च] न { अधि विविदे }, उपलक्षणमेतत्–कचिच्च नैव लभ्यते ॥ कुतः ? [हे] रुद्रा(द्रा)सः रुद्रा(द्राः)रुजां, द्रावकाः ($\frac{३।३}{२१}$), ($\frac{३८।७}{४६३}$) । [मरुतः] युष्माकम् । नु चित्, अद्यापि, सर्वदेति यावत् । आधृषे, निखिला(शुभ) घसंततेराधर्षणायैव, सकलदैत्यनिबर्हणाय । तना, व्याप्ता । कथम् ? नित्यतया–युजा, योगेन सहिता । तविषी, बलम्, तेजो वा । अस्तु, अस्ति । [हि] ॥ ४ ॥ मरुतः । (देवासः,) देवाः । पर्वतान् । प्र वेपयन्ति, कम्पय

(४७६) प्रवे॑पयन्ति॒पर्व॑ता॒न्विवि॑ञ्चन्ति॒वन॒स्पती॑न् ॥ प्रोआ॑रतमरुतो॒दुर्म॑दाइव॒देवा॑सः॒सर्व॑याविशा ॥५॥१८॥ (प०) प्र । वे॒प॒य॒न्ति॒ । पर्व॑तान् । वि । वि॒ञ्च॒न्ति॒ । व॒न॒स्पती॑न् ॥ प्रोइति॑ । आ॒र॒त॒ । म॒रु॒तः॒ । दु॒र्मदाः॑ऽइव । देवा॑सः । सर्व॑या । वि॒शा ॥ ५ ॥ १८ ॥

न्ति ॥ वनस्पतीन्, तरून् । [च] । वि विञ्चन्ति, मूलतः पृथक्कुर्वन्ति ॥ किं च, { मरुतः } । सर्वया विशा, सर्वाभिः प्रजाभिः सह । [एव] । प्रो आरत, प्राप्ताः, संगताः, सर्वप्रजास्वतिष्ठन्तेति यावत् ॥ किं च, दुर्मदाइव, मत्ताइव, स्वप्रयोजनानुसंधानहीना एव । '[नराञ्छुभाशुभकृतौ प्रेरयन्ति]' इति शेषः ॥ विष्णुपक्षे तु–पर्वतान्, जन्मपर्ववतो जीवान् । प्र वेपयन्ति (सं)प्रेरयन्ति ॥ वनस्पतीन्, भजनीयपतीन्ब्रह्मादीन् । फलदानतस्तारतम्येन

-(वि विश्नन्ति,) विवेचयन्ति॥-इति व्याख्या ॥ शिष्टं प्राग्वत् ॥ ५ ॥ इत्यष्टादशो वर्गः ॥ १८ ॥ [हे मरुतः] रथेषु पृषतीः । उपो अयुग्ध्वम्, उदयोजितवन्तः ॥ रोहितः [च] ।-प्रष्टिः, पृष्ठम् ।-वहति, रोहितं रथे पृष्ठतो योजितवन्त इति यावत् ॥ तदा-वः, युष्माकम् । यामाय, यामम्, गमनं प्रति, तत्सोढुमिति यावत् । पृथिवी चित्,

(४७७) उपोरथेषुपृषतीरयुग्ध्वंप्रष्टिर्वहतिरोहितः ॥ आवोयामायपृथिवीचिदश्रोदबीभयन्तमानुषाः ॥ ६ ॥
(प०) उपोइति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ॥ आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

(४७८) आवोमक्षूतनायकंरुद्रा(द्रा)अवोवृणीमहे ॥ गन्तानूनंनोऽवसायथापुरेत्थाकण्वायबिभ्युषे ॥ ७ ॥
(प०) आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्रा(द्रा)ः । अवः । वृणीमहे ॥ गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

धरापि । दाढ्यार्य आ अश्रोत्, पुनरतिशयेनाश्रे(श्रो)त् ।-'[स्वाधारभूतं शेषम्]' इति शेषः ॥-श्रिञः उकारो गुणो विकरणलोपश्च च्छान्दसः, आश्रयत् ॥ किं च, मानुषाः, मनुष्याः । [च] । अबीभयन्त, अबिभयुः, भीतिमापुः ॥ ६ ॥ [हे] रुद्रा(द्रा)ः ($\frac{३९।४}{४७८}$) । [मरुतः] । वयम्-वः, युष्माकं सकाशात् कम्, सुखम्, सुखस्य । तनाय, तनोतिः अत्र

प्राप्त्यर्थः, प्राप्तये । मक्षु, क्षिप्रम् । { वः }, युष्माकम् । अवः, रक्षाम् । आवृणीमहे, प्रार्थयामहे ॥ तस्मात्-यथा पुरा । बिभ्युषे, भीतियुक्ताय । कण्वाय, मह्यमिति यावत् । [गतवन्तः], 'गत्यर्थकर्मणि-' इति चतुर्थी । इत्था, तथैव । नूनम्, अद्यापि च । नः, अस्मान्प्रति । अवसा, रक्षणेन, रक्षणं कुर्वन्त एव । गन्त, आगच्छत, गमेः विकरणलोपेन च्छत्वाभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ [हे] मरुतः । यः, दुरात्मा । युष्मेषितः, युष्माकं सर्वस्य नियन्तृत्वान्मुख्यतो युष्मा

(४७९) युष्मेषितोमरुतोमर्त्येषितआयोनोअभ्वईषते ॥ वितंयुयोतशवसाव्योजसावियुष्माकाभिरूतिभिः ॥८॥
(प०) युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ॥ वि । तम् । युयोत । शवसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

भिरेव चेषितः प्रेरितः । अथ वा-मर्त्येषितः, बाह्यदृष्ट्या मर्त्येन मानुषेण राजादिनेषितः प्रेरितः सन् । नः, अस्माकम् । अभ्वः, अभूशब्दोऽयं द्वितीयाबहुवचनान्तः, अभूतीः, ऐश्वर्याभावान् । आ ईषते, सम्यगिच्छति । तम् [यूयम्] । शवसा, सुखेन । वि युयोत, द्रावयत, वियोजयथ(त) ॥ ओजसा, बलेन । [च] वि { युयोत } ॥ तथा-युष्माकाभिः ऊतिभिः, युष्मदीयोतिभिः । वि { युयोत }, 'युयु वियोगे' ॥ ८ ॥ [हे] प्रयज्यवः, यजतेः कर्मणि

मन्त्रार्थ- युच्, प्रकर्षेणेज्याः । प्रचेतसः, प्रकृष्टचित्ताः । मरुतः [यूयम्] । कण्वम्, कण्वाय । असामि, असमम्, 'अनुत्तमम्' इत्युपलक्ष्यम् । (हि, एव ।) '[अभीप्सितम्]' इति शेषः । दद, दत्त, ॥ किं च, असामिभिः, असमैः ।-ऊतिभिः, अभिप्रायैः, अस्मद्रक्षाविषयानुत्तमाभिप्रायवन्तो यूयम् । विद्युतः (वृष्टिम् न,) वृष्टिमिव । क्षिप्रम्-नः, अस्मान् । मञ्जरी.

अ.१अ.३ वo १९

॥ ३८ ॥ (४८०) असामिहिप्रयज्यवःकण्वंददप्रचेतसः ॥ असामिभिर्मरुतआनऊतिभिर्गन्तावृष्टिंनविद्युतः ॥ ९ ॥

(प०) असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ॥ असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्त । वृष्टिम् । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

(४८१) असाम्योजोबिभृथासुदानवोऽसामिधूतयःशवः ॥ ऋषिद्विषेमरुतःपरिमन्यवइषुंनसृजतद्विषम् ॥१०॥ ॥ १९ ॥ ३९ ॥ (प०) असामि । ओजः । बिभृथ । सुऽदानवः । असामि । धूतयः । शवः ॥ ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥ ३९ ॥

आ गन्त, आगच्छत ॥९॥ [हे] सुदानवः, सुष्ठु दानशीलाः । धूतयः, रिपूणां कम्पकाः । मरुतः [यूयम्] । असामि, असमम् । ओजः, बलम् । बिभृथ ॥ असामि । शवः, सुखम् । [च] {बिभृथ} ॥ अतः-परिमन्यवे, परिगतकोपाय । ऋषिद्विषे, दैत्याय, तं हन्तुम् । इषुम् न, शरमिव । (द्विषम्,) प्रतिद्विषम् । सृजत ॥ १० ॥ इति नवदशो वर्गः ॥१७०॥

॥ १९॥ नवत्रिंशं सूक्तम् ॥ ३९ ॥ अथ 'उत्तिष्ठ-' (४०।१/४८२) इत्याद्यष्टर्चं वर्गद्वयात्मकं ब्रह्मणस्पत्यादिदेवताकं (षट्त्रिंशसूक्तवत्) प्रागाथं चत्वारिंशं सूक्तम् ॥ तत्र (आद्याया ब्रह्मणस्पतिर्मरुत इन्द्रश्च देवताः ॥) [हे] ब्रह्मणः पते, (१८।१/१७७) विष्णो, वायो वा । (उत् तिष्ठ ॥) (देवयन्तः,) दीव्यतेर्घञ्, देवः पूजा, स्तुतिर्वा, ततः

(४८२) उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे ॥ उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासचा ॥१॥ (प०) उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा १

(४८३) त्वामिद्धिसहसस्पुत्रमर्त्यउपब्रूतेधनेहिते ॥ सुवीर्यंमरुतआस्वश्व्यंदधीतयोवआचके ॥ २ ॥

(प०) त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ॥ सुऽवीर्यम् । मरुतः । आ । सुऽअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

'तत्करोति-' इति णिच् । [वयम्] । (त्वा,) त्वाम् । ईमहे [शरणम्] ॥ सुदानवः (३९।१०/४८१) मरुतः [चास्मान्] उप प्र यन्तु ॥ [हे] इन्द्र [त्वं च] । सचा, सुखेन । [एवास्मद्यज्ञस्य] । प्राशूः भव, प्रकर्षेणाश्नातीति प्राशूरत्यन्तं कृतभोजनो भव, 'अश भोजने' ऊकारः ॥ १ ॥ (द्वितीयस्याः सहसस्पुत्रो मरुतश्च देवताः ॥) [हे] सहसः पुत्र, वायुनाभिव्यङ्ग्यत्वात्सहसो वायोः पुत्र विष्णो, वायुजत्वात्सहसः पुत्रेन्द्र । यः मर्त्यः त्वाम् । (इत्, ।

एव । [हे] मरुतः । वः, युष्मान् । [च] । हिते धने, (युद्धे,) निहिते निधिरूपे धने वा, विषये । उपब्रूते, अतिस्तौति । आचके, अपश्यत् ।–[च], 'चक तृप्तौ' इत्ययं धातुरत्र दर्शने वर्तते, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । [सः]। सुवीर्यम् । स्वश्व्यम्, शोभनाश्च तेऽश्वाश्च स्वश्वा इन्द्रियाणि, 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्–' (का०उ०१।३।४) इति श्रुतेः, तेषामिदं स्वश्व्यं ज्ञानादि । (आ) दधीत, धृतवान्, प्राप्तवान् । हि, धाञः लङ्, अडभावः,

(४८४) प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनृता ॥ अच्छावीरंनर्यंपङ्क्तिराधसंदेवायज्ञंनयन्तुनः ॥ ३ ॥ (प०) प्र। एतु । ब्रह्मणः। पतिः। प्र। देवी । एतु । सूनृता। अच्छ। वीरम् । नर्यम्। पङ्क्तिऽराधसम् । देवाः। यज्ञम् । नयन्तु ।नः ३

तस्येडागमः ॥ २ ॥ तृतीयस्या ब्रह्मणस्पतिः सूनृता देवी देवाश्च देवताः ॥–) असौ– ब्रह्मणः पतिः, ($\frac{१८।१}{१७७}$) विष्णुः, वायुर्वा । प्र एतु, अस्मत्कार्येष्वग्रतो यातु, मुख्यसाधको भवतु ॥ सूनृता, सूनृतवागभिमानिनी ।– देवी, सरस्वती, यद्वा विष्णुसंबन्धिनी वागाज्ञारूपा । प्र एतु ॥ अन्येऽपि सर्वे–देवाः । नः, अस्मदीय म् । यज्ञम् । वीरम् । नर्यम्, स्वार्थे यत्प्रत्ययः, नरम् ($\frac{२।६}{१५}$) । पङ्क्तिराधसम्, पङ्क्तिशब्दः पञ्चन्पर्यायः, 'पङ्क्तिविंश तित्रिंशच्चत्वारिंशत्–' इत्यादिनिपातनात्, पङ्क्तिं पञ्चविधान्देवगन्धर्वनृपितृदैत्यरूपजनान्राधयति सर्जनादिना वर्धयतीति

पङ्क्तिराधाः, अन्तर्णीतण्यर्थाद्राध्यतेरसुन्, तं हरिम् । अच्छ, प्रति । नयन्तु ॥ ३ ॥ (चतुर्थ्यां पञ्चम्यां च ब्रह्मणस्प तिर्देवता ॥) यः, ब्रह्मणः पतिर्विष्णुः । वाघते, स्तुवते, भक्ताय । सूनरम् वसु, सुष्ठु भवति नरो येन तत्सूनरं वसु ज्ञानम् । ददाति ।–इति । किं च, { यः } । सः, विष्णुः । { वाघते } अक्षिति श्रवः, अक्षयां कीर्तिम् । [च] धत्ते । तस्मै, विष्णवे । सुवीराम् । शोभनं वीरं वीर्यं यस्या भवति सा, तां सुवीरां सुवीर्यकृतिम् । सुप्रतूर्तिम्,

(४८५) योवाघतेददातिसूनरंवसुसधत्तेअक्षितिश्रवः ॥ तस्माइळांसुवीरामायजामहेसुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥४॥ (प०) यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ॥ तस्मै । इळाम् । सुऽवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

(४८६) प्रनूनंब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रंवदत्युक्थ्यम् ॥ यस्मिन्निन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमादेवाओकांसिचक्रिरे॥५॥२०॥ (प०) प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥ २० ॥

प्रतूर्तिशब्दो रूपपर्यायः, सुष्ठु प्रतूर्तिर्यस्याः सा सुप्रतूर्तिः, तां सुरूपकृतिम् । अनेहसम्, अनानां प्राणानामिन्द्रिया णामीहा चेष्टा यस्याः सा, ताम्, समासान्तोऽसुन् । इळाम्, अन्नम्, हविः । (आ) यजामहे, दद्मः ॥ ४ ॥ ब्रह्मणः पतिः, ($\frac{१८।१}{१७७}$) स भगवान्विष्णुः । (एव) । उक्थ्यम्, उत्थापकत्वादुक्थो विष्णुः, उद्पूर्वस्य स्थातेः

(तिष्ठतेः) 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः, 'आतो लोपः–' उपपदान्त्यदकारस्य ककारः, तद्विषयमुक्थ्यम् । मन्त्रम्, नूनम्, निश्चितं यथा तथा । प्र वदेत् ॥ कथंभूतं मन्त्रम्? इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा । अन्ये च–देवाः । यस्मिन्, मन्त्रे । –ओकांसि, गृहाणि ।–चक्रिरे, यस्य मन्त्रस्यामुख्यतो वाच्याः–इत्यर्थः, सर्ववेदानां प्रवर्तको वाच्यश्च विष्णुरेव मुख्य –इति भावः ॥ ५ ॥ इति विंशो वर्गः ॥ २० ॥ (षष्ठीसप्तम्यौ देवदेवताके ॥) [हे] देवाः [वयम्] इन्द्रा

(४८७) तमिद्वोचेमाविदथेषुशंभुवंमन्त्रंदेवाअनेहसम् ॥ इमांचवाचंप्रतिहर्यथानरोविश्वेद्वामावोअश्नवत्॥६॥
(प०) तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्ऽभुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम्॥इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्नवत् ॥ ६ ॥

द्या देवता यस्य मन्त्रस्य वाच्या उक्ताः (४०।५/४८६)–तम् इत्, तमेव । शंभुवम्, शं सुखं भवति यस्मात्तं सुखकारणम् । अनेहसम्, (४०।४/५८५) इन्द्रियप्रवृत्तिहेतुम् । मन्त्रम् । विदथेषु, विदेः अथङ्प्रत्ययः, ज्ञानेषु 'ज्ञानार्थम् । वोचेम, जपामहे, वचेः उमागमः, व्यत्ययेन शब्विकरणम्,लिङ् ॥ [हे] नरः (२।६/१५) । युष्मन्मन्त्रजप्तारो वयमिति–इमाम् च । (वाचम्,) अस्मद्वाचम् । प्रतिहर्यथ, प्रतिहरथ, सत्यतया स्वीकुरुत ॥ तेन च–वः [सकाशात्], युष्मत्प्रसादात् । ॥१७५॥

विश्वा, विश्वानि । इत्, एव । वामा, वामानि, भद्राणि, अखिलं शुभम् । अश्नवत्, अश्नवान् ।–[अहम्], प्राप्तवानहम्, 'अग्निना रयिमश्नवत्–'(१।३/३) इत्यत्र व्युत्पादितमेतत्पदम् ॥६॥ [हे देवाः]। देवयन्तम्, देवान्यति भजतीति देवयन्, तं देवभक्तम्, युष्मद्भक्तम् । जनम् कः । अश्नवत्, अश्नुवीत, आप्नुयात् ।।– किं च, युष्मानुद्दिश्य–वृक्तबर्हिषम्, (३।३/२१) यजमानं वा । कः [नु] । { अश्नवत् }, गच्छेत् , देवभक्तो यजमानश्चातिदुर्लभः–इति

(४८८) कोदेवयन्तमश्नवज्जनंकोवृक्तबर्हिषम् ॥ प्रप्रदाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयंदधे ॥ ७ ॥
(प) कः। देवऽयन्तम् । अश्नवत् । जनम् । कः । वृक्तऽबर्हिषम् ॥ प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

भावः ॥ न केवलं दुर्लभो यजमानः, किं तु–असौ–दाश्वान्, यजमानः । स्वयं परानपेक्षया–पस्त्याभिः, सुखैः । [युक्त एव] । प्रप्र अस्थित, वीप्सया द्विर्वचनम्, तत्र तत्र स्वेष्टस्थानेष्वेव प्रकर्षेण स्थितो भवति ॥ किंच, सः–{ दाश्वान् } । ज्ञानतो यजन्–अन्तर्वावत् क्षयम्, सर्वस्यान्तर्गतत्वादन्तर्वा विष्णुः, अन्तरुपपदाद्वातेर्विच् ततो वतिप्रत्ययः, विष्णुसादृश्येन क्षयं स्थानम्, मतुप्प्रत्ययो वा, विष्णुस्वामिकत्वेनान्तर्वावत्क्षयं वि

ष्णुस्वामिकं स्थानम् । दधे, प्राप्नोति, सर्वव्यापी भवति ॥ ७ ॥ (अष्टम्यामिन्द्रो देवता ॥–) सः–[इन्द्रः], (२१४/१३) जनार्दनः । क्षत्रम् उप पृञ्चीत, क्षत्रियैर्मन्वादिभिरुपपृक्तो भवति, आवेशेन तैः संमिश्रो भवति ॥ आविष्टश्चासौ–[देवः] । तैः–राजभिः [शत्रून्] हन्ति ॥ भक्तानाम्–भये । (चित्,) च । [प्राप्ते] । सुक्षितिम्, स्वाश्रयम्, शोभनमाश्रयम्, भयनिवारणम् । (दधे,) ददौ, ददाति ॥ किं च, अस्य वज्रिणः (३०।१२/२४०) महाधने, युद्धाख्यमहाधनविषये । वर्ता, अभिगन्ता, प्रतियोद्धा । क्वचित्–न { अस्ति } [हि] ॥ तरुता, जेता । [वा]

(४८९) उपक्षत्रंपृञ्चीतहन्तिराजभिर्भयेचित्सुक्षितिंदधे ॥ नास्यवर्तानतरुतामहाधनेनार्भेअस्तिवज्रिणः ॥८॥ ॥ २१ ॥ ४ ॥ (प०) उप । क्षत्रम् । पृञ्चीत । हन्ति । राजऽभिः। भये । चित् । सुऽक्षितिम् । दधे ॥ न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ४० ॥

न { अस्ति } (॥ एवम्–अर्भे, अल्पधने, प्रसिद्धवित्तरूपधनविषये । [च] { वर्ता तरुता } [वा] न अस्ति ॥– इति योज्यम्) ॥ 'योऽभिर्वर्तते स वर्ता, यस्तु तरत्यतिक्रामति स तरुता' इति भेदः ॥ प्रधनपर्यायो हि महाधनशब्दः, अर्भशब्दोऽल्पवाची, 'क्षत्रियाणां युद्धं महाधनम्, तदपेक्षयाल्पं हि वित्तरूपधनम्' इति 'महाधने, (अर्भे) अल्पधने च' इत्युक्तम् ॥ (४०।८/४८९) पूर्वोत्तरार्धाभ्यां सकलानिष्टनिवृत्तिं सर्वाभीष्टप्राप्तिं च भगवतः सकाशाद्भक्तानां प्रतिपादयन्

(४०।८/४८९) मन्त्रव्याख्यानेन समापितवान्भाष्यकारः (श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यः) ॥ यथान्यत्र सर्वत्र स्वग्रन्थेषु (ब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु) 'बळित्था–' (ऋ०म१।१४१।१) इत्यादिस्वमहिमोक्तिपरमन्त्रार्थसंग्रहम् 'यस्य त्रीण्युदितानि–इत्यादिनोक्त्वा तावता समाप्तिमप्रीयमाणोऽन्तेऽपि भगवन्नत्याद्युक्त्वा समापयामास, तथेहापि (ऋग्भाष्ये) स्वमहिमोक्तिपरमारुतसूक्तव्याख्यानेन समाप्तिमप्रीयमाणो विष्णूत्कर्षोक्तिपरसूक्तमन्ते व्याख्याय समापितवान्भगवानाचार्यः (श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यः) ॥ ८ ॥ इति (श्रीमदृक्संहितायाः–प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये) एकविंशो वर्गः ॥ २१ ॥ (प्रथममण्डले चाष्टमानुवाकान्तःपाति) चत्वारिंशं सूक्तम् ॥४०॥कल्याणगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ॥ अनन्ताम्नायवेद्याय श्रीप्राणपतये नमः ॥ ६ ॥ इति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीसुधीन्द्रगुरुपादशिष्यश्रीराघवेन्द्रयतिविरचिता श्रीमन्मन्त्रार्थमञ्जरी समाप्ता ॥ ॐ तत्सच्छ्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागर-
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः. शके १८२४. सन १९०२.

॥ इतिश्रीराघवेन्द्रयतिविरचितामन्त्रार्थमञ्जरीसंपूर्णा ॥